

੧ ਓ ਸਤਿਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

“ਗੁਰੂ-ਮੂਰਤਿ ਗੁਰੂ-ਸਬਦ ਹੈ...” ੧੧॥ (ਵਾਰ ੨੪)
(ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ)

ਸ੍ਰੀਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ
ਦੀ

ਸ਼ਲਬਦ-ਮੂਰਤਿ

(ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕੇ ਗ੍ਰੰਥ)
ਦ।

ਇਤਿਹਾਸ

ਲੇਖਕ—ਰਣਪੀਰ ਸਿੰਘ, ਰੀਖ: ਸਕਾਲਰ
(ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ)

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ
ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੌਸਾਇਟੀ
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਸੰਮਤ ੪੮੭ ਗੁਰੂ = ੨੦੧੨ ਬਿ.

[ਭੇਟਾ ੧।)

॥ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦ || .org

ਸੁਧੀ ਪੱਤ੍ਰ

ਪਨਾ	ਸਤ੍ਰ	ਅਸੁਧੀ	ਸੁਧੀ
੧੨ (ਪੈਰ-ਟਿੱਪਣੀ)	੧	੧੯੨੬ਬਿ:ਲਿਖੇ	੧੯੨੬ਬਿ: ਵਿਚ ਲਿਖੇ
੩੨	੧੬	ਹੋਇਆ ॥ ਪਵੰ ੨	ਹੋਇਆ ਕੋਈ ॥ ਪਵੰ ੨
੩੩	੮	ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ	(੪) ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ
੫੨	੧੯	੧੯੪੨	੧੯੪੦
੫੫ (ਪੈਰ-ਟਿੱਪਣੀ)	੧	ਮਿਸਾਲ'	ਮਿਸਲ'
੫੭	੧੬	ਅਮੇਰਸ਼	ਅਮਰੇਸ਼
੫੮	੭	ਸੁਭਗ	ਸੁਭਗ
੬੬	੮	੧੯੪੭	੧੬੪੭
੭੩	੨੪	ਕਿਯੇ	ਕਿਯੇ
੭੪	੨	ਤਬੀ	ਤਬ
੮੩	੧	ਟਿੱਕੇ	ਇੱਕੇ
੮੩	੨੩	ਮਰਾਂ	ਮਹਾਂ
੮੩	੨੫	ਮਹਾਂਕਾਲ	ਮਹਾਕਾਲ (ਵਾਹਗੁਰੂ)
੮੮	੧੨	ਬੀਨ	ਬੀਨ

ਮੁੱਢਲੀ ਬੇਨਤੀ

ਕੋਈ ਸਮਾਂ ਸੀ, ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ 'ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਨੂੰ ਬੜੇ ਅਦਬ-ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਇੱਕ ਸਿੱਖ-ਮੰਦਿਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰ ਕੇ, ਪੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗਿਆਨੀ, ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਤੇ ਕਥਾ-ਵਾਚਕ ਬਣਨ ਲਈ ਇਸ 'ਗ੍ਰੰਥ' ਦਾ ਪਾਠੀ ਹੋਣਾ ਭੀ ਨਿਹਾਇਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਐਪਰ ਚਾਲੀ-ਪੈਂਤਾਲੀਹ ਸਾਲ ਤੋਂ ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਇਤਨਾਂ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਪਾਠ-ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਕਿਧਰੇ ਰਿਹਾ, ਦਰਸ਼ਨ ਭੀ ਦੁਰਲੱਭ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।

ਦਸ਼ਮ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬਾਣੀ, ਚਾਰੇ ਪਦਾਰਥਾਂ-ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ, ਮੋਖ-ਸੰਬੰਧੀ, ਕਾਢੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਦੀ ਖਾਣੀ ਅਤੇ ਜਗਤ ਦੇ ਪਰਮ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਭਰਪੂਰ-ਭੰਡਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ, 'ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਿੱਚ, ਅਨੇਕਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਕੀਤੇ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਦੀ, ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਸੋਝੀਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਲੰਮੀ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਕਾਰਨ, ਮੱਚ-ਮਰੀਆਂ ਕੋਮਾਂ ਵਿੱਚ, ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਪਉਰਖ ਤੇ ਅਣਖ ਜਗਾਉਣ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀ ਵਸੀਲਾ ਖਿਆਲ ਕਰ ਕੇ ਹੀ, ਸ਼੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ, 'ਬਾਬਾਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ' ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਪੁੱਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਸਪੁੱਤ੍ਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸਮੁੱਖ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਲੇਕਿਨ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਰਚਨਾ, ਪੁਰਾਣੀ ਦੇਸ਼-ਭਾਖਾਂ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਆਦਿਕ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਰਲੇ-ਮਿਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਹੈ; ਨਾਲੇ ਪੁਰਾਣੇ ਰਿਵਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਅਛੇਦ (ਮਿਲੇ-ਜੜੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ) ਲਿਖੀ ਤੇ ਛੱਪੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਧਾਰਨ ਬੰਦਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਛੇਤ੍ਰੀ ਪੜ੍ਹੀ ਤੇ ਸਮਝੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ-ਪਾਠ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਘਟ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸ ਘਾਟੇ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ, 'ਸ਼੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਕਮੇਟੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ' ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ; ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਇਲਾਜ ਇਹ ਸੋਚਿਆ, ਕਿ 'ਦਸ਼ਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਵਥ (ਪ੍ਰਯਾਸ) ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ। ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਵਿੱਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਉੱਦਮ ਟੁੰਬਣ ਵਾਸਤੇ

੨.

੧—ਵਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੀ (ਪੰਜਾਬੀ)—ਭੇਟਾ ॥

ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਜੁੱਧ, ਮੁਗਲ-ਸ਼ਾਹੀ ਨਾਲ 'ਗੁਰੂ-ਚੱਕ' ਵਿਖੇ, ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਭ-ਲੋਕ ਸਿਧਾਰਨ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਬੱਦ ਹੋਇਆ। ਮੌਕੇ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਕਵਿ ਚਰਸ਼ਨ (ਸਿੰਘ) ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਹਾਲ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

੪—ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਗ੍ਰੰਥ (ਗੁਰਮੁਖੀ)—ਭੇਟਾ ੨)

ਇਹ 'ਸਿੱਖ-ਰਹਿਤ-ਮਰਯਾਦਾ' ਸੰਬੰਧੀ ਲੱਭੇ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਮਾਮਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਆਗੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰਚਨ-ਕਾਲ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬੋੜਾ ਹੀ ਚਿਰ ਬੱਦ ਸਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਤੇ ਵਰਨਣ-ਢੰਗ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ 'ਸ਼ਹੀਦ' ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਖਾਲਸਈ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਉੱਤੇ ਸੁਜੋਗ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਚਾਨਣ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਤੇ ਜੀਵਨ ਨਿਰਥਾਹ ਦੇ ਤੌਰ-ਤਰੀਕੇ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਰਾਜ-ਭਾਗ ਵਾਲਾ ਹਿੱਸਾ ਖਾਸ ਤੌਰ ਪੁਰ ਪੜ੍ਹਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਮਰਣ ਪ੍ਰਯੰਤ ਸਾਰੇ ਸੰਸਕਾਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੂਰਣ ਹਨ।

ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਰੇ, ਸ਼੍ਰੀਯੁਤ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਅਪਣੇ ਮਾਸਕ ਪੱਤ੍ਰ 'ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ' ਦੀ ਕੀਮਤੀ ਰਾਇ ਇਹ ਹੈ:-

ਇਕ ਬੜੇ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥ 'ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ' ਦਾ ਉਤਾਰਾ.....
‘ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ’ ਨੇ ਛਾਪ ਕਿਤਾ ਹੈ। ਪੁਰਾਤਨ ਖਰੜਿਆਂ ਦਾ ਤਾਂ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕਣਾ ਹੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ; ਪਰ ‘ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ’ ਪੁਰਾਣੇ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਖਰੜਿਆਂ ਨੂੰ ਛਾਪ ਕੇ, ਗੁਰਮਤਿ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਖੋਜੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮੌਕਾ ਬਹੁਮ ਪਹੁੰਚਾ ਰਹੀ ਹੈ; ਕਿ ਉਹ ਪੁਰਾਤਨ ਤੇ ਦੁਰਲੱਭ ਪੁਸਤਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖਾਲੇ ਤੇ ਬੋੜੇ ਮੁੱਲ ਵਿਚ, ਆਪਣੀ ਸਰ੍ਹਾਂਦੀ ਰੱਖ ਸਕਣ ॥

‘ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ’ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਸੁਖੜ ਸੰਪਾਦਿਕ ਨੇ ‘ਪਹਿਲਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਯੋਗ’ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠਾਂ ਜੋ ਭੂਮਕਾ ਲਿਖੀ ਹੈ;

੩.

ਉਸ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਰਹਿਤ-ਮਰਯਾਦਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕੋਈ ਵੀਹਕੁ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਕੇ, ਵਿੱਦਵਤਾ ਭਰੀ ਬਹਿਸ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਦਰਾਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤਾਂ ਹੱਥ-ਲਿਖਤ ਦੁਰਲੱਭ ਖਰੜੇ ਹਨ।

* * * * *

ਸੰਪਾਦਿਕ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਕਿ 'ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਗ੍ਰੰਥ' ਦਾ ਰਚਨ-ਕਾਲ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਤਨ ਹੈ।

* * * * *

'ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਭਾਰੀ ਵਾਕਫੀ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਤੋਂ ਮਰਨ ਪ੍ਰਯੰਤ ਇਨਸਾਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ, ਬਿਵਹਾਰਾਂ ਤੇ ਮਸਲਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿੱਖ ਲਈ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਰਹੁ-ਰੀਤ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਰਹੁ-ਰੀਤ ਤੋਂ ਇਹ ਕਾਫੀ ਵਿਲੱਖਣ-ਤੇ ਕਿਧਰੇ ੨ ਵਿਰੋਧੀ ਭੀ—ਹੈ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰਖਦੀ ਹੈ।...

* * * * *

ਸੁਜੋਗ ਸੰਪਾਦਿਕ ਨੇ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਲੰਮੀ ਤੇ ਖੋਜ ਭਰੀ ਭੂਮਕਾ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਛੁੱਟ 'ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ' ਦੀ ਇਥਾਰਤ ਨੂੰ ਪਦ-ਛੇਦ ਕਰਕੇ, ਬਿਸ਼ਾਮ ਚਿੰਨ੍ਹ ਭੀ ਲਾਏ ਹਨ। ਅਤੇ ਅੱਖ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੇ ਵਾਕਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਛੁਟਨੋਟਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਇਉਂ ਪਾਠ ਨੂੰ ਸੁਖਾਲੁ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਕਾਗਜ਼ ਡਮੱਈ ਤੇ ਛਾਪਾ ਸੁੰਦਰ ਹੈ ॥

(ਫਰਵਰੀ ੧੯੮੮-ਪੰਨਾ ੪੮-੯)

੫—ਅਮਰਨਾਮਾ (ਫਾਰਸੀ-ਪੰਜਾਬੀ)—ਭੇਟਾ ॥

ਇਹ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤ ਫਾਰਸੀ ਨਜ਼ਮ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰਕੇ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿੱਚ ਉਲਥਾਕੇ ਛਾਪੀ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਖਰੜਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੀ; ਉਸ ਨੂੰ ਭੀ ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁੱਧ ਕਰਕੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਕੁਝ ਕੁ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਾਖੀਆਂ ਤੇ

੪.

ਸਿੱਖੀ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਪੁਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੈ।

੬—ਮੁਖਤਿਸਰ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ ਜੰਤ੍ਰੀ (ਉਰਦੂ)—ਭੇਟਾ ੧ =)

ਸੰ: ੧੫੨੬ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ੨੦੦੬ ਵਿੱਚ: ਤੱਕ ਹਰ ਸਾਲ ਦੀ ਵੈਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ, ਹਿਜਰੀ, ਫਸਲੀ ਅਤੇ ਅਲਾਹੀ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਤਾਰੀਖ, ਬਿਤਿ ਤੇ ਵਾਰ, ਇਸ ਜੰਤ੍ਰੀ ਤੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

੭—ਤਾਰੀਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਕੇ ਚੰਦ ਮਾਖਜ਼ (ਭਾਖਾ, ਉਰਦੂ ਤੇ ਫਾਰਸੀ)—ਭੇਟਾ ੧॥੩॥)

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਗਰ ਸੰਬੰਧੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੇਖ, ਜੋ ਸੰਮਤ ੧੮੨੬ ਤੋਂ ੧੯੨੬ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਤੱਕ ਗੁਰਮੁਖੀ, ਉਰਦੂ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਹੋਏ, ਹੁਣ ਤਕ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਏ ਹਨ; ਅਣਛਪੇ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਚੋਂ ਲੈ ਕੇ ਉਰਦੂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਡਾਪੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ 'ਦਸਤੂਰਲ ਅੱਮਲ' ਭੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

੮—ਮਾਖਜ਼ ਤੂਰੀਖਿ ਸਿੱਖਾਂ (ਫਾਰਸੀ)—ਭੇਟਾ ੧॥੩॥)

ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਫਾਰਸੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਦਸਾਂ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤਕ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਇਆ ਮਸਾਲਾ ਚੁਣ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

੯—ਐਗਾਕਿ ਪ੍ਰੀਸ਼ਾਨ—ਤੂਰੀਖਿ ਪੰਜਾਬ (ਫਾਰਸੀ)—ਭੇਟਾ ੧॥)

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਜੰਗਾਂ ਦਾ ਬਿਤਾਂਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤ੍ਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ।

੧੦—ਸ਼ਾਹਨਾਮਾ-ਇ-ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਫਾਰਸੀ)—ਭੇਟਾ ੨)

ਮਹਾਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀ ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ 'ਮੌਲਵੀ' ਨੇ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਪੁਰ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕੇਵਲ ਇਕਲੋਤੀ ਲਿਖਤੀ ਕਾਪੀ 'ਸੋਸਾਇਟੀ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਈ ਸੀ, ਜੋ ਛਾਪ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

੧੧—ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਇਨ ੧੮੩੯-੪੦ (The Punjab in 1839-40)—ਭੇਟਾ ੧੦)

ਇਹ ਬੜੀ ਅਹਮ ਤਵਾਰੀਖੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਖਰੀ ਅੱਹਦ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਦੇ ਸਮਾਚਾਰ ਦਰਜ ਹਨ। ਅਸਲ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ ਫਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਵੱਡਾ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੮੩੯ ਤੋਂ ੨ ਦਿਸੰਬਰ ੧੮੪੧ ਤੱਕ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਹੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਲਾਭ ਹਿਤ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਉਲਥਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਤੇ ਹੁਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੋਮੀ ਮੁਨਸ਼ੀ ਖਾਨੇ (National Archives of India-New Delhi) ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿੱਚ ਸਾਂਭਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ, ਚੋਣਵੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਖਬਰਾਂ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿੱਚ ਡਾਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

੧੨—ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ } ਪੰਨੇ ੧੩੨, ਭੇਟਾ ੧॥੩॥)

ਇਕ ਮਹੀਨਾ

ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਲੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਤੇ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਹਾਲ।

੧੩—‘ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ’—ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਬਾਰੇ ਖੋਜ-ਭਰਪੂਰ ਲੇਖ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ‘ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਦੱਸ ਕੇ, ਰਚਣਹਾਰ ਨਾਲ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਕਰਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਪੰਨੇ ੧੦੨ ਭੇਟਾ ੧।)

ਛਪ ਰਹੇ ਪੁਸਤਕ

੧—ਉਦਾਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਿਖਿਆ (ਪੰਜਾਬੀ)—

ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਬੜੀ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਤੋਂ ਬੱਦ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੇ ਪ੧੨ ਸੁਫੇ ਤੱਕ ਛਪ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਛੇਤੀ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਪੂਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਜਾਰੀ ਹੈ।

੨—ਵਾਰ ਭੇਜੇ ਕੀ—ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ੧੦—

੩—ਸ਼ਹੀਦੀ ਭਾਈ ਗਾਜਾ ਸਿੰਘ—

੪—ਸ਼੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ—

੫—ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਲੀ—

੬—ਵਾਰ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀਂ ਕੀ—

ਆਦਿ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਖਾਗੀਆਂ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ, ਇਕੱਠੇ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ

੬.

ਛਪ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਰੁ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪੂਰਣਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਕਰਕੇ, ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ‘ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ’ ਦੇ ਤ੍ਰਿਮਾਹੀ ਰਸਾਲੇ—‘ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਤ੍ਰ’ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸੈਟ ਭੀ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ‘ਸੋਸਾਇਟੀ’ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤਕ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਸਾਲਾ, ਜੋ ਹਾਲਾਂ ਤੱਕ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਿਆ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਚਿਆਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਕ ਸਾਲ ਦੇ ਸੈੱਟ (ਚਾਰ ਪਰਚਿਆਂ) ਦੀ ਕੰਮਤ ੫) ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ।

ਸਕੱਤਰ-

‘ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ’

ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ

ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਸਾਰਾ ਨਿਰਭਰ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਖਤਾਂ, ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ, ਸਾਖੀ ਪੋਥੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਸਾਲੇ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਇਹ ਮਸਾਲਾ ਬੀਜੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਥਾਂ ਇਕੱਠਾ ਪਿਆ ਹੋਵੇ, ਤਦ ਹੀ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ‘ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ’ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ‘ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ’ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪ੍ਰਤੀਤਿ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਲੇਕਿਨ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ-ਖੋਜ ਲਈ ਖਾਸ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਫੇਰ ਓਦੋਂ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ, ‘ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ’ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਉੱਦਮ-ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਫਰਵਰੀ ੧੯੪੫ ਵਿਚ ‘ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ’ ਕਾਇਮ ਹੋਈ। ‘ਸੋਸਾਇਟੀ’ ਵੱਲੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਇਕ ‘ਕੇਂਦਰੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ’ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਾਈ ਗਈ। ਜਿਸ ਪੁਰ ‘ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ’ ਨੇ ਗੁਰਮਤਾ ਨੰ: ੪੧੫-੬ ਮਿਤੀ ੨੦-੪-੪੫ ਰਾਹੀਂ

੭.

ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਬੱਚਤ ਵਿਚੋਂ ੫੦ ਹਜ਼ਾਰ ਰੂਪਯਾ ਖਰਚ ਕਰਕੇ, ਲੋੜੀਂਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਅਰੁ ‘ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ’ ਦੀ ‘ਕੰਮ ਕਰਨੀ ਕਮੇਟੀ’, ਇਤਿਹਾਸ-ਖੋਜ ਸੰਬੰਧੀ ਅਪਣੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਨੀਯਤ ਕੀਤੀ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ੨੦੦੩ ਬਿੱਥ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਾ ਨੰਬਰ ੮੨੨ ਮਿਤੀ ੨੭-੪-੪੬ (੧੫ ਵੈਸਾਖ) ਦੁਆਰਾ, ਇਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ‘ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ’ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲਾ ਕੇ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਪੁਰ ਨੀਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਭੀ ‘ਸੋਸਾਇਟੀ’ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਤੇ ਹਦਾਯਤਾਂ ਹੇਠ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿੱਤੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੈਸਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬੱਦ ਤੁਰਤ ਹੀ ‘ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ’ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ; ਤੇ ‘ਸੁਸਾਇਟੀ’ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਮਸਾਲੇ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਮਰ-ਕੱਸੇ ਕਰ ਲਏ। ਸਨ ੧੯੪੭ ਦੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਜ਼ਰੂਰ ਪਏ; ਪਰ ਸੋਸਾਇਟੀ ਨੇ ਲਗਦੇ-ਚਾਰੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਜਾਰੀ ਰੱਖਿਆ। ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ, ਇਹ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਖੁਦ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।

ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਖੁਲ੍ਹਣ ਦਾ ਸਮਾਂ

‘ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ’ ਹਰ ਰੁੱਤਿ ਵਿੱਚ ਦਿਨੇ ਦਸ ਵਜੇ ਤੋਂ ੪ ਵਜੇ ਤੱਕ (ਛੇ ਘੰਟੇ) ਖੁਲ੍ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਹਰ ਐਤਵਾਰ ਤੇ ‘ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ’ ਵਲੋਂ ਨੀਯਤ ਹੋਈਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਛੁਟੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:-

੧. ਵੈਸਾਖੀ	੨ ਦਿਨ
੨. ਸ਼ਹੀਦੀ ਪੁਰਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜੁਨ ਦੇਵ	੨ ਦਿਨ
੩. ਜਨਮੇਤਸ਼ਵ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ	੧ ਦਿਨ
੪. ਭਾਵੋ-ਮੱਸਿਆ	੧ ਦਿਨ
੫. ਪ੍ਰਥਮ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ	੧ ਦਿਨ
੬. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਲੋਕ-ਗਮਨ	੧ ਦਿਨ
੭. ਤੀਜੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦਾ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਵਣ	੧ ਦਿਨ

੮.

੮. ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਰਾਇ ਦਾ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਵਣ ੧ ਦਿਨ	
੯. ਇਜਲਾਸ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ (ਦਸਹਰਾ)	੨ ਦਿਨ
੧੦. ਜਨਮੇਤਸਵ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ	੨ ਦਿਨ
੧੧. ਦੀਪਮਾਲਾ	੨ ਦਿਨ
੧੨. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੇਤਸਵ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਰਾਇ	੨ ਦਿਨ
੧੩. ਸ਼ਹੀਦੀ ਪੁਰਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਸਾਹਿਬ ੧ ਦਿਨ	
੧੪. ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਨ-ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ	੧ ਦਿਨ
੧੫. „ ਛੋਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ	੧ ਦਿਨ
੧੬. ਜਨਮੇਤਸਵ-ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ	੨ ਦਿਨ
੧੭. ਮਾਘੀ	੧ ਦਿਨ
੧੮. ਬੰਸਤ ਪੰਚਮੀ	੧ ਦਿਨ
੧੯. ਮੇਲਾ ਕੋਠਾ ਸਾਹਿਬ (ਵੱਲਾ)	੧ ਦਿਨ
੨੦. ਸ਼ਹੀਦੀ ਮੇਲਾ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ } ਗੰਗਾਸਰ-ਜੈਤੇ }	੧ ਦਿਨ
੨੧. ਹੋਲਾ-ਮਹੱਲਾ	੪ ਦਿਨ
੨੨. ਚੇਤ-ਚੋਦਸ਼	੧ ਦਿਨ

ਜੋੜ ੩੨ ਦਿਨ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਦਿਨ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਲੋੜ
ਪੈਣ ਪੁਰ ਹੋਰ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਅੰਤਵਾਰ ਦੀ ਪੱਕੀ ਛੁੱਟੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ
ਹੋਰਨਾਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਬਾਰੇ ਨੋਟਸ, ਇੱਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲੋਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ
ਸਾਹਮਣੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਤਾਂ ਜੋ ਬਾਹਰੋਂ ਆਵਣ ਵਾਲੇ ਸੱਜਨਾਂ
ਨੂੰ ਵਿਅਰਥਿਕ ਚੱਲ ਨਾ ਹੋਵੇ।

(ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ)

۱۰
۱۱
۱۲
۱۳
۱۴
۱۵
۱۶
۱۷
۱۸
۱۹
۲۰
۲۱
۲۲
۲۳
۲۴
۲۵
۲۶
۲۷
۲۸
۲۹
۳۰

(੬੧੫/੨ ਪਤਿ)

ਸ੍ਰੀ ਦਸਾਤਿਸ਼ ਜੀ ਦਾ ਖਾਸ ਦਸਤਖਤੀ ਪੰਨਾ

ਸਿੰਹਾਂ ਤੇਗ ਅਨ੍ਹ ਅਨ੍ਹ ਤੇਗ ਅਨ੍ਹ ਹੰਗ ਅਨ੍ਹ ਹੰਗ ਅਨ੍ਹ ਤੇਗ ਅਨ੍ਹ ਹਾਗ ਅਨ੍ਹ ਅਨ੍ਹ ਅਨ੍ਹ ਹੰਗ ਅਨ੍ਹ ਤੇਗ ||੧|| ਅਥ ਬਰਣੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅਵਤਾਰੁ॥ਜੈਸ ਭਾਉ ਬਧ ਧਰਿਜੇ ਮੁਰਾਗੁ॥ ਪਰਮ ਪਾਪ ਤੇ ਤੁਮ ਛਰਾਨੀ॥ਭਗਮ
ਗਾਤ ਬਿਧ ਤੀਰ ਸਿਧਾਨੀ॥੨੨੫॥ ਬੁਹਾਮਾ ਗਾਯੇ ਛੀਰਨਿਧ ਜਹਾ॥ਕਾਲਪੁਰਖ ਦਿਸ਼ਵਿਤ ਬੇ ਤਹਾ ॥ ਕਹੋ
ਬਿਸਨ ਕਹ ਨਿਕਟ ਬੁਲਾਈ॥ਕ੍ਰਿਸਨਵਤਾਰ ਧਰੋ ਤੁਮ ਜਾਈ॥੨੨੬॥ਦੋਹਾ॥ ਕਾਲਪੁਰਖ ਕੇ ਬਚਨ ਤੇ ਸੰਤਨ ਹੇਤ
ਸਹਾਇ॥ਮਖੁਰਾ ਮੰਡਲ ਕੇ ਬਿਖੇ ਜਨਮ ਧਰੋ ਹਰਗਾਇ॥੨੨੭॥ ਜੇ ਜੇ ਕ੍ਰਿਸਨ ਚਰਿਤੁ ਦਿਖਾਏ ॥
ਦਸਮ ਬੀਚ ਸਤ ਭਾਖਿ ਸੁਨਾਏ॥ ਗਿਆਰਾ ਸਹਸ ਛਿਆਸੀ ਛੰਦਾ॥ ਕਹੋ ਦਸਮ ਪੁਰ ਬੈਠ ਅਨੰਦਾ॥੨੨੮॥
੧੧੮੯) ਦਸਮ ਕ ਮਿਲਾ ਲੈਣਗ। ੩੪੪) ਅਫਸ

ਅਰੁ ਪੁਨ ਕਹਾ ਰਾਸ ਮੰਡਲਾ॥ ਜਿਹ ਬਿਧ ਹਰ ਗੋਪਿਨ ਤਨ ਖਿਲਗਾ॥ ਤੀਨ ਸਪਤ ਅਰੁ ਚਾਲਿਸੁਕੁਹੇ॥ ਜੇ ਸਤ ਰਾਸ ਮੰਡਲ
ਮਹਿ ਅਹੇ ॥ ੩੪੪॥ (੩੪੦) ਰਾਸ ਮੰਡਲ ਕਾ ॥ ੩੭੯॥ ਅਵਜੂਨਾ ਬਹੁਰ ਗੋਪਗਨਾ ਬਿਰਹ ਉਚਾਰਾ ॥ ਜਿਹ ਬਿਧ
ਬਿਰਹ ਕਰਿਜੇ ਬਿਜੁ ਨਾਰਾ॥ ਏਕ ਸਹਸ ਚਉਤੀਸ ਫੁਦਾਏ॥ ਸੇ ਅਵਜੂਨ ਕੇ ਬੀਚ ਗਨਾਏ ॥ ੩੭੮॥ (੩੪੮) ਗੋਪੀ ਬਿਹੁ
੧੩੮) ਗਪਗਬਿਹੁ॥ ੩੮੨॥ ਉਨੱਤਾਲੀ ਸੌ ਦਿਕੀਸ ਬਖਾਨੇ ॥ ਸੇ ਅਵਜੂਨ ਕੇ ਮਧਿ ਪ੍ਰਾਨੇ ॥ ਬਹੁਰ ਸੇ ਜੁਪ-
ਪਬੰਧ ਬਖਾਨਾ ॥ ਜਿਹ ਬਿਧ ਹਰ ਦਾਰਣ ਰਣ ਠਾਨਾ ॥ ੩੮੨॥ (੩੪੨) ਚਾਅਠ ਸਹਸ ਪਚਹਤਰ ਪਧਾਨੇ ॥

ਕਹਾ ਛੰਦ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਿਆਨੇ ॥ ਸੇ ਸਥ ਕਰੇ ਮਨੋਹਰ ਛੰਦਾ ॥ ਦੁਤੀਅ ਛੰਦ ਕੇ ਪਰਾ ਨ ਬੰਦਾ ॥ (੩੯੨੩) ਭੂਲ ਪਰੀ
ਲਖੀਅਹੁ ਜਹ ਭਾਈ !! ਤਹ ਤਹ ਲੀਜਹ ਅਛਰ ਬਨਾਈ ॥ ਹਉ ਕਬਿਨ ਨਾਹਿ ਕਬਿਨ ਕੇ ਦਾਸੂ ॥ ਸੇਵਕ ਜਾਨ
ਕਰੇ ਨੁਪਹਾਸੂ !! (੩੯੨੪)) ॥ ਅਠਾਤਾਲੀ ਸੇ ਕਹਾ ਬਨਾਈ ॥ ਦੋਹਾ ਛੰਦ ਚਉਪਈ ਆਈ ॥ ਸਵਾ ਲਛ ਛੰਦਾਗੇ ਹੋਈ
ਜਾ ਮਹਿ ਏਕ ਘਾਟ ਨਹੀ ਕੋਈ ॥ (੩੯੨੫)) ॥ ੨੨੭ ਦੇਖਪਾਠ ॥੮੭੫॥ਜੁਧ ਪ੍ਰਬੰਧ ॥੧੧੯੯॥ਦਸਮਾ॥੩੮੦॥ਗਾਸਮੰਡਾ
॥੧੩੮॥ਗੋਪਬਿਹੂ॥੨੦੩੨॥ਅਬ ਕਗ ॥੮੮੦੦) ਅਫਜ਼ ਕਾ ਅਫਜ਼ ॥੧੧੧੧੧੧ਸਮਾਲਾ ਵਾਵਾਗਾਚਰਿਤ ॥ਤਿਹੁ ਪੈਖੀਅ

॥੮॥ ਅਥ ਬਾਈਸਵੇ ਗਨ ਅਵਤਾਰਾ॥ਜੈਸ ਰੂਪ ਕਹ ਧਰੇ ਮੁਰਾਰਾ ॥ ਨਰ ਅਵਤਾਰ ਭਯੇ ਅਰਜੁਨਾ॥ਜਿਹ ਜੀ
ਤੇ ਜਗ ਕੇ ਭਟ ਗਨਾ॥ ੪੯੦੧॥੯॥ ਪ੍ਰਸਮੇ ਨਿਵਾਤਕਵਰ ਸਤ ਮਾਰੇ ॥ ਇੰਦ੍ਰ ਤਾਤ ਕੇ ਸਤ ਨਿਵਾਰੇ ॥ ਬਹੁਰਜੁ-
ਧ ਰੁਦੁ ਤਨ ਕੀਆ ॥ ਗੀਥੇ ਬੁਤਰਾਟ ਬਰ ਦੀਆ ॥੪੯੦੨॥ਬਹੁਰਦ੍ਰੋਧਨ ਕਹ ਮੁਕਤਾਯੇ ॥ ਗੰਬਥ ਰਾਜ ਬਿਮੁਖ
(ਨੋਟ:-ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕਰ ਕਮਲਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਹਮਣੇ ਸਥੇ ਪੂਰ ਕਰੋ !)

(ਨੋਟ:- ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਕਰ ਕਮਲਾਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਸਾਹਮਣੇ ਸਡੇ ਪੁਰ ਕਰੋ !)

ପ୍ରକାଶନ କମିଶନ

॥

੨੬-੯-੩੧ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਭਰਪੁਰ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਪੁਰ, ਸੇਵਕ ਨੇ ਇਸ ਉਤਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਰਚਨਹਾਰ ਦੀ ਹੀ ਓਚ ਤੱਕ ਕੇ, ਇਸ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾ ਲਿਆ; ਅਤੁ ਸੰਮਤ ੧੯੮੨ ਬਿ: (੧੯੯੫ ਈ:) ਵਿਚ ਇਹ ਕਾਰਜ ਗੁਰ-ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ ਨਿਰਵਿਘਣ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਛਾਪਣ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀਆਂ ਲੈ ਰਹੀਆਂ ਹਨ।

‘ਦਸਮਗ੍ਰੰਥ’ ਸਬੰਧੀ, ਕੁਝ ਅਰਸੇ ਤੋਂ ਚੂਕਿ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਫਹਿਸ਼ੀਆਂ ਜੇਹੀਆਂ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਹਨ; ਇਸ ਲਈ ਸੱਤ-ਅੱਠ ਵਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਦੀ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਪੁਰ ਭੀ ਖਰਚ ਕਰਨੇ ਪੈ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਲੰਮੀ ਤੇ ਖਰਚੀਲੀ ਖੋਜ ਦਾ ਨਤੀਜਾ, ਅਗਲੇ ਕੁੱਝ ਪੱਤ੍ਰਿਆਂ ਪੁਰ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਆਸ ਹੈ, ਵਿੱਦਵਾਨ ਸੱਜਣ, ਸੇਵਕ ਦੀਆਂ ਵਾਹੀਆਂ ਵਿੱਗੀਆਂ-ਟੇਡੀਆਂ ਲੀਹਾਂ ਉੱਤੇ, ਅਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਚਾਨਣ ਪਾ ਕੇ, ‘ਦਸਮ-ਗ੍ਰੰਥ’ ਲਿਖਣ ਦੇ ਸਹੀ ਮਨੋਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਨ ਜਨਤਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨਗੇ।

ਜਿਸ ਅਗਾਧ-ਬੋਧ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਅਰਥ-ਬੋਧ ਕਰਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਸਾਰਾ ਉੱਦਮ ਤੇ ਖਰਚ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ; ਉਸ ਦੀ, ਤੇ ਰਚਨਹਾਰ ਕਿਵੇਂ ਸ਼੍ਰਮਣਿ ਦੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਕਰਾਉਣਾ ਭੀ ਨਿਹਾਇਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ; ਇਸ ਲੋੜ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ, ਇਹ ਕੁਝ ਪੱਤਰੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਜੋ ‘ਸ਼ਬਦਾਰਥ’ ਸੰਚਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਸਮਝਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ‘ਭੂਮਿਕਾ’ ਤੇ ‘ਅੰਤਿਕਾ’, ਉਸ ਦੇ ‘ਸਿਰ’ ਤੇ ‘ਪੈਰ’ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡ ਕਰਨਾ, ਉਸਨੂੰ ਟੰਡ-ਮੁੰਡ ਬਨਾਉਣ ਦੇ ਤੁੱਲ ਹੈ।

ਸੇਵਕ ਨੇ ਜੋ ਵਿਚਾਰ, ਇਸ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਹਨ; ਉਹ ਦਰੁਸਤ ਹਨ; ਯਾ ਗਲਤ ? ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਹੀ, ਪੁਸਤਕ ਆਪ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਪੁੱਜ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਮੇਦ ਹੈ, ਆਪ ਪੂਰੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਚ-ਵਿਚਾਰ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਅਮੌਲਕ ਰਾਇ ਕਾਇਮ ਕਰੋਗੇ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

੯-੫-੧੯੮੫

ਪ੍ਰਾਰਥਕ-ਰਣਧੀਰ ਸਿੰਘ

੧ ਚ

‘ਦਸਮਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਗ੍ਰੰਥ’

ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸਾਹਿਤ-ਸੇਵਾ !

ਜਦੋਕਿ ਇਹ ਦਿਸਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਜੂਦ ਵਿੱਚ ਆਈ ਹੈ; ਸਾਧਾਰਨ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਦੱਸਣ ਵਾਲੇ ਗਿਆਨਵਾਨ ਤੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖ ਭੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਹਨਾਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਦੇ, ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਸਿਰ ਕਹੇ ਬਚਨ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਖਿਆਲ ਹੀ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ, ਅਤੁ ਔਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਵਾਸਤੇ ਚਾਨਣ-ਮੁਨਾਰੇ ਹੋਇਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਹੋ ਜੇਹੇ ਬਚਨ ਪੁਜਨੀਕ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ, ਜਗਤ ਵਿਚ ਯਾਦਗਾਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੌਮ ਦੇ ਮੌਢੀਆਂ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਹਮ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਤੇ ਸੰਭਾਲਣਾ, ਹਰਿਕ ਕੌਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਕਰਤੋਵ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿਰਲੀ ਹੀ ਕੌਮ ਹੋਉ, ਜਿਸਨੇ ਆਪਣੇ ਹਾਦੀ ਯਾ ਮੌਢੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਲਾਮ (ਬਾਣੀ) ਨੂੰ ਅਸਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਂਭਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ! ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੱਸੇ ਖਿਆਲ, ਯਾ ਵਰਤਾਰੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਲਪੇਟ ਕੇ, ਲਿਖੇ ਤੇ ਪਰਚਾਰੇ ਹਨ। ਇਹ ਫਖਰ ਸਿਰਫ ਖਾਲਸਾ ਪੰਥ ਨੂੰ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪਾਸ, ਆਪਣੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਉਚਾਰਨ ਕੀਤੇ ਬਚਨ, ਜਿਉਂ ਕੇ ਤਿਉਂ ਸੰਭਾਲੇ ਹੋਏ ਹਨ! ਬਲਕਿ ਗੁਰਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਅੱਟਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ—

“ਬਾਣੀ ਗੁਰੂ, ਗੁਰੂ ਹੈ ਬਾਣੀ.....”

ਅਰਥਾਤ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਉਚਾਰੀ ਬਾਣੀ, ਅਮਰ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਸਦਾ ‘ਪਰਤੱਖ ਗੁਰਦਰਸਨ’ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨਿਆਂ ਤੇ ਪਰਵਾਣਿਆਂ ਸਿੱਧਾਂਤ ਹੈ, ਕਿ ਰਚਣਹਾਰ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਵਸਦਾ ਤੇ ਉਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਸੁਚੱਜੀ ਤੇ ਨਿਕਾਣੀ ਵਿੱਦਵਾਨ ਜ਼ੋਬੁਨਿਸਾ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ:-

ਰਾਗੁ ਗਉੜੀ ਮਹਲਾ ੧
(ਅਸਟਪਦੀਆਂ 'ਚੇ')
'ਬ੍ਰਹਮੈ' ਰਾਬਥ ਕੀਆ ਨਹੀਂ ਜਾਨਿਆ...॥੧
'ਬਲ ਰਾਜਾ' ਮਾਇਆ ਅਹੰਕਾਰੀ;
ਜੱਗ ਨ ਕਰੈ ਬਹੁ ਭਾਰ ਅਫਾਰੀ ॥੨
* * * *

ਦੁਰਮਤਿ 'ਹਰਣਾਖਸੁ' ਦੁਰਾਚਾਰੀ।
ਪ੍ਰਭ 'ਨਾਰਾਇਣ' ਗਰਬ-ਪ੍ਰਹਾਰੀ।
'ਪ੍ਰਹਲਾਦ' ਉਧਾਰੇ ਕਿਰਪਾ ਧਾਰੀ ॥੪
ਭੂਲੋ 'ਰਾਵਣੁ' ਮੁਗਾਪ ਅਚੇਤਿ।
ਲੂਟੀ 'ਲੰਕਾ' ਸੀਸ ਸਮੇਤਿ।
ਗਰਬਿ ਗਇਆ ਬਿਨੁ ਸਤਿਗੁਰ ਹੇਤਿ ॥੫
'ਸਹਸ ਬਾਹੁ', 'ਮਧੁ', 'ਕੀਟ', 'ਮਹਿਖਾਸਾ'।
'ਹਰਣਾਖਸੁ' ਲੇ ਨਖਹੁੰ ਬਿਧਾਸਾ।
'ਦੈਤ' ਸੰਘਾਰੇ ਬਿਨੁ ਭਗਤਿ-ਅਭਿਆਸਾ ॥੬

'ਜਰਾਸੰਧਿ', 'ਕਾਲਜਮੁਨ' ਸੰਘਾਰੇ।
'ਰਕਤ ਬੀਜ' 'ਕਾਲੁਨੇਮੁ' ਬਿਦਾਰੇ।
ਦੈਤ ਸੰਘਾਰਿ ਸੰਤ ਨਿਸਤਾਰੇ ॥੭

ਆਪੇ ਸਤਿਗੁਰ ਸਬਦ ਬੀਰਾਰੇ।
ਦੂਜੇ ਭਾਇ ਦੈਤ ਸੰਘਾਰੇ।
ਗੁਰਮੁਖ ਸਾਚਿ ਭਗਤਿ ਨਿਸਤਾਰੇ ॥੮

ਬੁਡਾ 'ਦੁਰਜੋਧਨੁ' ਪਤਿ ਖੋਈ।
'ਰਾਮੁ' ਨ ਜਾਨਿਆ ਕਰਤਾ ਸੋਈ।
ਜਨ ਕਉ ਦੁਖਿ ਪਚੈ ਦੁਖੁ ਹੋਈ ॥੯

'ਜਨਮੈਜੈ' ਗੁਰ-ਸਬਦੁ ਨ ਜਾਨਿਆ।
ਕਿਉਂ ਸੁਖ ਪਾਵੈ ਭਰਮਿ ਭੁਲਾਨਿਆ!

"ਦਰ 'ਸੁਖਨ' ਪਿਨਹਾਂ ਸੁਦਮ,
ਮਾਨਿਦਿ ਬੂ ਦਰ ਬਰਗਿ ਗੁਲ।
ਹਰਕਿ ਦੀਦਨ ਮੈਲ ਦਾਰਦ,
ਦਰ 'ਸੁਖਨ' ਬੀਨਦ ਮਰਾ।"

ਭਾਵ-ਸਮਾਈ ਵਿੱਚ 'ਰਚਨਾ' ਦੇ ਸੁਗੰਧੀ ਫੱਲ ਵਿੱਚ ਜੀਕੀ!
ਮਿਗਾ ਦੀਦਾਰ ਜੋ ਚਾਹੇ, ਸੁ ਵੇਖੇ ਵਿੱਚ 'ਬਚਨ' ਮੈਨੂੰ।

ਗੱਲ ਕੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਾਦਿਰ ਆਪਣੀ ਕੁਦਰਤਿ ਵਿੱਚ ਤੇ ਸੁਗੰਧੀ
ਛੁੱਲ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਤੇ 'ਗੁਰੂ'
'ਗੁਰਬਾਣੀ' ਵਿੱਚ, ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ ਪੁਰ ਪਰਤੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਸਤਿਗੁਰੂ
ਆਪਣੇ ਪੰਜ-ਭੁਤਕ ਸਰੀਰ ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੀਆਂ ਚੰਮ-ਚਸਮਾਂ ਅਗਾੜੀਓਂ
ਲੇਪ ਕਰ ਗਏ;—ਇਸ ਲਈ ਕਿ, ਕਿਤੇ ਸਿੱਖ ਭੀ ਹੋਰਨਾਂ ਵਾਛੂ ਮਿੱਟੀ
ਦੀਆਂ ਮੜੋਲੀਆਂ ਦੀ ਮੁੱਠੀ-ਚਾਪੀ ਤੇ ਪੂਜਾ-ਅਰਚਾ ਵਿੱਚ ਨਾ ਰੁੱਝ
ਜਾਣ;—ਪਰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ-ਸਰੂਪ ਸਾਡੀ ਰਹਿਬਰੀ ਲਈ 'ਗੁਰਬਾਣੀ' ਦੇ
ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤ੍ਰ ਗਏ ਹਨ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਬਦ-ਮੂਰਤਾਂ (ਕਲਮੀ ਤਸਵੀਰਾਂ) ਸਾਡੇ
ਪਾਸ ਦੇ ਉੱਤਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ! ਕਈ ਗੁਰੂ-ਮੂਰਤੀਆਂ
ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹਰਰੋਜ਼ ਆਪਾਂ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ (ਆਦਿ) ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ
ਕਰਦੇ ਹਨ; ਅਤੇ 'ਖਾਲਸਾ' (ਪੂਰਨ ਪੁਰਖ) ਦੇ ਅਗੰਮੀ ਖਿਆਲ ਨੂੰ,
ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਖਰੀ ਨਥੀ, ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ
'ਪਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ' ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾਂ (ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ) ਵਿੱਚੋਂ ਹੁੰਦੇ
ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਤਸਵੀਰ, ਸਿਰਫ ਪਰਮਾਰਥਕ ਹੋਣ
ਕਰਕੇ, ਕਲਾਮਿ-ਅਲਾਹੀ (ਅਕਾਲੀ ਬਾਣੀ) ਦਾ ਦਰਜਾ ਰਖਦੀ ਹੈ।
ਅਤੇ ਦੂਜੀ 'ਸ਼ਬਦ ਮੂਰਤੀ', ਇਸ ਦਾਤ (ਪਰਮਾਰਥਕ ਲਾਭ) ਦੇ ਨਾਲ
ਨਾਲ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਦੀ ਸਿਰਫ਼ੀ ਦਾ ਆਦਿ ਇਤਿਹਾਸ ਭੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ
ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਹਦੀਸ (ਸਾਖੀ ਪ੍ਰਮਾਣ) ਆਖਿਆ
ਜਾ ਸਕਦਾ ਇ। ਯਾ ਇਉਂ ਆਖ ਲਓ, ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ
ਵਿੱਚ ਆਏ ਇਸ ਭਾਵ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਹੈ—

ਭਗਤਿ-ਵਛਲੁ ਅਨਾਬਹ ਨਾਬੇ ।
 ‘ਰੋਪੀਨਾਬੁ’ ਸਗਲ ਹੈ ਸਾਬੇ ।
 ‘ਬਾਸੁ ਦੇਵ’ ਨਿਰੰਜਨ ਦਾਤੇ,
 ਬਰਨ ਨ ਸਾਕਉਂ ਗੁਣ ਅੰਗਾ ॥੫

ਮੁਕੰਦ ਮਨੋਹਰ ‘ਲਖਮੀ’ ‘ਨਾਰਾਇਣ’ ।
 ‘ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਲਜਾ ਨਿਵਾਰਿ ਉਧਾਰਣ’ ।
 ‘ਕਮਲਾ-ਕੰਤ’ ਕਰਹਿੰ ਕੰਤੂਹਲ,
 ਅਨਦ ਬਿਨੋਦੀ ਨਿਹਸੰਗਾ ॥੬

ਅਮੋਘ ਦਰਸਨ ਆਜੂਨੀ ਸੰਭਉ ।
 ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਜਿਸ ਕਦੇ ਨਾਹੀ ਖਉ ।
 ਅਬਿਨਾਸੀ ਅਬਿਗਤਿ ਅਗੋਚਰ
 ਸਭ ਕਿਛੁ ਤੁਝ ਹੀ ਹੈ ਲਗਾ ॥੭

‘ਸ੍ਰੀ ਰੰਗ’ ‘ਬੈਕੰਠ ਕੇ ਵਾਸੀ’ ।
 ‘ਮਛੁ’ ‘ਕਛੁ-ਕੂਰਮ’ ਆਗਿਆ ਅਉਤਰਾਸੀ ।
 ‘ਕੇਸਵ’ ਚਲਤ ਕਰਹਿੰ ਨਿਰਾਲੇ;
 ਕੀਤਾ ਲੋੜਹਿੰ ਸੋ ਹੋਇਗਾ ॥੮

ਨਿਰਾਹਾਰੀ ਨਿਰਵੈਰੁ ਸਮਾਇਆ ।
 ਧਾਰਿ ਖੇਲੁ ‘ਚਤੁਰ ਭੁਜੁ’ ਕਹਾਇਆ ।
 ‘ਸਾਵਲ-ਸੁੰਦਰ’ ਰੂਪ ਬਣਾਵਹਿੰ,
 ਬੇਣੁ ਸੁਨਤ ਸਭ ਮੋਹੇਗਾ ॥੯

ਬਨਮਾਲਾ ਬਿਤੂਖਨ ‘ਕਮਲ-ਨੈਨ’
 ਸੁੰਦਰ ਕੁੰਡਲ ਮੁਕਟ ਬੈਨ ।
 ਸੰਖ ਚੜ੍ਹ ਗਦਾ ਹੈ ਧਾਰੀ;
 ‘ਮਹਾ ਸਾਰਬੀ’ ਸਤ ਸੰਗਾ ॥੧੦
 ‘ਪੀਤ-ਪੀਤੰਬਰ’ ਤ੍ਰਿਭਵਣ-ਧਣੀ ।
 ‘ਜਗੀਨਾਬੁ’ ‘ਗੋਪਾਲੁ’ ਮੁਖ ਭਣੀ ।

ਇਕੁ ਤਿਲੁ ਭੂਲੇ ਬਹੁਰਿ ਪਛੁਤਾਨਿਆ ॥੧੦
 ‘ਕੰਸੁ’ ‘ਕੇਸੁ’ ‘ਚਾਂਘੂਰੁ’ ਨ ਕੋਈ ।
 ਰਾਮੁ ਨ ਚੀਨਿਆ ਅਪਨੀ ਪਤਿ ਖੋਈ ।
 ਬਿਨੁ ‘ਜਗਦੀਸੁ’ ਨ ਰਾਬੈ ਕੋਈ ॥੧੧

ਬਿਨੁ ਗੁਰ, ਗਰਬੁ ਨ ਮੇਟਿਆ ਜਾਇ ।
 ਗੁਰਮਤਿ ਧਰਮੁ ਧੀਰਜੁ ਹਰਿ ਨਾਇ ।
 ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਮਿਲੈ ਗੁਣ ਗਾਇ ॥੧੨
 (ਪੰਨਾ ੨੨੪)

ਮਾਰੂ ਮਹਲਾ ੫
 (ਸੋਹਲਾ)

ਅਚੁਤ ਪਾਰਬੁਰਮ ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਅੰਤਰਜਾਮੀ ।
 ‘ਮਧੁਸੂਦਨ’ ‘ਦਾਮੋਦਰ’ ਸੁਆਮੀ ।
 ‘ਰਿਖੀ ਕੇਸ’ ‘ਗੋਵਰਧਨ-ਯਾਰੀ’ ।
 ਮੁਰਲੀ ਮਨੋਹਰ ਹਰਿ ਰੰਗਾ ॥੧
 ਮੋਹਨ ‘ਮਾਧਵ’ ‘ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ’ ‘ਮੁਰਾਰੇ’ ।
 ‘ਜਗਦੀਸ਼ਰ’ ਹਰਿ ਜੀਉ ਅਸੁਰ ਸੰਘਾਰੇ ।
 ਜਗ-ਜੀਵਨ ਅਬਿਨਾਸੀ ਠਾਕੁਰ,
 ਘਟ ਘਟਿ ਵਾਸੀ ਹੈ ਸੰਗਾ ॥੨
 ਧਰਣੀਧਰ ਈਸ ‘ਨਰ ਸਿੰਘ’ ‘ਨਾਰਾਇਣ’
 ‘ਦਾਨ੍ਨਾ’ ਅਗ੍ਰੇ ਪ੍ਰਿਥਮਿ ਧਰਾਇਣ’ ।
 ‘ਬਾਵਨ’ ਰੂਪ ਕੀਆ ਤੁਧੁ ਕਰਤੇ !
 ਸਭ ਹੀ ਸੰਤੀ ਹੈ ਚੰਗਾ ॥੩
 ‘ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ’ ਜਿਸੁ ਰੂਪੁ ਨ ਰੇਖਿਆ ।
 ‘ਬਨਵਾਲੀ’ ‘ਚਕੂਪਾਣਿ’ ਦਰਸਿ ਅਨੂਪਿਆ ।
 ‘ਸਹਸ-ਨੈਨ੍ਦ੍ਰ’ ਮੂਰਤਿ ਹੈ ਸਹਸਾ
 ਇਕੁ ਦਾਤਾ ਸਭ ਹੈ ਮੰਗਾ ॥੪

‘ਸਾਰਿਗ-ਧਰ’ ‘ਭਗਵਾਨ’ ਬੀਠੁਲਾ’
ਮੈਂ ਗਣਤ ਨ ਆਵੈ ਸਰਬੰਗਾ ॥੧੧

ਨਿਹ ਕੰਟਕੁ ਨਿਹਕੇਵਲੁ ਕਹੀਐ।
‘ਧਨੰਜੈ’ ਜਲਿ ਬਲਿ ਹੈ ਮਹੀਐ।
ਮ੍ਰਿਤਲੋਕ ਪਇਆਲ ਸਮੀਪਤ
ਅਸਥਿਰ-ਬਾਨੁ ਜਿਸੁ ਹੈ ਅਭਗਾ॥੧੨

* * * *

ਆਪੇ ‘ਗੋਪੀ’ ਆਪੇ ‘ਕਾਨੂ’।
ਆਪੇ ਗਊ ਚਰਾਵੈ ਬਾਨਾ।
ਆਪਿ ਉਪਾਵਹਿੰ ਆਪਿ ਖਪਾਵਹਿੰ
ਤੁਧੁ ਲੇਪੁ ਨਹੀਂ ਇਕੁ ਤਿਲੁ ਰੰਗਾ ॥੧੫

ਏਕ-ਜੀਹ ਗੁਣ ਕਵਨ ਬਖਾਨੈ।
ਸਹਸ-ਫਨੀ ‘ਸੇਖ’ ਅੰਤੁ ਨ ਜਾਨੈ
ਨਵ-ਤਨ ਨਾਮ ਜਪੈ ਦਿਨੁ ਰਾਤੀ;
ਇਕੁ ਗੁਣੁ ਨਾਹੀ ਪ੍ਰਭੁ ਕਹਿ ਸੰਗਾਂ ॥੧੬

* * * *

‘ਕਿਰਤਮ-ਨਾਮ’ ਕਬੈ ਤੇਰੇ ਜਿਹਬਾ।
‘ਸਤਿ’ ਨਾਮੁ ਤੇਰਾ ਪਰਾ ਪੂਰਬਲਾ।
ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਭਗਤ ਪਏ ਸਰਣਾਈ;
ਦੇਹ ਦਰਸੁ ਮਨਿ ਰੰਗ ਲਗਾ ॥੨੦॥੩੩॥੧੧

(ਪੰਨਾ ੧੦੯੨-੩)

ਬੱਸ, ਇਸੇ ‘ਅਨਦ ਬਿਨੋਦੀ’—ਪਰ ‘ਨਿਹ ਸੰਗਾ’—ਜਗਦੀਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਤਾਪ, ਦਸਮ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਹਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ‘ਵਿਚਿੜ੍ਹ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ’ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਤੁ ਮਗਰੋਂ ਸਾਫ਼ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਹੈ—

“ਹਮ ਏਕ ਹੀ ਕੋ ਬਿਧਿ ’ਨੇਕ ਪ੍ਰਮਾਨਯੋ !!੧੫

(ਅੰਤਿਕਾ-ਸ੍ਰੈਜੇ ੩੨)

ਗ੍ਰੰਥ ਰਚਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ

‘ਗੁਰਬਾਣੀ’ ਤੇ ‘ਇਤਿਹਾਸ’—ਦੋਵੇਂ ਕੋਮ ਦੀ ਜਾਨ ਤੇ ਜੁੱਸਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਤਿਅੰਤ ਲੋੜ ਪ੍ਰਤਾਪਿ ਕਰਕੇ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਮੇਲਕ ਸਮਾਂ ਤੇ ਸ਼ਕਤਿ ਅੰਦੋਂ ਨਹੀਂ ਗਵਾਇ; ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਖਿਆਲ—ਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਕਾ ਬੋਲਣਾ ਹੋਵੈ ਕਿਤੇ ਪਰਥਾਇ।

ਓਇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਭਰੇ ਭਰਪੂਰ ਹਹਿੰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਿਲੁ ਨ ਤਮਾਇ ॥੮

(ਸੂਹੀ ਮਹਲਾ ੩)

--ਅਨੁਸਾਰ ਮਹਾਂ ਪੁਰਖਾਂ ਦਾ ਬੋਲਣਾ, ਕਿਸੇ ਮਨੋਰਥ ਵੱਸਿ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਨਿੱਜੀ ਲਾਲਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਿਲ ਸਮਾਨ ਬੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਤਾਂ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ, ਉਪਰੇਸ਼ ਤੇ ਧਰਮ ਜੁੱਧ ਦੁਆਰਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਬੁੱਧਿ ਕਰਨ ਤੋਂ ਹਟਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਆਏ ਸਨ। ਜਿਹਾ ਕਿ ਆਪਦਾ ਕਥਨ ਹੈ—

ਜਿਉਂ ਤਿਉਂ ਪ੍ਰਭ ਹਮ ਕਉ ਸਮਝਾਯੋ।
ਇਮ ਕਹਿ ਕੈ ਇਹ ਲੋਕਿ ਪਠਾਯੋ।ਪ:—
“ਮੈਂ ਅਪੁਨਾ ਸੁਤ ਤੇਹਿ ਨਿਵਾਜਾ!
ਪੰਥ ਪ੍ਰਚੁਰ ਕਰਖੇ ਕਹੁ ਸਾਜਾ!
ਜਾਇ ਤਹਾਂ ਤੇ ਧਰਮ ਚਲਾਇ!
ਕਬੁੱਧਿ ਕਰਨ ਤੇ ਲੋਕ ਹਟਾਇ !!”੧੯
(‘ਅਪਨੀ ਕਥਾ’-ਅਧਿ: ੬)

ਸੋ, ਆਪਨੇ ਇਸ ਪਰ-ਉਪਕਾਰ ਹਿਤ ਜਨਮ ਧਾਰ ਕੇ, ਧਰਮ-ਪ੍ਰਚਾਰ, ਚਲਨ-ਸੁਧਾਰ, ਦੁਸਟ-ਸੰਘਾਰ ਤੇ ਸੰਤ-ਉਬਾਰ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਸਾਰਾ ਜੀਵਨ ਸਮਰਪਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੋ ਸਾਹਿਤ ਰਚਿਆ ਤੇ ਰਚਵਾਇਆ, ਸਭ ਇਸੇ ਮਤਲਬ ਲਈ ਸਾਡੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ। ਸਾਡੇ ਵੱਡੇਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਥਾ-ਕਹਾਣੀਆਂ ਬੀ ਇਸੇ ਮੁੱਖ-ਮਨੋਰਥ ਲਈ ਸੁਣਾਈਆਂ। ਆਪ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ—

“ਅਵਰ ਬਾਂਢਨਾਂ ਨਾਹਿ ਪ੍ਰਭ,
ਧਰਮ ਜੁੱਧ ਕੇ ਰਾਇ!

— ਹੀ ਅਸੀਂ ਇਹ ਸਾਰੀ ਦਿਮਾਗ-ਸੋਜੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਉਗਾਹ ਹੈ, ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ, ਸਾਰਾ ਧਨ, ਸਮੁੱਚਾ ਪਰਵਾਰ ਤੇ ਓੜਕ ਪੰਜ ਭੂਤਕ ਸਰੀਰ ਭੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਪਾਲਣ ਤੇ ਮਨੋਰਥ ਪੂਰਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਨਿਛਾਵਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਆਪਣੀ ਥੋੜੀ ਜਿਹੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਏਨੇ ਕੰਮ ਕਰ ਘੱਟੇ ਕਿ ਥੋੜੇ-ਖੜੇ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਏਨਾਂ ਕੁਝ ਆਪ ਨੇ ਕੀਤਾ ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਦੋਂ? ਆਪ ਦੀ ਸਾਹਿਤ-ਸੇਵਾ ਹੀ ਇਤਨੀ ਵਧੇਰੇ ਹੈ; ਜੋ ਪਿਛਲੇ ਸਭਨਾ ਸਾਹਿਤਾਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਤ ਪਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਖ ਕੋਮ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਫਰਜ਼ ਹੈ; ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਸ਼ਬਦ-ਮੂਰਤੀਆਂ ('ਆਦਿ') ਤੇ 'ਦਸਮ' ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਅਸਲ ਰੂਪ ਤੇ ਸਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਕਾਇਮ ਰੱਖੇ ॥

ਰਚਨਾ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

ਸ੍ਰੀ ਜਨਮ-ਸਥਾਨ (ਹਰਿ ਮੰਦਰਿ)ਪਟਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਤੋਸੇਖਾਨੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਖਤੀ ਬੀਜ਼ ਬਿਰਾਜ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੂੰ ਸੰਮਤ ੧੧੫੫ ਬਿੱਕ੍ਰਮੀ ਦੇ ਲਿਖੇ ਕੁਝ ਸੌਂਚੇ ਮਿਲੇ ਜਾਪਦੇ ਨਿ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਪੱਤ੍ਰੇ ਤੇ ਛੰਦ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਦੇ ਨਿਜ-ਹੱਥੀਂ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਭੀ ਸਨ। 'ਰਾਮ ਕਥਾ' ਦੇ ਅੰਤ ਪੁਰ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਇ—

“ਅਥ ਰਾਮਾ ਅਵਤਾਰ ਕੇ ਉਪਰਾਂਤ ਏ ਪਉੜੀਆਂ ਖਾਸ
ਦਸਖਤ ਲਿਖੀ ਥੀ ਸੋ ਉਤਾਰ ਕੈ ਲੀਆ ॥”

ਭਲੇ ਭਾਰੀਂ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ 'ਸ਼ਹੀਦ' ਵਾਲੀ ਬੀਜ਼ ਵਿੱਚ ਉਹ ਅਸਲ ਪੱਤ੍ਰੇ ਭੀ ਲੱਭ ਪਏ ਨਿ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 'ਰਾਮ ਕਥਾ' ਦੇ ਅਖੀਰ 'ਤੇ ਦੂਜੇ ਬੱਨੇ, ਉਹ ਪਉੜੀਆਂ ਜੋ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਉਤਾਰੀਆਂ ਹਨ, ਐਕੁਣ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ:-

ਰਚਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

ਕਰ-ਕਮਲਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਇਸ ਨੋਟ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੰਥ-ਕਰਤਾ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾਂ ਦਾ ਸਹੀ ਵੇਰਵਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਅਸਾਂ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਜਾਰੀ ਹੋਏ ਅਸਲ ਹੁਕਮ ਨਾਮਿਆਂ ਪੁਰ ਸਾਹਿਬਾਂ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ 'ਨੀਸਾਣਾਂ' ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਨਿਸਚਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ; ਕਿ ਇਹ ਨੋਟ ਠੀਕ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦਸਤਖਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੀੜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਸੰਗਰੂਰ ਦੀਵਾਨਖਾਨੇ ਵਾਲੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਰਾਸਤਾਨ ਬੀੜ, ਤੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਬਿਰਧ ਪੇਖੀ—ਜੋ ਗਿਆਨੀ ਗਰਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਉੱਦਮ ਨਾਲ ਲੱਭੀ, ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ—ਵਿੱਚ ਭੀ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸੁਭੇ ਦੀ ਕੋਈ ਗੁਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਰਹੀ॥

ਇਸ ਨੋਟ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਇ, ਕਿ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ੨੨੫੫ ਛੰਦ ਤਾਂ 'ਰਾਮ ਕਥਾ' ਦੇ ਅੰਤ ਤਕ 'ਵਿਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੀ ਲੜੀ ਵਿੱਚ ਪੁਰੋਦਿਤੇ ਸਨ; ਅਗੁ ਸਵਾ ਲੱਖ ਛੰਦ ਹੋਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ; ਜੋ ਤਰਤੀਬ ਵਾਰ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਥਾ' ਤੋਂ ਲਾਕੇ ਅਗਾੜੀ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਵੇਰਵਾ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੧੫੫ ਬਿੱਥਿ ਮਿਤੀ ਹਾੜ੍ਹ ਵਦੀ ਏਕਮ ਨੂੰ 'ਰਾਮਕਥਾ' ਮੁਕੱਮਲ ਕਰਕੇ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। 'ਜਾਪੁ' ਤੋਂ 'ਰਾਮ ਕਥਾ' ਤੱਕ ਦਰਜ-ਗ੍ਰੰਥ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਛੰਦ, ਸਵਾ ਲੱਖ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਨ। 'ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮਾ' ਤੇ ਇੱਕੜ-ਦੁੱਕੜ ਹੋਰ ਛੰਦ, ਸੰਮਤ ੧੧੫੫ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਬਾਦ ਰਚੇ ਤੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਮਾਰ 'ਸਵਾ ਲੱਖ' ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਲੇਕਿਨ ਇਸ ਵਕਤ ਤੱਕ ਜਿਤਨੀਆਂ ਬੀੜਾਂ 'ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਕੇ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੀਆਂ (ਕੀ ਲਿਖਤਿ, ਕੀ ਛਾਪਾ) ਦਰਸ਼-ਪਰਸ ਵਿੱਚ ਆਈਆਂ ਹਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁੱਲ ਸਤਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਦੋ ਸੌ ਸਾਡੇ ਤ੍ਰਿਵੰਸ਼ਾਹ ਛੰਦ, ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵੇਰਵੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:-

੧—ਜਾਪੁ

੨—ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ

੧੯੯

੨੧੧॥ (ਦੋ ਸੌ ਸਾਡੇ ਇਕਹੱਤ੍ਰ)

੩—ਬਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ:-

(੧) ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਤੇ ਅਪਨੀ ਕਥਾ	੪੭੧
(੨) ਚੰਡੀ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਦੇਵੇ	੪੮੫
(੩) ਬਿਸਨੁ ਕੇ ਚਉਬੀਸ ਅਵਤਾਰ	੪੩੭੦
(੪) ਮੀਰ ਮਹਦੀ	੧੧
(੫) ਉਪ ਅਵਤਾਰ:-	
(੬) ਬੁਹਮਾਂ ਦੇ ੧	੩੪੫
(੭) ਰੁਦ੍ਰ ਦੇ ੨	੮੫੬*
(੮) ਅੰਤਿਕਾ:-	
(੯) ਸ਼ਬਦ ਰਾਗਾਂ ਕੇ	੯
(੧੦) ਸਵੈਯੇ	੩੨

੪—ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਨਾਮ-ਮਾਲਾ

੧੩੧੯†

੫—ਵਾਰ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ (ਦੁਰਗਾ) ਜੀ ਕੀ ੫੫

੬—ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਗ੍ਰੰਥ:-

(੧) ਮੰਗਲ, ਉਥਾਨਕਾ ਤੇ 'ਦਾਨ-ਧਰਮ'	੩੩੬
(੨) ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਪਾਖਜਾਨ	੧੫੫੮‡

੭—ਅਸਫੋਟਕ :-

(੧) ਕਬਿੱਤ-ਸਵੈਯੇ	੫੭
(੨) ਸੱਦਾਂ (ਖਿਆਲ ਤੇ ਮਾਝ)	੨

*ਸ਼੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਇਕ ਦਸਤਖਤੀ ਪੱਤ੍ਰੇ ਵਿੱਚ ਅਕਸਰ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਦੋ ਦੋ ਬਣਾ ਕੇ, ਅੰਕ-ਗਿਣਤੀ ਵਧਾਈ ਹੋਈ ਭੀ ਹੈ।

†ਪਟਨੇ ਤੋਸ਼ੇਖਾਨੇ ਸਾਂਭੀ ਹੋਈ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ 'ਦਸਖਤੀ ਨੋਟ' ਦੇ ਅੰਤਿ, ਛੰਦ ੧੪੫੫ ਲਿਖੇ ਹਨ; ਪਰ ਅੰਦਰ ਦਰਜ, ੧੩੧੯ ਹੀ ਹੋਏ ਹਨ।

‡ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ੩੨੫ਵਾਂ 'ਤ੍ਰਿਯਾ ਚਰਿੱਤ੍ਰ' ਕਿਸੇ ਭੀ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਨਹੀਂ; ਪਰ ਤਕਰੀਬਨ ਹਰ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਥਾਂ ਖਾਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ੧੯ ਛੰਦ ਅਫਜ਼ੂਲ (ਕੁੱਲ ਜੋੜ) ਵਿੱਚ ਸੁਮਾਰ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਟਨੇ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਰਚਨਾਂ ਹੋਰ ਭੀ ਦਰਜ ਹਨ । ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੰਗ-ਢੰਗ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਰਚਨਾਂ-ਸੈਲੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ । ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਜ਼ੂਰ ਦੇ ਨਾਮ-ਨਾਮੀ ਨਾਲ ਮਨਸੂਬ ਕਰਨ 'ਤੇ ਮਨ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ । ਅਲਥੱਤਾ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਕਥਾ' ਦੇ ਚਹੁੰਆਂ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਮੰਗਲ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 'ਰਾਸ ਮੰਡਲ' ਨਾਲ ਦਾ ਅਪਣੇ ਟਿਕਾਣੇ ਮੌਜੂਦ ਹੈ; ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਬੰਧ 'ਦਸਮ' ਦਾ—ਭੁਲ ਨਾਲ ਯਾ ਕਿਵੇਂ ਹੋਰ—ਦੂਜੇ 'ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ' ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਲਭਦਾ ਇ) ਜ਼ਰੂਰ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਰਚੇ ਪ੍ਰਤੀਤਿ ਹੁੰਦੇ ਨਿ । ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਤੇ ਕਦੋਂ ਅਪਣੇ ਟਿਕਾਣਿਓਂ ਹਿੱਲ ਯਾ ਟੁੱਟ ਗਏ ਹਨ । ਉਤਲੇ 'ਖਾਸ ਦਸਤਖਤੀ' ਦਸਾਂ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬੀ ਸਿਰਫ ਪਹਿਲੇ ਚਾਰ, ਕੁਝਕੁ ਪਾਠਾਂਤ੍ਰ ਨਾਲ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਕਥਾ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿੱਚ ਲਿਖੇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ । ਬਾਕੀ ਛੇ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਨਾਂ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ:-

੧-'ਖਾਸ ਦਸਤਖਤੀ' ਛੰਦਾਂ 'ਚੋਂ ਅੰਤਲੇ ੬

੨-ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਕਥਾ 'ਚੋਂ-

(ੳ) 'ਬਿਰਹ ਨਾਟਕ' ਦਾ ਮੰਗਲ(ਸ੍ਰੀ ਕਰਵਾਲ ਜੀ ਕੀ ਉਸਤਤਿ) ੬

(ਅ) ਜੁੱਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਮੰਗਲ (ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕੀ ਉਸਤਤਿ) ੧੧

੩-ਛੰਦ ਛੱਕਾ ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੂ ਕਾ ੧੩੭

੪-ਸੰਸਾਹਰ ਸੁਖਮਨਾ ੧੨੭

੫-ਮਾਲਕਉਸ ਕੀ ਵਾਰ ੧੧

ੳਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੮੨੬ ਬਿੱਲਿ ਲਿਖੇ 'ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮ.....' ਅਤੇ ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ (ਗੁਲਾਮ ਮਹੱਜੁੱਦੀਨ ਖਾਨ) ਨੇ 'ਤਾਰੀਖ ਪੰਜਾਬ' (ਫਾਰਸੀ) ਵਿੱਚ ਬੈਤਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੧੮੦੦ ਦੱਸੀ ਹੈ।

੬-ਵਾਰ ਭਗਉਤੀ ਜੂ ਕੀ	੬
੭-ਭਗਉਤੀ ਰੀਤਾ	੧੮੦੦
੮-ਛੁਟਕਲ ਛੰਦ (ਦੋਹਰਾ; ਸੋਰਠਾ ਤੇ ਸ਼ਬਦ ਆਸਾ, ਸੋਰਠਿ)	੮

(ਇਕੀਹ ਸੌ ਨੌ) ਜੋੜ ਕੁਲ = ੨੧੦੯

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਮਾਰ ਕਰਕੇ ਬੀ ਏਨੀ ਵੱਡੀ ਘਾਟ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ । ਏਨੇ ਛੰਦ ਕਿੱਥੋਂ ਗੁਆਚੇ ਹਨ? ਇਸ ਦਾ ਕੁਝਕੁ ਬਹੁਪਤਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਖੱਪੇ ਦੇਂਦੇ ਹਨ:-

੧-'ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ' ਦਾ ਅੰਤਲਾ (੨੭੨ਵਾਂ) ਛੰਦ ਅੱਧਾ ਹੀ ਦਰਜ ਹੈ । ਹੋ ਸਕਦਾ ਇ, ਇਸ ਅੱਧੇ ਨਾਲ ਚੋਖੇ ਪੂਰੇ ਬੀ ਗੁਆਚੇ ਹੋਣ ।

੨-'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਥਾ' ਭੀ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ; ਜਾਦੋ-ਬੰਸ-ਬਿਧੂਸ ਤੇ ਕਾਨੂ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਲੋਕ-ਪਿਆਨੇ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਰੇ ਹੀ ਛੰਦ ਲੋਪ ਹਨ ।

੩-'ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਵੇ਷' ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਸੰਸਾਰ-ਵਰਗ-ਰਾਜ ਧਰਮ; ਦਾਨ ਧਰਮ, ਭੋਗ ਧਰਮ ਤੇ ਮੋਛ ਕਰਮ-ਵਿੱਚੋਂ, ਪਹਿਲਾਂ 'ਦਾਨ ਧਰਮ' ਦਾ ਵਰਣਨ ਅਰੰਭਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਉਹ ਭੀ ਪੂਰਾ ਦਰਜ ਨਹੀਂ । ਬਾਕੀ ਤਿੰਨ ਛੋਹੇ ਈ ਨਹੀਂ ਗਏ । ਜੇ 'ਭੋਗ-ਧਰਮ' ਦਾ ਨਿਰੂਪਣ 'ਚਰਿਤ੍ਰੋਪਾਖਜਾਨ' ਵਿੱਚ ਮੰਨ ਲਈਏ; ਤਦ ਬੀ ਦੋ-ਫਾਈ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਚੋਖੇ ਛੰਦ ਹੋਰ ਚਾਹੀਏ ।

੪-'ਸ੍ਰੀ ਨਾਮ ਮਾਲਾ' ਵਿੱਚੋਂ ਬੀ-ਪਟਨਈ ਬੀੜ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਦੀ ਲਿਖਤ ਮੂਜਬ ੧੪੫੫ ਵਿੱਚੋਂ ੧੩੭ ਛੰਦ ਗੁੰਮ ਹਨ ।

੫-'ਚਰਿਤ੍ਰੋਪਾਖਜਾਨ' ਵਿੱਚ ੩੨੮ ਵੇਂ ਚਰਿਤ੍ਰ ਵਾਲੇ ੧੯੯ ਛੰਦ ਗੁਪਤ ਹਨ ।

੬-'ਜਫਰਨਾਮੇ' ਦੇ ਬੈਂਤ, 'ਛਿੱਬਰ' ਤੇ 'ਬੂਟੇਸ਼ਾਹ' ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ੧੮੦੦ ਸਨ; ਪਰ ਲਭਦੇ ਨਿ ਮਸਾਂ ੮੬੭ । ਪੰਜ ਸੌ ਤੇਤੀਹ ਬੈਤ 'ਦਾਸਤਾਨ' ਨਾਲੋਂ ਹੀ ਵਿਛੁੰਤੇ ਸਮਝਣੇ ਚਾਹੀਏ ਨਿ ।

‘ਛੱਬਰ’ ਦੇ ਬਿਆਨ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੰਮਤ ੧੭੫੫ ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ; ਉਦੋਂ ਬੀੜ (ਜ਼ਿਲਦ) ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੱਖੀ। ਸੰਮਤ ੧੭੫੭-੮ ਵਿੱਚ ਇਕੇਰਾਂ ਸੱਚੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਛੱਡ ਕੇ, ਬਸਾਲ੍ਹੀ ਤੇ ਭੰਬੇਰ ਜਾਣਾ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਮੌਕੇ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਅਨੰਦਪੁਰੀ ਨੂੰ ਲੁੱਟ-ਪੱਟ ਕੇ ਬਰਬਾਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ; ਤੇ ਇਸ ਗਿਰੰਥ ਦੀ ਮਿਸਲ ਭੀ ਖਿੱਡ-ਪੁੰਡ ਗਈ। ਵੀਹ-ਵਿਸਵੇ ਅਲੱਭ ਛੰਦ, ਉਸੇ ਮੌਕੇ ਬੇਦਰਦ ਖਰੂਦੀਆਂ ਦੀ ਜਹਾਲਤ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਗਏ ॥

ਰਚਨ-ਕਾਲ

ਉਕਤਿ ‘ਖਾਸ ਦਸਤਖਤੀ’ ਪੱਤ੍ਰੇ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਨੇ ਪੁਰ ਗ੍ਰੰਥ ਕੁਤਾ ਜੀ ਨੇ ‘ਰਾਮ ਕਥਾ’ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ, ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈਂ ਪਚਵੰਜਾਹ ਮਿਤੀ (੧੫) ਹਾੜ੍ਹ ਵਦੀ ਏਕਮ (ਮੰਗਲਵਾਰਿ) ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਇਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

“ਸੰਮਤ ਸੱਤ੍ਰਹ ਸਹਸ ਪਰਾਵਨ ।
ਹਾੜ੍ਹ ਵਦੀ ਪ੍ਰਿਥਮ ਸੁਖ ਦਾਵਨ ।
* * * *” ੨੨੫੧

ਉਸੇ ਦਿਨ ਆਪਣੇ ਰਚਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵੇਰਵਾ ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਕਿ ‘ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ’ ਦੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾਂ ਸੰਮਤ ੧੭੫੫ ਹਾੜ੍ਹ ੧੫(੧੪ ਜੂਨ ੧੬੯੮) ਤੱਕ ਰਚੀ ਜਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਉਂ ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਭੀ ਇਸੇ ਦਿਨ ਹੋਈ, ਸਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਠੀਕ ਇਹੋ ਜਨਮ-ਸੰਮਤ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ, ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ‘ਛੱਬਰ’ ਨੇ ‘ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀਆਂ ਕਾ’ ਵਿਖੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ:-

‘ਛੰਟਾ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ’ ਜਨਮੇ, ਸਾਹਿਬ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਕੇ ਧਾਮ।
ਸੰਮਤੁ ਸਤਾਰਾ ਸੈਂ ਪਚਵੰਜਾ, ਬਹੁਤ ਖਿਡਾਵੇ ਲਿਖਾਰੇ ਨਾਮ।
ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸੀ ਪਿਆਰਾ, ਅਪਨੀ ਹੱਥੀਂ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਖਿਡਾਇਆ।
ਸਿੱਖਾਂ ਕੀਤੀ ਅਰਦਾਸ: “ਜੀ! ਨਾਲ ਚਾਹੀਐ ਮਿਲਾਇਆ!!” ੨੨੩

ਬਚਨ ਕੀਤਾ: “ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ” ਹੈ ਓਹ,* ਏਹ ਅਸਾਡੀ ਹੈ ਖੇਡ !”
ਨਾਲ ਨ ਮਿਲਾਇਆ, ਆਹਾ ਪਿਆਰਾ; ਕਉਨ ਜਾਨੇ ਭੇਦ !! ੨੨੪
(ਚਰਨ ਚਉਧਵਾਂ)

ਅੰਪਰ ਇਸ ‘ਛੇਟੇ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ’ ਵਿੱਚ ਇਕੱਤ੍ਰ ਹੋਏ ਸਾਰੇ ਕਥਾ-ਪ੍ਰਸੰਗ, ਕੋਈ ਪੰਜੀਹ-ਤ੍ਰੀਹ ਵਰਿਆਂ ਵਿਚ-ਗ੍ਰੰਥ ਕਰਤਾ ਜੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਮੁਜਬ-ਅੰਤੁ: ਲਿਖੇ ਗਏ ਸਨ:-

(੧) ਦੇਖਿ ਪਾਠ-ਕਵਿ ਚੁੜਾਮਣਿ ਜੀ ‘ਅਪਨੀ ਕਥਾ’ ਦੇ ਚਉਧਵੇਂ ਅਧਿਆ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦੇ ਨਿ—

ਜਿਹ ਜਿਹ ਬਿਧਿ ਜਨਮਨ ਸੁਧਿ ਆਈ।
ਤਿਮ ਤਿਮ ਕਹੇ ਗਿਰੰਥ ਬਨਾਈ।
ਪ੍ਰਥਮੇ ਸਤਿਜੁਗ ਜਿਹ ਬਿਧਿ ਲਹਾਂ।
ਪ੍ਰਥਮੇ ‘ਦੇਖਿ ਚਰਿਤ੍ਰ’ ਕੇ ਕਹਾ ॥੧੦
ਪਹਿਲੇ ‘ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ’ ਬਨਾਯੋ।
ਨਖ-ਸਿਖ ਤੇ ਕੁਮ ਭਾਖਿ ਸੁਨਾਯੋ।

*ਇਹ ਸੈਨਤ ‘ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ’ ਵਲਿ ਹੈ; ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਏਦੂ ਪਹਿਲੇ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰਾਂ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਸੰਮਤ ਸੇਲਾਂ ਸੈਂ ਅਠਵੰਜਾ ਸੇ ਗਏ।
ਤਬ ‘ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ’ ਜਨਮ ਬੇਲਾਏ।
ਗੁਰੂ ਅਰਜੁਨ ਜੀ ਦੇ ਧਾਮ, ਜਨਮ ‘ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ’ ਧਾਰਾ।
ਦਾਇਆ ਸੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ‘ਭੱਲਾ’—ਲਿਖਾਰੀ ਖਿਡਾਵਨਹਾਰਾ ॥

[੨੨੨]
‘ਛੱਬਰ ਜੀ ਦੇ ਕਬਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਵਿਗਾਜਣ ਤੋਂ ਬੱਦ, ‘ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਭੀ, ਨਉਂਵੇਂ ਮਹਲ ਦੀ ਬਾਣੀ ਸਾਮਲ ਕਰਕੇ, ਦੁਬਾਰੇ ਲਖਵਾਇਆ ਸੀ। ਓਸੇ ਮੌਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇਵੇਂ ਗ੍ਰੰਥ ਇਕ ਜ਼ਿਲਦ (ਬੀੜ) ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨ ਲਈ ਬਿਨੈ ਕੀਤੀ ਸੀ; ਪਰ ਸਾਹਿਬਾਂ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ।

(ਚਰਨ ਦਸਵਾਂ, ਛੰਦ ੩੭੦-੭੧)
੧—ਵੇਖਿਆ।

੧੬.

ਛੋਰਿ^੧ ਕਥਾ ਤਬ ਪ੍ਰਭਮ ਸੁਨਾਈ।

ਅਥ ਚਾਹਤ ਫਿਰਿ ਕਰੋਂ ਬਡਾਈ॥੧੧

ਯੱਨੀ ਜਿਉਂ ੨ ਆਪ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮਾਂ ਵਿਚਿ ਵੇਖੇ ਨਿਰੰਕਾਰ ਦੇ ਕਉਤੁਕ ਚੇਤੇ ਆਉਂਦੇ ਗਏ; ਤਿਉਂ ੨ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚਦੇ ਗਏ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਜੁਗਾਂ ਦੀ ਵਰਤ ਰਹੀ ਚੌਕੜੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਰੇ—ਸਤਿਜੁਗ—ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਯਾਦ ਆਈ; ਸੋ, ਪਹਿਲ-ਪ੍ਰਥਮੀ ਦੇਵੀ ਦੇ ਦੈਤਾਂ ਨਾਲ ਹੋਏ ਜੁੱਧ ਦੀ ਕਥਾ, ‘ਮਾਰਕੰਡੇ ਪੁਰਾਣ’ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਪੁਰ, ਮੁੱਢ ਥੋੜ੍ਹੇ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਖੋਲ੍ਹੁ ਕੇ ਸੁਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਕਥਾ ਦੇ ੨੨੭ ਛੰਦ, ਵੀਹ-ਵਿਸਵੇ ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈਂ ਚਾਲੀ-ਇਕਤਾਲੀਹ ਬਿੱਧਿ (੧੬੮੩-੪ ਈਓ) ਦੇ ਇਰਦ-ਗਿਰਦ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਅਰੁ ਥਾਕੀ ਛਿਆ (੬),—ਪਟਨਈ ਬੀੜ ਵਿਚ ਇਸ ਰਚਨਾਂ ਦੇ ਅੰਤਿ ਲਿਖੀ ਤਾਰੀਖ ਅਨੁਸਾਰ “ਸੰਮਤ ੧੭੫੨ ਮਿਤੀ ਫੱਗੁਣ ੨੮” ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਰਚ ਕੇ ਵਧਾਏ ਗਏ।

੨—ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਥਾ—

(ੴ) ਦਸਮ ਕਥਾ ਭਾਗਵਤ ਕੀ—ਊੰਤੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ‘ਖਾਸ ਦਸਤਖਤੀ ਪਉੜੀਆਂ’ ਦੀ ੨੨੫੮ਵੀਂ ਚੋਪਈ ਵਿੱਚ ਆਪ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ—

“ਜੇ ਜੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦਿਖਾਏ।

‘ਦਸਮ’ ਬੀੜ ਸਭ ਭਾਖਿ ਸੁਨਾਏ।

ਗਿਆਰਾ ਸਹਸ ਛਿਆਸੀ ਛੰਦਾ।

ਕਹੇ ‘ਦਸਮ’ ਪੁਰਿ ਬੈਠਿ ਅਨੰਦਾ॥”

ਅਰਥਾਤ ਦੁਆਪਰ ਜੁਗ ਵਿੱਚ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ, ਜਗਦੀਸ਼ ਨੇ ਜੋ ਜੋ ਚਰਿਤ੍ਰ ਵਿਖਾਲੇ ਸਨ; ਭਾਗਵਤ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਸਿਕੰਧ ’ਚੋਂ ਕਹਾਣੀ ਲੈ ਕੈ, ਅਸਾਂ ੧੧੮੬ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੰਦਪੁਰਿ (ਮਾਖੇਵਾਲ) ਬਹਿਕੇ ਆਖੇ (ਰਚੇ) ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦੀ ਛੰਦਾ-ਬੰਦੀ ਤੇ ਉਚਾਰਨ-ਫਥ ਦਾ ਮੇਲ-ਗੋਲ ਵੇਖ ਕੇ, ਯਕੀਨ ਹੁੰਦਾ ਇਹੋ ਕਿ ਭਾਗਵਤ ਦੀ ‘ਦਸਮ ਕਥਾ’ ਬੀ ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈਂ ਇਕਤਾਲੀ-ਬੈਤਾਲੀਹ

੧—ਖੋਲ੍ਹੁ ਕੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ।

੧੭.

(੧੬੮੪-੫ ਈਓ) ਦੇ ਏੜ-ਗੋੜ ਵਿੱਚ ਹੀ ਤਿਆਰ ਹੋਈ ਹੈ।

(ਅ) ਗੋਪੀ ਬਿਰਹ ਨਾਟਕ-ਲੇਕਿਨ ਓਦੋਂ ਕੁ ਹੀ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚਣਹਾਰ ਜੀ ਦੀ, ਕਹਲੂਰ ਪਤਿ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਨਾਲ ਅਣ-ਬਣ ਹੋ ਗਈ; ਤੇ ਆਪ ਦੇ ਕਥਨ—

ਦੇਸ-ਚਾਲ ਹਮ ਤੇ ਪੁਨਿ ਭਈ।

‘ਸਹਰ ਪਾਂਵਟਾ’ ਕੀ ਸੁਧਿ ਲਈ।

ਕਾਲਿੰਦ੍ਰੀ ਤਟਿ ਕਰੇ ਬਿਲਾਸਾ।

ਅਨਿਕ ਭਾਂਤਿ ਕੇ ਪੇਖਿ ਤਮਾਸਾ॥੨ (ਅਧਿ: ੭)

—ਅਨੁਸਾਰ, ਆਪ ਨੂੰ ਵਤਨ ਛੱਡਿ ਪਰਦੇਸ (ਨਾਹਣ-ਗਾਜ ਵਿੱਚ) ਪਾਂਵਟੇ ਸ਼ਹਿਰ ਜਾਣਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਓਥੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਮੁਨਾ ਨਦੀ ਵਗਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਕਨਾਰੇ ਖੂਬ ਕੋਡ-ਤਮਾਸੇ ਕੀਤੇ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਲੀਲਾ ਦੇ ਵੰਨ-ਸਵੰਨੇ ਰੰਗ ਵੇਖੇ। ਤਾਜੇ ਵਤਨ-ਵਿਚੋੜੇ ਦੇ ਬਿਰਹੇ, ਓਥੇ ਜਾ ਕੇ ਆਪਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰੇਮੀ ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਬਿਰਹੁੰ-ਬਿਛੋਹ ਦੇ ਪੱਜਿ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ੧੩੪ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਰਚਨ-ਕਾਲ, ਆਪ ਨੇ ਖੁਦ ਹੀ ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈਂ ਚਉਤਾਲੀਹ ਸਾਵਣ (ਜੁਲਾਈ ੧੬੮੭) ਵੱਸਿਆ ਹੈ:—

ਸੱਤ੍ਰਹ ਸੈਂ ਚਵਤਾਲ ਸੈਂ, ਸਾਵਣ ਸੁਦਿ ਬੁਧਵਾਰਿ।

‘ਨਗਰ ਪਾਂਵਟਾ’ ਮੌਂ ਸੁ ਮੈ ਰਚਯੋ ਗ੍ਰੰਥ ਸੁਧਾਰਿ॥੮੪੮॥*

[(੩੯੧੯)]

(ਥ) ਰਾਸ ਮੰਡਲ-ਅਗਲੇ ਹੀ ਵਰ੍ਹੇ—ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੋ ਪੈਂਤਾਲੀਹ (੧੬੮੮ ਈਓ) ਵਿੱਚ,—ਆਪ ਨੇ ਕਾਨੂ ਸਲੋਨੜੇ ਤੇ ਹਰਨਾਖੀਆਂ ਗੋਪੀਆਂ ਦੇ ਆਪੇ-ਵਿੱਚ ਖੇਡੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਖੇਲ੍ਹ, ੩੪੦ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾ ਦਾ ਨਾਮ ‘ਰਾਸ-ਮੰਡਲ’ ਰੱਖਿਆ। ਜਿਹਾ ਕੁ ਆਪ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:—

*ਇਹ ਅੰਕੁ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ‘ਸ਼ਹੀਦ’ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਦਾ ਹੈ, ਅਰੁ ਬੈਕਟਾਂ ਅੰਦਰ ਪਟਲੇ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਦਾ। ਛਾਪੇ ਦੀ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਅੰਕੁ ਦ੯੯੩ ਹੈ।

ਅਰੁ ਪੁਨਿ ਕਹਾ ਰਾਸ-ਮੰਡਲਾ।
ਜਿਹ ਬਿਧਿ ਹਰਿ ਗੋਪਿਨ ਤਨ ਖਿਲਾ।
ਤੀਨ ਸਪਤ ਅਰੁ ਚਾਲਿਸ ਕਹੇ।

... (ਖਾਸ ਨੋਟ)
ਸੜ੍ਹਹ ਸੈ ਪੈਂਤਾਲ ਸੈਂ ਕੀਨੀ ਕਬਾ ਸੁਧਾਰਿ।
... ॥੭੫੦*(੩੯੯੯)

ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ਚਉਤਾਲੀਹ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਰਾਇ ਜੀ ਅਚਾਨਕ ਪਰਲੋਕ-ਗਾਮੀ ਹੋ ਗਏ। ਸ਼੍ਰੀ ਨਗਰੀਆ ਰਾਜਾ ਫਤਿਹ ਸ਼ਾਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਤਮਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਕਾਇਲ ਸੀ; ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਲ-ਬੁੱਤੇ ਪੁਰ ਗੁਆਂਛੀ ਜ਼ਿਮੀਦਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਰੋਬ ਛਾਂਟਦਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਸ਼੍ਰੀ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਨਾਹਣ ਦੇਸਿ ਆ ਵਿਰਾਜਣ ਕਰਕੇ, ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਖਰ-ਮਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨਕੇਲ ਪਾ ਲਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਡਰ ਸਿਰੋਂ ਲਹਿੰਦਿਆਂ ਸਾਰ, ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਰਾਜਾ ਭੀਮ ਚੰਦ ਕਹਲੂਰੀਏ ਨਾਲ ਸਾਕਾਦਾਰੀ ਰੀਢ ਕੇ, ਮੁੜਿ ਮਛਰਨਾ ਸੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਅਰੁ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨਾਲ ਭੀ ਆਨੰਦ-ਬਹਾਨੀਂ ਖੁਣਸਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਆਗਮ ਵਿਚਾਰ ਕੇ, ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ-ਜੁੱਧ ਲਈ ਜਜ਼ਬਾ-ਜੋਸ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਸ਼੍ਰੀ ਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਜੁੱਧ-ਪ੍ਰਸੰਗ ਭਾਖਾ ਵਿਚ ਰਚਣੇ ਅਰੰਭ ਦਿੱਤੇ। ਇਉਂ

(ਸ) ‘ਜੁੱਧ ਪ੍ਰਬੰਧ’ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਅੱਠ ਸੌ ਪੰਜਹੱਤ੍ਰ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪੋਖੀ ਰਚ ਲਈ। ਜਿਹਾ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ—

ਬਹੁਰ ਸੁ ‘ਜੁੱਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ’ ਬਖਾਨਾ।
ਜਿਹ ਬਿਧਿ ਹਰਿ ਦਾਰੁਣ ਰਣਠਾਨਾ।
ਆਠ ਸਹਸ ਪਚਹੱਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨੇ।
ਕਹਾ ਛੰਦ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਿਆਨੇ। (ਨੋਟ ਖਾਸ)

*ਇਹ ਅੰਕੁ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ; ਤੇ ਬ੍ਰੈਕਟਾਂ ਅੰਦਰਿ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਮੁਤਾਬਿਕ। ਲੇਕਿਨ ਛਾਪੇ ਦੀ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਇਹ ਛੰਦ ੧੫੪ ਅੰਕ ਪੁਰ ਆਇਆ ਹੈ।

ਸੜ੍ਹਹ ਸੈ ਪੈਂਤਾਲ ਮੈ, ਸਾਵਨ ਸੁਦਿ ਬਿਤਿ ਦੀਪ।
ਨਗਰ ਪਾਂਵਟਾ ਸੁਭਕਰਨ ਜਮੁਨਾ ਬਹੈ ਸਮੀਪ ॥ ੩੪੫੬*

੩—ਸ਼ਸਤ੍ਰੁ ਨਾਮ ਮਾਲਾ ਪੁਰਾਣ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ ਉਸ ਮੌਕੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਪਦਾ ਇ; ਜਦੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣਕ ਵਿਵਹਾਨਾਂ ਤੇ ਪੰਡਿਤਾਂ ਵਲੋਂ, ਯਵਨ-ਰਾਜ ਦਾ ਬਲ ਤੋੜਨ ਲਈ ‘ਦੁਰਗਾ ਦੇਵੀ’ ਦੀ ਅਰਾਧਣਾ-ਆਵਾਹਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰੇ ਦੇਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਸੋ ਦੀ ਇੱਕ—

“ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਕੀ ਰੱਛਾ ਹਮ ਨੈ।
ਸਰਬ ਲੋਹ ਦੀ ਰੱਛਿਆ ਹਮ ਨੈ।
ਸਰਬ ਕਾਲ ਜੀ ਦੀ ਰੱਛਿਆ ਹਮ ਨੈ।
ਸਰਬ ਲੋਹ ਜੀ ਦੀ ਸਦਾ ਰੱਛਿਆ ਹਮ ਨੈ।

ਤੇ

“ਅਸਿ, ਕ੍ਰਿਪਾਨ, ਖੰਡੋ ਖੜਗ, ਤੁਪਕ, ਤਬਰ ਅਰੁ ਤੀਰ;
ਸੈਫ, ਸਿਰੋਹੀ, ਸੈਹਥੀ, ਇਹੈ ਹਮਾਰੈ ਪੀਰ !!”—
ਸੁਣਾ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਬੰਦ ਕੀਤੇ। ਵੀਹ-ਵਿੱਸਵੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸੰਮਤ ੧੯੪੨-੩ ਦੀ ਹੈ।

੪—ਵਾਰ ਦੁਰਗਾ ਕੀ—‘ਚੰਡੀ ਚਰਿੜ੍ਹ’ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ, ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਆਮ ਪ੍ਰਚਲਤ ਸਾਹਿਤਕ-ਭਾਖਾ (ਹਿੰਦੀ ਬੋਲੀ) ਵਿੱਚ ਰਚਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ, ਪੰਜਾਬੀ-ਬੀਰਾਂ ਅੰਦਰ ਜੁੱਧ-ਜੰਗ ਲਈ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਬੀਰ-ਰਸ ਭਰਨ ਹਿਤ, ਰੇਸੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਹਰ-ਮਨ ਪਿਆਰੇ ਕਾਵਿ ‘ਵਾਰ’ ਦਾ ਰੂਪ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਨੇ ਹਟਵਾਣੀਆਂ, ਤੇ ਮਾਲੀਆਂ ਪਾਲੀਆਂ ਤੇ ਸਾਧਾਂ-ਫਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਬੀ, ਸਾਂਦਰਲ-ਬਾਰ ਦੇ ਸ਼ੇਰ-ਬਬਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਬੀਰ-ਰਸੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅਸਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸਬੂਤ, ਛੇਤੀ ਹੀ ਬੱਦ, ਭੰਗਾਣੀ ਦੀ ਭੈ-ਭਰਪੂਰ ਰਣ-ਤੂਮੀ ਵਿਚ ਦੁਨੀਆਂ ਨੇ ਦੇਖ ਲਿਆ।

੫—ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ—ਜੁੱਧ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਿਖ ਕੇ, ‘ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-

*ਇਹ ਅੰਗੁ ਪਟਨੇ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਦਾ ਹੈ। ਛਾਪੇ ਵਿੱਚ ਇਸ ਛੰਦ ਦਾ ਅੰਕ ੨੪੯੦ ਹੈ।

ਕਬਾ' ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਏਦੂ ਅੱਠ ਨੋ ਮਹੀਨੇ ਮਗਰੋਂ ਹੀ, ਆਉਂਦੇ ਵੈਸਾਖ ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ਛਿਤਾਲੀਹ (ਅਪਰੈਲ ੧੯੮੮ ਈ:) ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਭੰਗਾਣੀ ਜੱਧ ਲੜਨਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਅਰੁ ਉਸ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੂੰ ਫਤਿਹ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਈ; ਭੀਮ ਚੰਦ ਹੋਰੀਂ ਹਾਰ ਕੇ ਅਧੀਨਰੀ ਮੰਨ ਗਏ। ਇਸ ਪੁਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਇਨਾਂ ਚਾਉ ਚੜ੍ਹਿਆ ਕਿ—ਗੁਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਬਨ ਅਨੁਸਾਰ—

“ਜੁੱਧ ਜੀਤਿ ਆਏ ਜਬੈ, ਟਿਕੈਂ ਨ ਤਿਨ ਪੁਰਿ ਪਾਂਵ।”—
ਇਸ ਲਈ ਸਤਿਗੁਰਾਂ—

“ਕਾਹਲੂਰ ਮਹਿ ਬਾਂਧਿਓ, ਆਨਿ, ‘ਅਨੰਦਪੁਰ ਗਾਂਵ ॥੩੬’”
(‘ਅਪਨੀ ਕਬਾ’—ਅਧਿ: ੮ ਵਾਂ)

ਇਉਂ ਆਪ ਪਾਂਵਟੇ ਤੋਂ ਮੁੜਿ, ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ਛਿਤਾਲੀਹ ਕੱਤਿਕ-ਮੱਘਰ (ਅਕਤੂਬਰ-ਨਵੰਬਰ ੧੯੮੮ ਈ:) ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਖੇਵਾਲ ਆ ਵਿਹਾਜੇ। ‘ਅਨੰਦਗੜ੍ਹ’ ਆਦਿ ਹਿਫਾਜ਼ਤੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਬਣਾ ਕੇ, ਨਵੀਂ ਬਸਤੀ ਦਾ ਨਾਮ ‘ਅਨੰਦਪੁਰ’ ਰੱਖਿਆ। ਵਸ ਰਹੀ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਹਰ ਖਿਆਲ ਤੇ ਹਰ ਕਸਬ ਦੇ ਲੋਕੀ ਆ ਕੇ, ਆਬਾਦ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੇ ‘ਧਰਮ ਜੁੱਧ’ ਵਿਚ ਹੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਫਤਿਹ ਸੁਣਕੇ, ਲੋਕੀ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੇ; ਤੇ ਦੂਰੋਂ ੨ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਅਰੁ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਵਟਾਂਦਰਾ ਕਰਨ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਮਜ਼ਹਬ ਅਰੁ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਮੌਹੀ-ਮੁਖੀਏ-ਸਾਧੂ-ਸੰਤ, ਪੀਰ-ਫਕੀਰ ਅਤੇ ਰਾਜਸੀ-ਨੇਤਾ ਭੀ ਆ ਕੇ, ਆਰਥਕ ਤੇ ਪਰਮਾਰਥਕ ਚਰਚਾ-ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹਿਸਾਂ-ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਏ ਨੁਕਤੇ, ਸੱਚੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੇ, ‘ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ’ ਸਿਰਨਾਵੇਂ ਹੇਠ ਛੱਪੇ ਵਿੱਕੋਲਿੱਤਰੇ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਕੱਲ ਗਿਣਤੀ ੨੧੨ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੇ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਰਚੇ ਗਏ। ੧੧ਵੇਂ ਤੋਂ ੧੫੦ਵੇਂ ਤੱਕ, ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ਤ੍ਰਿਵੰਸ਼ਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ੧੫੧ ਤੋਂ ੧੬੦ ਤੱਕ ਦਸ ਸ੍ਰੇਸ਼ੇ ‘ਸੀਸ ਭੇਟ ਵੈਸਾਖੀ’ ਦੇ ਮੌਕੇ; ਏਦੂ ਅਗਲੇ ੨੦੦ ਤੱਕ ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ਪੈ-ਪਪ ਥਿੱਚ; ਅਤੇ ੨੦੧ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਸਾਰੇ ‘ਵਿਚਿੜ੍ਹ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ’ ਦੀ ਉਥਾਨਕਾ ਵਜੋਂ ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ਪਚਵੰਸ਼ਾਹ ਥਿੱਚ: (੧੯੮੮ ਈ:) ਵਿਚ ਤਿਆਰ ਹੋਏ ਸਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨਿ। ਅਰੁ

ਮੁਢਲੀਆਂ ਦਸ ਚੋਪਈਆਂ ‘ਵਿਚਿੜ੍ਹ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ’ ਸੰਪੂਰਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ—ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ਪਚਵੰਸ਼ਾਹ ਜੇਠ ਮਹੀਨੇ ਅੰਦਰਿ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ।

੬—ਚਰਿਤ੍ਰੋਪਾਖਜਾਨ ਗ੍ਰੰਥ—ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ੪੭—੮ ਥਿੱਚ: (੧੯੮੦—੮੧ ਈ:) ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਜੋਗੀ, ਵੈਰਾਗੀ ਤੇ ਸੰਨਿਆਸੀ ਆਦਿ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਦੇ ਸਿੱਧਾਂ-ਸਾਧਾਂ ਦੇ ਪਰਖ-ਪ੍ਰਯਾਵੇ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ; ਤਾਂ ਵੈਸਾਖੀ ਤੇ ਦੀਵਾਲੀ ਦੇ ਮੇਲਿਆਂ ਪੁਰ ‘ਛਜੀਆ’ ਰਾਮਜਨੀ ਤੇ ‘ਅਨੂਪ ਕੌਰ’ ਲਾਹੌਰੀ ਖਤ੍ਰੇਟੀ ਆਦਿ ਰੂਪ-ਜੋਬਨ ਮੱਤੀਆਂ ਮੁੰਧ-ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਭੀ ਅਨੰਦਪੁਰਿ ਆਈਆਂ; ਅਰੁ ਸੱਚੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜੁਆਨੀ ਤੇ ਮਨੋਹਰ ਨੁਹਾਰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਈਆਂ। ਸਤਿਗੁਰਾਂ, ਨਾਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਸੁਭਾਉ ਦੇ ਸਦਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭੁਲਾਂ ਬਖਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਸੁਮੱਤੇ ਲਾਈਆਂ। ਲੇਕਿਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਐਸੇ ਛਲ-ਛੱਦ੍ਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੀ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਨਰ-ਨਾਰੀਆਂ ਦੇ ਚਲਨ ਸੰਬੰਧੀ ਪਖਾਣੇ ਕਲਮ-ਬੰਦ ਕਰਨੇ ਅਰੰਭ ਦਿੱਤੇ। ਅਰੰਭ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਦੱਸਿਆ:—

ਅਰਘ, ਗਰਭ, ਨਿਪ, ਤ੍ਰਿਯਜਨ ਕੇ, ਭੇਦ ਨਾ ਪਾਯੇ ਜਾਇ।

ਤਉ ਤਿਹਾਰੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੇ, ਕਛੁ ਕਛੁ ਕਹੋ ਬਨਾਇ ॥੪੪

ਅਗਾੜੀ ੧੬ਵੇਂ ਚਰਿੜ੍ਹ ਵਿੱਚ, ਗ੍ਰੰਥ—ਕਰਤਾ ਜੀ ਨੇ, ‘ਇਸਤ੍ਰੀ-ਚਰਿੜ੍ਹ’ ਲਿਖਣ ਦੇ ਕਾਰਣਾਂ ਵਲਿ ਐਕੁਣ ਇਸ਼ਾਰਾ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ:—

ਤਬੈ ਰਾਇ ਗ੍ਰਿਹਿ ਆਇ ਸੁ ਪ੍ਰਣ ਐਸੇ ਕਿਥੇ।

ਭਲੇ ਜਤਨ ਸੌ ਰਾਖਿ ਧਰਮ ਅਬ ਮੈ ਲਿਖੋ।

ਦੇਸ ਦੇਸਿ ਨਿਜੁ ਪ੍ਰਭੁ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾ ਬਖੇਰਿ ਹੋ।

ਹੋ, ਆਨ ਤ੍ਰਿਯਾ ਕਹ ਬਹੁਰਿ ਨ ਕਬਹੂੰ ਹੇਰਿ ਹੋ ॥ ੪੮

ਦੋਹਰਾ

ਵਹੈ ਪ੍ਰਤੱਗਯਾ ਤਦਿਨ ਤੇ, ਬਿਆਪਤਿ ਮੇ ਹਿਯ ਮਾਹਿ।

ਤਾ ਦਿਨ ਤੇ ਪਰਨਾਰਿ ਕੇ, ਹੇਰਤ ਕਬਹੂੰ ਨਾਹਿ ॥੫੦

ਇਨ੍ਹਾਂ ੪੦੮ ਪਖਾਣਿਆ ਦਾ ਨਾਮ ਆਪ ਨੇ ‘ਚਰਿਤ੍ਰੋਪਾਖਜਾਨ’ ਰੱਖ ਕੇ, ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ਤ੍ਰਿਵੰਸ਼ਾਹ ਭਾਦਰੋਂ ਸ਼ੁਦੀ ਅੱਠੇ

(? ਡਿਠ)* ਐਤਵਾਰਿ 'ਸਤਲੁਜ' ਨਦਿ ਕੰਢੇ-ਅਨੰਦਪੁਰ ਵਿਚ ਹੀ
ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਪੂਰਣ ਕੀਤਾ:-

ਸੰਮਤ ਸਤ੍ਰਹ ਸਹਸ ਭਣਿੱਜੈ।
ਅਰਧ ਸਹਸ ਫੁਨਿ ਤੀਨ ਕਹਿੱਜੈ॥
ਭਾਦ੍ਰਵ ਸੁਦਿ ਅਸਟਮਿ ਰਵਿਵਾਰਾ॥
ਤੀਰ ਸਤ੍ਰਵ ਗ੍ਰੰਥ ਸੁਧਾਰਾ॥ ੪੦੫(ਅੰਤਲਾ ਚਰਿਤ੍ਰ)

੭—ਬਿਚਿੜ੍ਹ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ—ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ਚੁਰੰਜਾਹ
(੧੬੮੭ ਈ:) ਵਿੱਚ ਹੀ—

"ਏਕ ਸਮੈ ਸ੍ਰੀ ਆਤਮਾ, ਉਚਰਯੋ ਮਤਿ ਸਿਉਂ ਬੈਨ ॥
ਸਭ ਪ੍ਰਤਾਪ ਜਗਦੀਸ਼ ਕੇ, ਕਹੋ ਸਕਲ ਬਿਧਿ ਤੈਨ ॥੨੦੧

...

ਤੁਮ ਕਹੋ ਦੇਵ ਸਰਬੰ ਬਿਚਾਰ ।

ਜਿਮ ਕੀਆ ਆਪ ਕਰਤੇ ਪਸਾਰ ।...੧॥੨੩੧

—ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੁਧ ਮਨ (ਯਾ ਸਰਧਾਲੂ ਸਿੱਖ) ਨੇ ਇਹ
ਸਵਾਲ ਉਠਾਇਆ, ਕਿ ਜਗਤ-ਪਤਿ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਪ੍ਰਤਾਪ,
ਹਰ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ? ਤਾਂ ਗ੍ਰੰਥ-ਕਰਤਾ (ਗੁਰੂ
ਸਾਹਿਬ) ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦੀ ਅਹਮੀਅਤ ਅਤੇ ਕਠਨਾਈ ਦਾ ਖਿਆਲ
ਕਰਕੇ, ਛਰਮਾਇਆ:—

ਜੱਦਪਿ ਅਭੂਤ ਅਨਭੈ ਅਨੰਤ ।
ਤਉ ਕਹੋਂ ਜਥਾ ਮਤਿ ਤ੍ਰੈਣ ਤੰਤ ॥੧॥੨੩੧

(ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ)

ਸੂਫਮ ਰੂਪ ਨ ਬਰਨਾ ਜਾਈ॥
ਬਿਰਧ ਸਰੂਪਹਿ ਕਹੋਂ ਬਨਾਈ॥੭

*ਸ੍ਰਾਮੀ ਕਨੂੰ ਪਿੱਲੇ ਦੀ ਲਿਖੀ Indian Ephamery (ਸੰਮਤ ਸਮਾਨਕਾ) ਅਨੁਸਾਰ, ਉਸ ਸਾਲ ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਭਾਦ੍ਰੇਂ ਸੁਦੀ
ਛੱਠਿ (੬) ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਇ, ਇਸ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਭੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ
'ਖਸਟਮਿ' ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇ; ਪਰ ਅੱਗੋਂ ਉਤਾਰਾ ਕਰਨ ਹਾਰੇ ਨੇ
ਭੁਲੇਖੇ ਨਾਲ 'ਅਸਟਮਿ' ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੋਵੇ।

ਤੁਮਰੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤਿ ਜਥ ਗਹਿ ਹੋਂ ।
ਛੋਰਿ ਕਥਾ ਤਬ ਹੀ ਸਥ ਕਹਿ ਹੋਂ ।
ਅਥ ਮੈਂ ਕਹੋਂ ਸੁ 'ਅਪਨੀ ਕਥਾ' ।
'ਸੇਵੀ ਬੰਸ' ਉਪਜਿਆ ਜਥਾ ॥੯
ਪ੍ਰਿਖਮ ਕਥਾ ਸੰਛੇਪ ਤੇ, ਕਹੋਂ ਸੁ ਹਿਤ ਚਿਤ ਲਾਇ ॥
ਬਹੁਰ ਬਡੇ ਬਿਸਥਾਰ ਕੈ, ਕਹਿ ਹਉਂ ਸਭੋਂ ਸੁਨਾਇ ॥੯

(ਬਿਚਿੜ੍ਹ ਨਾਟਕ—'ਅਪਨੀ ਕਥਾ'—ਅਧਿ: ੨)
ਭਾਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਾਂ, ਭਰ ਤੇ ਅੰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ; ਤਦ ਵੀ ਅਪਣੀ
ਬੱਧਿ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਸਾਰਾ (ਤੰਤ) ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।
ਲੋਕਿਨ ਜਗਦੀਸ਼ ਦਾ ਸੁਖਮ (ਨਿਰਗੁਣ-ਨਿਰਾਕਾਰ) ਰੂਪ ਬਿਆਨਿਆਂ
ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ; ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਮੇਟਾ ਸਰੂਪ—ਜੋ ਅਵਤਾਰਾਂ,
ਨਈਆਂ ਆਦਿ ਮਹਾਂ-ਪੁਰਖਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਹੀ ਹੁੰਦਾ ਇ;——ਉਹੋ ਬਣਾ ਕੇ
(ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ) ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਬੀ ਤਦ ਹੀ ਸਾਰਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਦੱਸ
ਸਕਾਂਗੇ; ਜੇ——ਹੇ ਜਗਦੀਸ਼! ਤੇਰੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ।
—ਅੰਪਰ ਇਹ ਲੰਮੀ ਕਥਾ ਛੋਹਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਕਥਾ ਤੇ
(ਆਪਣੇ) ਵੰਸ—'ਸੇਵੀ ਕੁਲਿ'—ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਦੱਸ ਲਈਏ।
ਇਹ ਕਥਾ ਬੀ ਤਦ ਹੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਆ ਸਕੇਗੀ, ਜਦ ਪਹਿਲੇ
ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਕਥਾ——ਭਾਵੇਂ ਸੰਖੇਪ ਹੀ ਹੋਵੇ——ਸੁਣਾਈ ਜਾਵੇ।
ਸੇ ਇਸ ਦਾ ਏਥੇ ਚੋੜੇ ਸ਼ਬਦਾਂਚਿ ਬਿਆਨ ਕਰਕੇ, ਫਿਰ ਪੂਰੇ
ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ 'ਜਗਦੀਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਤਾਪ' ਵਰਣਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਇਹ ਹੈ 'ਬਿਚਿੜ੍ਹ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੀ ਉਥਾਨਕਾ ਦਾ ਸਾਰ, ਜੋ
ਗ੍ਰੰਥ-ਕਰਤਾ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਬੰਧੀ 'ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ' ਦੇ
ਅੰਤਲੇ ਭਾਗ, ਅਤੁ 'ਅਪਨੀ ਕਥਾ' ਦੇ ਸੁਰੂ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਹੈ।

(ੳ) ਅਪਨੀ ਕਥਾ—

ਕੀਤੇ ਬਚਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਆਪਣੇ 'ਵੰਸ' ਤੇ ਨਿਜ ਕੀ ਕਥਾ [ਉਹ
ਸਾਰੇ ਅਹਮ ਵਾਕਿਆਤ, ਜੋ ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੈ ਪਚਵੇਜਾਹ ਬਿੱਚੋਂ
(੧੬੮੮ ਈ:) ਤਕ ਵਰਤ ਚੁੱਕੇ ਸਨ] ਸੰਖੇਪ ਤੌਰ ਪੁਰ ਵਰਣਨ ਕਰਕੇ,
ਉਸ ਮਹਾਨ ਕਥਾ ਦਾ ਉਲੰਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਜੋ ਉਠਾਏ ਗਏ
ਸਵਾਲ ਦਾ ਜਵਾਬ ਹੈ:—

ਅਥ ਜੋ ਜੋ ਮੈਂ ਲਖੇ ਤਮਾਸਾ ।
ਸੋ ਸੋ ਕਰੋਂ ਤੁਮੈ ਅਰਦਾਸਾ ।
ਜੋ ਪ੍ਰਭ ਕ੍ਰਿਪਾ-ਕਟਾਛ ਦਿਖੈ ਹੈ ।
ਸੋ ਤਵ ਦਾਸ ਉਚਾਰਤ ਜੈ ਹੈ ॥੩
ਜਿਹ ਜਿਹ ਬਿਧਿ ਮੈਂ ਲਖੇ ਤਮਾਸਾ ।
ਚਾਹਤ ਤਿਨ ਕੋ ਕੀਂਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸਾ ।
ਜੋ ਜੋ ਜਨਮ-ਪੂਰਬਲੇ ਹੋਰੇ ।
ਕਹਿ ਹੋਂ ਸੁ ਪ੍ਰਭ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਤੇਰੇ ॥੪
* * * *

ਜਿਹ ਜਿਹ ਬਿਧਿ ਜਨਮਨ ਸੁਧਿ ਆਈ ।
ਤਿਮ ਤਿਮ ਕਹੇ ਗਿਰੰਥ ਬਨਾਈ ।
ਪ੍ਰਥਮੇ ਸਤਿਜੁਗ ਜਿਹ ਬਿਧਿ ਲਹਾ ।
ਪ੍ਰਥਮੇ 'ਦੇਖਿ ਚਰਿਤ੍ਰ' ਕੋ ਕਹਾ ॥੧੦
ਪਹਿਲੇ 'ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ' ਬਨਾਯੋ ।
ਨਖ ਸਿਖ ਤੇ ਕ੍ਰਮ ਭਾਖ ਸੁਨਾਯੋ ।
ਛੋਰਿ ਕਥਾ ਤਬ ਪ੍ਰਥਮ ਸੁਨਾਈ ।
ਅਥ ਚਾਹਤ ਫਿਰਿ ਕਰੋਂ ਬਢਾਈ । ੧੧
(‘ਅਪਨੀ ਕਥਾ’—ਅਧਿ: ੧੪)

(ਅ) ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ—

ਜਗਦੀਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪ ਦੇਸਣ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਚਾਲੂ ਜੁਗ-ਚੋਕੜੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਚੁਣਿਆ ਹੈ; ਅਰੁ ਜੋ ਚਲਿਤ ਤੇ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਕਵਿ ਚੂੜਾਮਣਿ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਰਬਲੇ ਜਨਮਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖੇ; ਅਰੁ ਮਨਸਾ ਮਾਤਾ ਤੇ ਮਨੂਆਂ ਗੁਰੂ ਨੇ ਚੇਤੈ ਕਰਾ ਦਿੱਤੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ ਹੀ ਸਤਿਜੁਗ ਤੋਂ ਲਿਖਣੇ ਅਰੰਭ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਕਉਤੁਕ ਜਗਦੀਸ਼ ਨੇ ‘ਚੰਡੀ ਦੇਵੀ’ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਾਇਆ ਸੀ; ਸੋ ਉਸੇ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ‘ਦੇਖਿ ਚਰਿਤ੍ਰ’ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ “ਇਹੋ ਪ੍ਰਸੰਗ ਅਸਾਂ ਪਹਿਲੋਂ (ਸੰ: ੧੯੪੦-੪੧ ਵਿਚ) ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਖੋਲ੍ਹਿ ਕੇ, ਮੁਢੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਖੀਰ ਤਕ ਸੁਣਾਇਆ ਸੀ; ਪਰ ਹੁਣ ਫੇਰ ਆਪ ਦੇ ਉਸੇ ਰੂਪ ਦਾ ਪਰਾਕ੍ਰਮ ਸੰਖੇਪ ਨਾਲ ਦੱਸ ਕੇ ਵਡਿਆਈ

ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ !” ਇਉਂ ਆਪ ਨੇ ‘ਦੇਖਿ ਚਰਿਤ੍ਰ’ ਦੋਂਹ ਕਾਵਿ ਵੰਗਾਂ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕਰਕੇ, ਪਹਿਲੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ‘ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ-ਉਕਤਿ ਬਿਲਾਸ’ (ਜਿਸ ਕੋਤੁਕ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ) ਤੇ ਦੂਜੀ ਦਾ ‘ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ-ਤ੍ਰਾਂਬੀ ਮਹਾਤਮ’ ਦਿੱਤਾ ਹੈ; ਅਰੁ ਇਹੋ ਸੰਖੇਪ ਵਾਰਤਾ ‘ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ’ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਹੈ।

(ਈ) ਵਿਸ਼ਨੁ ਦੇ ੨੪ ਅਵਤਾਰ:-

ਇਸੇ ਵਰ੍ਹੇ ਆਪ ਨੇ, ਵਿਸ਼ਨੁ ਜੀ ਦੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਚਹੜੀਆਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਸੰਖੇਪ ਨਾਲ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤੀ। [ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੋਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਤਾਰ ਦੀ ਕਥਾ ਤਾਂ ਪਹਿਲੋਂ ਲਿਖ ਹੀ ਚੁੱਕੇ ਸਨ; ਉਸ ਨੂੰ ਸੋਧ-ਛਾਂਟ ਕੇ, ਟਿਕਾਣੇ ਸਿਰ—‘ਰਾਮ ਕਥਾ’ ਤੋਂ ਅਗਾੜੀ ਇਕੀਹਵੇਂ ਥਾਂ—ਦਰਜ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ; ਅਰੁ ਏਦੋਂ ਪਹਿਲੇ ੨੦ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਤੇ ਅਪਨੀ-ਕਥਾ ਆਦਿ, ੨੦੩੮ ਛੰਦਾਂ* ਵਿੱਚ ਹੁਣ ਰਚ ਕੇ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤੀ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਇਸ ਰਚਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ, ਆਪ ਨੇ ਖੁਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਸੰਮਤ ੧੧੫੫ ਮਿਤੀ ਹਾੜ੍ਹ ਵਦੀ ਏਕਮ (੧੪ ਹਾੜ੍ਹ = ੧੩ ਜੂਨ ੧੬੯੮) ਦੱਸਿਆ ਹੈ:-

ਸੰਮਤ ਸੱਤ੍ਰਹ ਸਹਸ ਪਚਾਵਨ।

ਹਾੜ੍ਹ ਵਦੀ ਪ੍ਰਥਮ ਸੁਖ-ਦਾਵਨ।

*ਸੰਮਤ ੧੧੫੪-੫ ਵਿਚ ਰਚੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਹ ਹੈ:-

੧੦—ਛੰਦ, ‘ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ’ ਦੇ ਮੁਢਲੀਆਂ ਚੋਪਈਆਂ;

੪੭੧—ਅਪਨੀ ਕਥਾ (ਚੋਦਾਂ ਅਧਿਆ);

੬—ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ-੧, ਵਿਚ ਹੋਰ ਵਧਾਏ;

੨੬੨—ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ-ਦੂਜੇ ਦੇ,

੧੨੭੨—ਵਿਸ਼ਨਾਵਤਾਰ—ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ ਤੱਕ;

੬—ਸ੍ਰੀ ਕਰਵਾਲ ਜੀ ਕੀ ਉਸਤਤਿ } ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਕਥਾ

੧੧—ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਕੀ ਉਸਤਤਿ } ਦੇ ਮੰਗਲ।

੨੦੩੮ = ਜੋੜ ਕੁਲ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰ ਅਠੱਤੀਹ ਛੰਦ।

ਤ੍ਰੈਪ੍ਰਸਾਦਿ ਕਰਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸੁਧਾਰਾ।
ਭੂਲ ਪਰੀ ਲਹੁ ਲੇਹੁ ਸੁਧਾਰਾ ॥੮੬੦*
ਦੇਰਦਾ ॥

‘ਨੈਤ੍ਰ-ਤ੍ਰੈਗ’^੧ ਕੇ ਚਰਨ ਤਰਿ, ਸਤੁੱਦ੍ਰਵ ਤੀਰ ਤਰੰਗ ।
ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਤਿ ਪੂਰਣ ਕਿਯੋ, ‘ਰਘੁਬਰ-ਕਥਾ’ ਪ੍ਰਸੰਗ ॥੯
[੮੬੧†]

ਲਗਦੇ ਹੱਥ ਹੀ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਤਾਰ ਤੋਂ ਮਗਰਲੇ ਤਿੰਨਾਂ ਅਵਤਾਰਾਂ—
ਅਰਜੁਨ, ਬੋਧ ਤੇ ਕਲਕੀ—ਦੀ ਕਥਾ ਲਿਖ ਕੇ, ‘ਵਿਚਿੜ੍ਹ ਨਾਟਕ
ਗ੍ਰੰਥ’ ਦਾ ਇਹ ਭਾਗ ਮੁਕੰਮਲ ਕੀਤਾ।

(ਸ) ਉੱਪ ਅਵਤਾਰ—ਸੱਤ ਬ੍ਰਹਮਾ ਤੇ ਦੋ ਰੁਦ੍ਰ ਦੇ—ਭੀ
ਇਸੇ ਮੌਕੇ ਲਿਖੇ ਗਏ।

(ਹ) ਅੰਤਿਕਾ ਦੇ—‘ਸ਼ਬਦ ਰਾਗਾਂ ਕੇ’ ਦੋ ਤੇ ਸੂਝੇ ੩੨—
ਕੁਲ ਇਕਤਾਲੀਹ ਛੰਦ ਵੀ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਹਨ। ਚੰਕਿ ਜਗਦੀਸ਼
ਦਾ ਪ੍ਰਤਾਪ, ਮੰਨੇ ਗਏ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪਾਂ (ਅਵਤਾਰਾਂ) ਦਾ ਆਸਰਾ
ਲੈ ਕੇ, ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਪਿਆ ਸੀ; ਅਤੇ ਅਕਸਰ
ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਰਤਮ ਨਾਵ ਲੈ ਲੈ ਕੇ ਵਾਹਗੁਰੂ-ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ
ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਭੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ-ਉਪਾਸਨਾਂ
ਸੰਬੰਧੀ ਪੈ ਸਕਣ ਵਾਲੇ, ਭੁਲੇਖਿਆਂ ਦਾ ਸਮਾਧਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੰਦਾਂ

੧—‘ਨੈਣਾ ਦੇਵੀ’ ਨਾਮੇ ਟਿੱਲਾ। ੨—ਲਹਿਰਾਂ, ਭਾਵ ਨਦੀ।

*ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਅੰਕ, ‘ਪਟਣਾ ਸਾਹਿਬ’ ਤੇ ਭਾਈ ਮਨੀ
ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਵਿਚ ਤਰਤੀਬ ਵਾਰ ੨੨੫੧—੨ ਹਨ। ਪਰ ਪਿੱਛੇ
‘ਰਾਮ ਕਥਾ’ ਵਿਚ ਇਕ ਛੰਦ ਨੂੰ ਅੰਕ ਲੱਗਣੋਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ; ਅਸਲ
ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਕ ੨੨੫੨—੩ ਚਾਹੀਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਫਰਕ, ਗੁਰੂ
ਸਾਹਿਬ ਨੇ ‘ਖਾਸ ਦਸਖਤੀ’ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ੩੮੨੦ ਅਫੜ੍ਹ ਦੀ ਥਾਂ
“ਉਨਤਾਲੀ ਸੈ ਇਕੀਸ” ਬਖਾਨੇ। ਲਿਖ ਕੇ ਕਹਿਆ ਹੈ।

†ਸਾਰੇ ਛੰਦ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ—‘ਨੈਣਾ ਦੇਵੀ’ ਟਿੱਲੇ ਥੱਲੇ,
‘ਸਤਲੁਜ’ ਦਰਿਯਾ ਕੰਢੇ, ਵਾਹਗੁਰੂ ਨੇ (ਯਾਨੀ ਉਸਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ
ਮੈਂ) ‘ਰਾਮ ਚੰਦ’ ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਦਵਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਤੁ ਏਥੇ ਹੀ ‘ਵਿਚਿੜ੍ਹ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ’ ਦਾ ਭੋਗ
ਪਾਇਆ ਹੈ।

੮—ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ ਗ੍ਰੰਥ—ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਥਾ ਤੱਕ, ਅਠਤਾਲੀ
ਸੈ ਛੰਦਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇ ਕੇ, ਆਪ ਨੇ “ਸਵਾ ਲਛ ਛੰਦਾਗੇ ਹੋਈ।”
ਫਰਮਾਇਆ ਹੈ। ਅਰਜੁਨਾਵਤਾਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਗਾੜੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾਂ
ਦੇ ਸਵਾ ਲੱਖ ਛੰਦ, ਸੰਮਤ ੧੭੫੫ ਦੇ ਹਾੜ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ
ਸਨ ਯਾਂ ਸੰਪੂਰਣ ਹੋਣ ਹੀ ਵਾਲੇ ਸਨ; ਅਤੁ ਤਰਤੀਬ ਵਾਰ ਇਸ
ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਦਰਜ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਟੋਹ ਅਨੁਸਾਰ
'ਆਮ ਵਾਕਫੀਅਤ' (ਜੈਨਰਲ ਨਉਲਿਜ = ਸਰਬ ਗਿਆਨ) ਦਾ
ਇਹ ਵੱਡਾ ਗ੍ਰੰਥ ਬੀ ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ‘ਵਿਚਿੜ੍ਹ
ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ’ ਵਾਛੂ ਇਹ ਰਚਨਾਂ ਵੀ ਆਤਮਾ (ਸਿੱਖ) ਵੱਲੋਂ ਪਰਮਾਤਮਾ
(ਗੁਰੂ ਜੀ) ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਚਾਰ ਵਿਵਹਾਰਕ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਨਿਰਣੈ
ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ। ਜਿਹਾ ਕਿ ਗ੍ਰੰਥ-ਕਰਤਾ ਜੀ ਦਸਦੇ ਹਨ:-

ਇਕ ਕਰਜੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਆਤਮਾਦੇਵ—

*ਅਨਭੰਗ ਰੂਪ ਅਨਿਭੁਤੁ ਅਭੇਵ:-

ਯਹਿ ਚਤੁਰ ਵਰਗ ਸੰਸਾਰ ਦਾਨ;

ਕਿਹੁ ਚਤੁਰ ਵਰਗਾਂ ਕਿੱਜੇ ਵਖਿਆਨ ? ੬। ੧੩੧

ਇਕ ‘ਰਾਜੁ-ਧਰਮ’, ਇਕ ‘ਦਾਨ-ਧਰਮ’;

ਇਕ ‘ਭੋਗ-ਧਰਮ’, ਇਕ ‘ਮੋਛ-ਕਰਮ’।

ਇਹ ਚਤੁਰ ਵਰਗ ਸਭ ਜਗ ਭੰਤਿ।

ਸੇ ਆਤਮਾਹ ਪਰਾਤਮਾਂ ਪੁਛੰਤ ॥ ੭ ॥ ੧੩੨

...

ਤੁਮ ਕਹਹੁ ਚਤ੍ਰੁ ਚਤ੍ਰੇ ਬਿਚਾਰ।

ਜੇ ਤ੍ਰਿਕਾਲ ਭਏ ਜੁਗ ਅਪਾਰ ? ੮। ੧੩੩

*ਇਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ‘ਪਰਮਾਤਮਾ’ ਦੇ ਸੁੱਧ ਅੰਸੁ ‘ਆਤਮਾ’
(ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕਰਤਾ) ਦਾ ਸਰੂਪ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

†ਸੰਗਰੂਰ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਥਾਵਾਂ ’ਤੇ ਪਦ ਕਰਮ-
ਅਨੁਸਾਰ ‘ਵਰਨ’ ਤੇ ‘ਪਰਮਾਤਮਾ’ ਹੈ।

ਬਰਨਨ ਕਰਹੁ ਤੁਮ ਪ੍ਰਥਮ 'ਦਾਨੁ';
ਜਿਮ 'ਦਾਨ-ਧਰਮ' ਕਿੱਨੇ ਨਿਪਾਨ;
ਸਤਿਜੁਗ ਕਰਮ, ਸੁਰ ਦਾਨ ਦੰਤ;
ਭੂਮਾਦਿ ਦਾਨ ਕੀਨੇ ਅਕੰਥ ? ੯ ॥੧੩੪

ਭਾਵ-ਇਕੇਂਠਾਂ ਆਤਮਾ (ਸਿੱਖ) ਨੇ ਪਰਮ ਆਤਮਾ (ਗੁਰੂ) ਪਾਸੋਂ
ਪੁਛਿਆ, ਕਿ "ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦਾਨ ਆਦਿ ਚਾਰ ਵਰਗ (ਪੱਖ)
ਆਖੇ ਜਾਂਦੇ ਨਿ; ਉਹ ਕੀ ਹਨ ? ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਸੁਣਾਓ !"

ਗ੍ਰੰਥ ਕਰਤਾ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਨਿ : ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਰੇ
ਵਰਗ—'ਰਾਜ ਧਰਮ', 'ਦਾਨ ਧਰਮ', 'ਭੋਗ ਧਰਮ' ਤੇ 'ਮੋਢ ਕਰਮ'
ਚਾਰ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਰਥਾਤ—

੧—ਰਾਜ ਧਰਮ—ਪਰਵਾਰ ਤੇ ਮਨੁੱਖ-ਸਮਾਜ (ਭਾਈ ਚਾਰੇ)
ਦਾ ਆਰਥਕ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਪ੍ਰਬੰਧ;

੨—ਦਾਨ-ਧਰਮ—ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਰਕੇ, ਖੱਟੀ ਕਮਾਈ ਨੂੰ
ਲੋੜਵੰਦਾਂ ਨਾਲ ਵੰਡਿ ਛਕਣਾ;

੩—ਭੋਗ ਧਰਮ—ਸੰਸਾਰਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਯੋਗ ਵਰਤੋਂ; ਯਾ
ਘਰਿਸਥ ਸੰਬੰਧੀ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ;

੪—ਮੋਢ-ਕਰਮ—ਆਵਾ-ਗਊਣ ਦੇ ਗੇੜ ਤੋਂ ਖਲਾਸੀ
ਪਾਊਣ ਹਿਤ ਜਤਨ; ਯਾਨੀ ਮੁਕਤੀ ਵਾਸਤੇ ਕਰਨ ਜੋਗ ਕੰਮ।*

ਸੋ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਹੁੰ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਿੱਖ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸੋਂ
ਪੱਛਦਾ ਹੈ; ਕਿ ਹੇ ਸਰਵੱਗਜ ਗੁਰੂ ਜੀ ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਹੁੰਅਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ
ਦੱਸੋ, ਤਿੰਨਾਂ ਸਮਿਆਂ (ਬੀਤੇ ਨੁੱਗਾਂ-ਸਤਿ, ਤ੍ਰੇਤਾ ਤੇ ਦੁਆਪਰ) ਵਿੱਚ
ਜੋ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਪਹਿਲੋਂ ਆਪ 'ਦਾਨ'

*ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ (ਆਦਿ) ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਨ-ਜੁਗਤੀਆਂ
ਨੂੰ ਚਾਰ ਪਦਾਰਥ-ਧਰਮ, ਅਰਥ, ਕਾਮ ਤੇ ਮੋਖ-ਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਅਰੁ
ਇਹ ਯਕੀਨ ਅਨੇਕ ਵਾਰੀ ਦਿਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ; ਕਿ 'ਪ੍ਰਭੂ-ਸਿਮਰਨ'
ਤੇ 'ਸੰਤ-ਸੇਵਾ' ਕਰਨ ਨਾਲ ਚਹੁੰਅਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਹੋ
ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਸੰਬੰਧੀ ਵਰਣਨ ਕਰੋ; ਜਿਵੇਂ ਪਿਛਲੇ ਰਾਜਿਆਂ ਤੇ ਦੇਵਤਿਆਂ ਸਤਿਜੁਗ
ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੁਆਪਰ ਤੱਕ, ਭੂਮੀ ਆਦਿ ਦਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ !

ਗੁਰੂ ਜੀ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ—

ਤੈ ਜੁਗ ਮਹੀਮ ਬਰਨੇ ਨ ਜਾਤ;
ਗ੍ਰਾਥਾ ਅਨੰਤ, ਉਪਮਾ ਅਗਾਤ !
ਜੋ ਕੀਏ ਜਗਤ ਮੈ ਜੱਗਯ-ਧਰਮ;
ਬਰਨੇ ਨ ਜਾਹਿ ਤੇ ਅਮਿਤ ਕਰਮ ॥੧੦। ੧੩੫
ਕਲਿਜੁਗ ਤੇ ਆਦਿ ਜੋ ਭਏ ਮਹੀਪ;
ਇਹ 'ਭਰਥ-ਖੰਡ' ਮਹਿ 'ਜੰਬੂ-ਦੀਪ'।
ਤੂ ਬਲ ਪ੍ਰਤਾਪ ਬਰਨਉਂ ਸੁ ਤੈਣ;

ਰਾਜਾ ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ ਭੂ-ਭਰਥ ਏਣ ॥੧੧। ੧੩੬

ਭਾਵ-ਹੋ ਭਾਈ ! ਤਿੰਨਾਂ ਜੱਗਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਤਾਂ ਗਿਣੇ ਨਹੀਂ ਜਾ
ਸਕਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਥਾ ਅਨੰਤ ਹੈ ਤੇ ਉਪਮਾ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ।
ਫਿਰ ਜੋ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੱਗ ਆਦਿ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਹਨ; ਉਹ ਭੀ ਅਮਿਤ
ਹਨ; ਬਿਆਨੇ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ।

ਕਲਿਜੁਗ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਜਦ ਤੋਂ ਰਾਜਾ
ਯੁਧਿਸ਼ਟਰ, 'ਈਸ਼ੀਆ' ਦੇ ਇੱਕ ਭਾਗ—'ਭਾਰਥ ਵਰਧ' ਦਾ ਰਾਜਾ
ਬਣਿਆਂ; ਓਦੋਂ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ—ਹੋ ਵਾਹਗੁਰੂ ! ਤੇਰੇ ਬਖਸ਼ੇ ਬਲ
ਦੁਆਰਾ—ਤਿੰਨਾਂ ਦੀ ਵੰਸ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਕੀਤੇ ਜੱਗ-ਦਾਨ
ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹਾਂ !”

ਬੱਸ, ਅਗਲੇ ਛੀਦਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਨੇ 'ਦਾਨ-ਧਰਮ' ਦਾ ਵਿਚਾਰ
ਅਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਕਥਾ ਕਿਤਨੇ ਕੁ ਛੀਦਾਂ ਵਿੱਚ
ਸੰਪੂਰਣ ਹੋਈ ਸੀ ! ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਸੰਪਾਦਨ ਕਰਨ ਸਮੇ,
ਮਸਾਂ ੩੩੬ ਛੀਦ ਮਿਲ ਸਕੇ ਸਨ; ਸੋ, ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਸੰਚੇ ਵਿੱਚ ਸੰਚਿ ਧਰੇ
ਹਨ। ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ, 'ਰਾਜ-ਧਰਮ' ਤੇ 'ਭੋਗ-ਧਰਮ' 'ਚਰਿਤ੍ਰੇ ਪਾਖਜਾਨ'
ਵਿੱਚ ਆ ਚੁੱਕੇ ਹੋਣ; ਤੇ 'ਮੋਕਸ ਕਰਮ', 'ਜਾਪੁ' ਤੇ 'ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ'
ਆਦਿ ਸਿਰਲੇਖ ਵਾਲੇ ਛੀਦਾਂ ਵਿੱਚ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 'ਚਰਿਤ੍ਰੇ ਪਾਖਜਾਨ',
ਆਪ ਸੰਮਤ ੧੧੫੪ ਦੇ ਅੱਧ ਤੱਕ ਲਿਖ ਚੁੱਕੇ ਸਨ; ਪਰ ਓਦੋਂ ਅਜੇ
'ਬਿਚਿੜ੍ਹੇ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਾਂਗ, ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਫੁਰਨਾ ਤੇ ਸਿਰਲੇਖ

(ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੰਧ) ਰੂਪ ਮਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ। ਸੰਮਤ ੧੭੫੫ ਹਾੜ੍ਹ ਤੱਕ 'ਦਾਨ-ਧਰਮ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਕੇ, 'ਚਰਿਤ੍ਰੇ ਪਾਖਜਾਨ' ਬੀ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲੇਂ ਲਿਖੀ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਥਾ', ਮਗਰੋਂ ਲਿਖੇ 'ਬਿਚਿੱਤ੍ਰੇ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿੱਚ ਪਰੋਤੀ ਗਈ ਸੀ।

੯—ਅਸਫੋਟਕ (ਫੁਟਕਲ) ਛੰਦ—

ਇਸ ਸਿਰਨਾਵੇਂ ਹੇਠ ਅਕਸਰ ਬੀਜਾਂ ਵਿੱਚ ਪਦ ਛੰਦ ਲਿਖੇ ਲਭਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤੇ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਥਾ' ਤੇ 'ਚਰਿਤ੍ਰਾਂ' ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੇ ਨਿ; ਕੁਝਕੁ ਗ੍ਰੰਥ-ਕਰਤਾ ਜੀ ਦੀ 'ਅਪਨੀ ਕਥਾ' ਨਾਲ ਵੀ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੰਦਾਂ ਦੀ ਉਹੋ ਹੈਸੀਅਤ ਹੈ; ਜੋ 'ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਿੱਚ 'ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ ਸਲੋਕਾਂ' ਦੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਉਹੋ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਇ; ਜੋ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਯਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਇਕੜ-ਦੁਕੜ ਛੰਦ, ਸੰਮਤ ੧੭੫੫ ਤੋਂ ਬੱਦ ਦਸਾਂ ਵਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਚਾਰਨ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਹਾ ਕਿ "ਜਾਗਤਿ ਜੋਤਿ ਜਪੈ ਨਿਸਿ ਬਾਸੁਰ....." ਤੇ "ਸੁਣਕੈ ਸੱਦ ਮਾਹੀ ਦਾ ਮੇਹੀਂ....." ਆਦਿ ਤੁਕਾਂ ਤੋਂ ਅਰੰਭ ਹੋਣ ਵਾਲੇ।

੧੦—ਜ਼ਫਰ ਨਾਮਾ—ਸੰਮਤ ੧੭੬੨-੩ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਚੌਦਾਂ ਸੋ ਫਾਰਸੀ ਬੈਤਾਂ ਲਿਖੀਆਂ; ਤੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਾਸਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਲਿ ਲਿਖੀ ਅਰਜ਼ਦਾਸ਼ਤ ਨਾਲ, ਅਪਣੀ ਹਕੀਕਤ ਦੱਸਣ ਵਾਸਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੰਬ ਪਾਸ ਭੇਜੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ 'ਦਾਸਤਾਨ'—ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਰਗੁਜ਼ਤ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀ ਹੈ,—ਤੇ ੧੧ 'ਹਕਾਯਤਾਂ'—ਜੋ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਫਰਜ਼ ਤੇ ਘਾਟੇ ਦਰਸਾਣ ਹਿਤ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦੇ ਤੈਰ ਪੁਰ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ—ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਰਚਨਾ, ਤੇ ਨਾਲ ਭੇਜੀ ਗਈ ਅਰਜ਼ਦਾਸ਼ਤ ਦਾ ਪਤਾ, ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ 'ਚੋਂ ਇਸ ਤਰਾਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:—

(੧) ਕਵੀ ਸੈਨਾਪਤਿ 'ਖਾਲਸਾ', ਜੰਗ ਮੁਕਤਸਰ' ਤੋਂ ਬੱਦ ਦੱਸਦਾ ਇ—

ਸਵੇਚਾ

ਭਾਜ ਤੁਰਕਾਨ ਮੈਦਾਨ ਛੋਡੈ ਤਬੈ
ਖੇਤ ਸਿੰਘਾਨ ਕੇ ਹਾਥ ਆਯੋ।
ਕੀਉ ਬੀਚਾਰ ਕਰਤਾਰ^੧ ਮਨ ਮੈ ਇਤੋ:
ਸ਼ਾਹ ਕੋ ਭੇਦ ਚਹੀਯੇ ਸੁਨਾਯੋ !
ਦਯਾ ਕੋ ਸਿੰਘ ਤਿਹ ਸਾਜ਼-ਸੀਗਾਰ ਕੈ,
ਖੁਸ਼ੀ ਕਰਤਾਰ^੧ ਕਰਕੈ ਪਠਾਯੋ।
ਕਰੀ ਤਸਲੀਮ ਤਿਹ ਹੁਕਮ ਕੋ ਦੇਖ ਕੈ,
ਸੀਸ ਪੈ ਬਾਂਧਿ ਤਾ ਤੇ ਸਿਧਾਯੋ ॥ ੧੩ ॥ ੫੬੦

...

ਚੋਪਈ

ਤਾ ਮੈ ਲੀਲਾ ਲਿਖੀ ਅਪਾਰਾ।
ਭਾਂਤਿ ਭਾਂਤਿ ਸੋ ਸ਼ਾਹ ਬਿਚਾਰਾ।
ਤਾਕੀ ਤਨਕ ਭਨਕ ਇਮ ਕਹੀ।
ਸਰਬ ਕਥਾ ਕੀ ਮਿਤ ਨਹੀਂ ਲਹੀ ॥ ੩੨ ॥ ੫੭੯

ਸਵੇਚਾ

ਸ਼ਾਹਿ ਔਰੰਗ ਕੋ ਲਿਖਾ ਇਹ ਭਾਂਤਿ ਸੋ:—

“ਚਾਹਤਾ ਆਪ ਤੁਹਿ ਪਾਸ ਆਯੋ।
ਕੋਲ ਬਿ-ਕੋਲ ਸਭ ਲੋਗ ਤੇਰੇ ਭਏ,”
ਜੰਗ ਕੋ ਭੇਦ ਐਸੇ ਬਤਾਯੋ:—
“ਰਾਵ-ਰਾਜੇ ਘਨੇ ਆਨਿ ਰਨ ਮੈ ਤਨੇ,
ਭਏ ਹੈਂ ਅਨਮਨੇ, ਤਿਤਨ ਘਾਯੋ!
ਦੇਖਿ ਕੈ ਚੇਤ ਬੀਚਾਰ ਏਤਾ ਯਹੀ
ਸਿੰਘ ਤੁਹਿ ਪਾਸ ਯਾ ਤੇ ਪਠਾਯੋ” ॥ ੩੩ ॥ ੫੮੦

ਭੁਜੰਗ ਪ੍ਰਯਾਤ ਛੰਦ

“ਮਹਾਂ ਬੋਝ ਹੈ ਸੀਸ ਪੈ ਜਾਨ ਤੇਰੇ!
ਭਏ ਕਉਲ ਬੇਕਉਲ ਸੋ ਲੋਗ ਤੇਰੇ!
ਲਿਖਾ ਹੈ ਤੁਝੇ ਜਾਨ ਈਮਾਨ ਸੰਗੇ!

੧—ਸਤਿਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਮੁਰਾਦ ਹੈ।

੩੨.

*ਕਰੋਗੇ ਕਹਾ, ਜੀਵ ਕਰਤਾਰ ਮੰਗੇ ॥ ੩੪ ! ਪੰਚ
ਸੁਖਨ ਮਰਦ ਕੇ ਜਾਨ ਮੈ ਜਾਨ ਰਾਖੈ।
ਸੁਖਨ ਬੇਸੁਖਨ ਅਉਰ ਕੀ ਅਉਰ ਭਾਖੈ।
ਦਿਲੋ-ਜਾਨ ਸੇ ਕਾਮ ਕੇ ਜਾਨ ਕੀਜੈ!
ਕਰੋਗੇ ਜਰੂਰੀ, ਨਹੀਂ ਢੀਲ ਕੀਜੈ !! ੩੫ । ਪੰਚ

...
ਬਾ ਫਰਮਾਨ ਕੇ ਤਯਾਰ ਕੈ ਭੇਜ ਦੀਜੈ !
ਲਿਖਾ' ਠਉਰ ਹੀ ਠਉਰ ਕੇ ਆਪ ਕੀਜੈ !
ਹੁਕਮ ਸ਼ਾਹ ਕਾ ਜੋ ਕਬੀ ਹਾਥ ਆਵੈ !
ਚਲੈਂ ਕੂਚ ਕੈ ਕੈ, ਇਹੀ ਮੋਹਿ ਭਾਵੈ !!” ੩੬ ॥ ਪੰਚ

(੨) ‘ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮੇ.....’ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆਇ—
ਸਾਹਿਬ ਦੀਨਪੁਰੋ^੧ ਮੁਕਤਸਰ ਨੂ ਗਏ।
ਤਹਾਂ ਭੀ ਤੁਰਕ ਆਵਤ ਭਏ।
ਓਥੇ ਭੀ ਜੁਧ-ਲੜਾਈ ਹੋਈ।
ਤੁਰਕ ਓਥੇ ਬਹੁਤ ਮਾਰੇ,
ਸਿਖ ਭੀ ਅਮਰ ਹੋਇਆ ॥ ਪੰਚ

ਓਥੋਂ ਸਾਹਿਬ ਕਾਂਗੜ ਨੂ ਕੂਚ ਕਰਿ ਗਏ।
ਓਥੇ ਜਾਇ ਬੈਤ ਚਲਿਦਾਂ ਸੈ ਉਚਰਤੇ ਭਏ।
ਬਚਨ ਕੀਤਾ : ‘ਜੋ ਕੋਈ ਸਿਖ ਸੀਸ ਦੇਵੈ
ਸੇ ਅਉਰੰਗੇ ਪਾਸ ਲੈ ਜਾਏ !’
ਦਇਆ ਸਿੰਘ, ‘ਖੜ੍ਹੀ-ਸੋਪਤੀ,’ ਮੁਨਸੀ
ਹਥ ਜੋਤਿ ਖੜ੍ਹੇਤਾ ਆਇ ॥ ਪੰਚ
ਬਚਨ ਕੀਤਾ : “ਅਦਬ ਨਾਲ
ਪੇਖੀ ਅਉਰੰਗੇ ਦੇ ਹਥਿ ਰੇਣੀ।”

੧—ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ, ਹੁਕਮ । ੨—ਪਿੰਡ ਦੀਨਾਂ—ਕਾਂਗੜ ।

*ਓਦੋਂ ਕੀ ਕਰੋਗੇ, ਜਦੋਂ ਅਕਾਲਪੁਰਖ ਜਾਨ ਮੰਗੇਗਾ; ਭਾਵ
ਮਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ ।

੩੩.

ਤਿਨ ਕਹਿਆ : “ਜੀ ਤੇਰੀ ਕ੍ਰਿਪਾ,
ਤੇਰੇ ਬਲ ਕਰ ਉਸ ਹੈ ਲੈਣੀ!
ਮੈਂ ਹਾਂ ਜੀਉ ਮਨੁੱਖ, ਬਲ ਹੋਣਾ ਹੈ ਤੇਰਾ।
ਸੀਸ ਲੱਗਾ ਪਵਿੜ੍ਹ ਹੋਸੀ ਮੇਰਾ !!!” ਪੰਚ

(੩) ‘ਤਾਰੀਖ ਪੰਜਾਬ’ (ਛਾਰਸੀ) ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਗੁਲਾਮ
ਮਹੀ-ਉੱਲ-ਦੀਨ ‘ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ’ ਨੇ ਭੀ ਲਗ-ਪਗ ‘ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮੇ’ ਵਾਲਾ
ਬਿਆਨ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ।

ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਲਿਖਤ, ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਦਾ
ਸਥੂਤ ਉਸ ਵਕਤ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਰੀਕਾਰਡਸ ਵਿਚੋਂ ਭੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ:—

ਔਰੰਗਜ਼ੰਬ ਦੇ ਖਾਸ ਮੁਨਸੀ ਮਿਰਜਾ ਅੱਨਾਯਤੁੱਲਾ ਖਾਨ
'ਇਸਮੀ' ਦੇ ਸੰਪਾਦਤ ਕੀਤੇ 'ਅਹਿਕਾਮਿ ਅੱਲਿਮਰੀਰੀ' (ਲਿਖਤੀ) ਦੀ
ਇੱਕ ਸੈਂਚੀ, ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਰਾਮਪੁਰ ਦੇ ਕਤਾਬ-ਘਰ
ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਤ ਹੈ । ਉਸਦੇ ਸੱਤਵੇਂ-ਅੱਠਵੇਂ ਪੱਤ੍ਰੇ ਪੁਰ, ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ
ਮੁਹੱਮਦ ਮੁਅੱਜਮ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਬੇਦਾਰ ਪੰਜਾਬ, ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਕਾਬੂਲ
ਦੇ ਦੀਵਾਨ, ਤੇ ਨਾਇਬ ਸੂਬੇਦਾਰ ਲਾਹੌਰ (ਪੰਜਾਬ) ਮੁਨਿਸਿਪਲ ਖਾਨ ਵਲਿ
ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਾ ਇਹ ਹਸਬਲ-ਹੁਕਮ ਦਰਜ ਹੈ:—

‘ਦਰੀਂ ਆਵਾਨ ਫੀਰੋਜ਼ੀ ਇਕੜਗਾਨ
ਹੁਕਮਿ ਜਹਾਂ ਮਤੋਂ ਨਾਫਿਜ਼ ਗਸ਼ਤ;
ਕਿ ਬ-ਆਂ ਵਜ਼ਾਰਤ ਪਨਾਹ ਕੁਲਮੀ ਗਰਦਦ;
ਕਿ ਗੋਬਿੰਦ ਰਈਸਿ ਨਾਨਕ-ਪ੍ਰਸਤਾਂ
ਅਰਜਦਾਸਤ ਮੁਤਜ਼ਿਮਨ ਇਰਾਦਾਇ
ਆਸਤਾਂ ਬੇਸ ਵਾਲਾ, ਵ ਇਲਤਮਾਸਿ
ਸਦੂਰ ਮਨਸੂਰ ਫੈਜ ਜ਼ਹੂਰ
ਮਸਹੂਬਿ ਵਕੀਲ ਬ-ਦਰਗਾਹ ਆਸਮਾਂ-ਜਾਹ
ਅਰਸਾਲ ਦਾਸਤਾ ਬੂਦ । ਫਜ਼ਲੁ ਕਰਮ
ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਓ ਰਾ ਬ ਇਸਦਾਰ ਮਸਾਲ
ਲਾਜ਼ਮੁਲ ਇਮਤਸਾਲ ਸਰਮਾਯਾ—
ਅੰਦੇਜ਼ਿ ਫਖਰ ਮੁਬਾਹਿਤ ਗਰਦਾਨੀਦ ।

ਵ ਗੁਰਜ਼ ਬਰਦਾਰ (ਮੁਹੱਮਦ ਬੇਗ*) ਵ
ਸੇਖ ਮੁਹੱਮਦ ਯਾਰ ਮਨਸਬਦਾਰ—
ਕਿ ਹਾਮਲਾਂਨ ਯਰਲੀਗ ਮਜ਼ਕੂਰ
ਗਰਦੀਦ, ਕਿ ਫਰਮਾਨ ਮੁਅੱਲਾ ਸਾਨ
ਬ-ਆਂ ਮੁਅੱਲੀ ਦਸਤਗਾਹ ਬਰਸਾਨੰਦ—
ਬਾਘਦ ਕਿ ਆਂ ਗਿਰਾਮੀ ਸਾਨ ਓ ਰਾ
ਮੁਸਤਮਾਲ ਗਰਦਾਨੀਦਾ, ਪੇਸ਼ ਝੁਦ
ਬਤਲਬੰਦ; ਵ ਬੱਦ ਈਸਾਲ ਤੋਕੜੀ
ਜਹਾਨੀਆਂ ਮੱਤੀ ਮੁਕੱਰਰ ਨੁਮਾਯੰਦ; ਕਿ
ਮੱਤਮਿਦੇ ਬਾ ਸਲੂਕ ਵ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਬਾਸਦ
ਮੁਸ਼ਾਰ ਅਲੀਆ ਰਾ ਬਾ ਗੁਰਜ਼ਬਰਦਾਰ ਵ
ਮਨਸਬਦਾਰ ਮਸਤਰ ਬਹੜੂਰ ਸਾਤੋ—
ਅਲ-ਨੂਰ ਬਰਸਾਨੰਦ। ਦਰੀਂ ਅਬਾਬ
ਅਜ ਪੇਸ਼ਗਾਹ ਗਰਦੂ ਕੁਬਾਬ ਤਾਕੀਦ
ਮੋਹੂਰ ਸਨਾਸੰਦ !!”

ਭਾਵ—ਇਸ ਵੇਲੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਵਜੀਰ ਸਾਹਿਬ (ਮੁਨਦਿੱਮ ਖਾਨ
ਜੀ ! ਤੁਹਾਡੇ) ਵਲਿ ਲਿਖਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੋਈ ਹੈ; ਕਿ
ਨਾਨਕ-ਪ੍ਰਜਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਗੋਬਿੰਦ (ਸਿੰਘ) ਵੱਲੋਂ
ਵਕੀਲ ਰਾਹੀਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ'ਚਿ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਦੇ
ਇਤਾਦੇ ਅਰੁ ਸ਼ਾਹੀ ਫਰਮਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਬਾਰੇ
ਅਰਜ਼ਦਾਸਤ (ਚਿੱਠੀ) ਪਹੁੰਚੀ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਫਰਮਾਨ
ਜਾਰੀ ਕਰਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨ ਬਖਸ਼ਿਆ ਹੈ। (ਮੁਹੱਮਦ ਬੇਗ)
ਗੁਰਜ਼ਬਰਦਾਰ ਤੇ ਮੁਹੱਮਦਯਾਰ ਮਨਸਬਦਾਰ—ਜੋ ਫਰਮਾਨ
ਲੈ ਕੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ—ਨੂੰ ਹੀ ਇਹ ਹਸ਼ਤਲੁ ਹੁਕਮ ਆਪ ਜੀ ਤੱਕ

੧—ਉਹ ਸ਼ਾਹੀ ਫਰਮਾਨ ਜੋ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਭਰਪੂਰ ਨਾਂ, ਕਹਿਰਮਾਨੀ
ਸੰਜੁਗਤ ਹੋਵੇ (ਲੁਗਾਤਿ ਕਿਸੋਰੀ)

*ਏਥੇ ਨਾਮ ਉਤਾਰਾ ਕਰਨਹਾਰੇ ਪਾਸੋਂ ਲਿਖਣੋਂ ਛੁੱਟ ਗਿਆ ਹੈ।
ਏਦੂੰ ਅਗਲੇ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ।

ਪਹੁੰਚਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਆਪ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ
ਇ, ਕਿ ਉਸਾਂ (ਗੁਰੂ) ਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਤੇ ਤਸੱਲਾ ਦੇ ਕੇ, ਅਪਣੇ
ਪਾਸ ਸੱਦੋ; ਅਰੁ ਫਰਮਾਨ ਪਹੁੰਚਾਣ ਤੋਂ ਬੱਦ, ਸਾਧਾਰਨ
ਪਰਜਾ ਦੀ ਰੋਸੇ ਇਕ ਏਤਥਾਰੀ ਬੰਦਾ—ਜੋ ਮਿਲਣਸਾਰ
(ਬਾ-ਸਲੂਕ) ਤੇ ਚਤੁਰ ਹੋਵੇ—ਗੁਰਜ਼ ਬਰਦਾਰ ਤੇ ਮਨਸਦਾਰ
ਨਾਲ ਦੇ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ (ਗੁਰੂ ਜੀ) ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ
ਪਹੁੰਚਾਓ ! ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਲੋਂ ਅਤਿਆਂਤ
ਤਾਕੀਦ ਸਮਝਣੀ !!”

ਇਸੇ ਮੌਕੇ, ਨਵਾਬ ਵਜੀਰ ਖਾਨ ਫੇਜਦਾਰ ਸਿਰੰਦ ਵਲ ਲਿਖੇ
ਇਕ ਹੁਕਮ ਵਿਚ ਭੀ, ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਖਤ-ਪੱਤ੍ਰ ਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਫਰਮਾਨ ਜਾਰੀ
ਹੋਣ ਦਾ ਜਿਕਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੇ ਮੌਕੇ ਦੀਆਂ
ਲਿਖਤਾਂ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਕਿ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕ
ਗਿਣੀ-ਮਿਥੀ ਵਿਓਂਤ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਛੱਡਿਆ; ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ
ਵਲੋਂ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਸੱਦਾ ਉਡੀਕਣ ਹਿਤ ਦੀਨੋ-ਕਾਂਗੜ ਆਏ ਸਨ।
ਪਰ ਬੇਈਮਾਨ ਤੇ ਬਚਨਾਂ ਦੇ ਕੱਚੇ ਘੇਰਾ ਘੱਤੂਆਂ ਦੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ
ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਅਰੁ ਆਪਣੀ ਸਹੀ ਪੇਜ਼ੀਸ਼ਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕੰਨਾਂ ਤੱਕ
ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਸਤੇ, ਆਪਣੇ ‘ਜਵਰਨਾਮਾ’ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ
ਮੌਕਾ ਮੰਗਿਆ ਸੀ।

ਉੱਤੇ ਦਿੱਤੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਇਸ ਰਚਨਾਂ ਦੀ ਤਾਰੀਖ,
ਮੁਕਤਿਸਰ-ਜੁਧ-ਸੰਮਤ ੧੭੬੩ ਵੈਸਾਖ ੨੧—ਤੋਂ ਬੱਦ ਜੇਠ-ਹਾੜ ਵਿਚ
ਹੀ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਝ ਸਾਖੀ-ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ
ਅਨੁਸਾਰ, ਇਹ ਗੱਲ ਮੁਕਤਿਸਰ-ਜੰਗ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਨੋ-ਕਾਂਗੜ
ਵਿਰਾਜਣ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਫੇਰੇ ਤੋਂ ਚੇਲ੍ਹੇ ਦੀ ਸੰਗਤਿ ਦੇ ਨਾਮ
ਲਿਖਿਆ ਇਕੁ ਹੁਕਮਨਾਮਾ ਲੱਭਾ ਹੈ; ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਥਿਆਰ
ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਹਜ਼ੂਰ ਆਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਮੁਕਤਿਸਰ-ਜੁਧ ਦੀਆਂ
ਤਾਰੀਖ “ਸੰਮਤ ੧੭੬੨ ਮਿਤੀ ਚੇਤਰ ਵੰਡ” ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸਤਰਾਂ
‘ਜਵਰਨਾਮੇ’ ਦੀ ਉਮਰ ਦੋ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਹੋਰ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਬੱਸ ਜੀ, ਇਸ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨੇ

੩੬.

ਆਪਣੇ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥਾਂ—‘ਬਿਚਿੜ੍ਹ ਨਾਟਕ’ ਤੇ ‘ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ’ ਆਦਿਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ; ਜੋ ਹਜ਼ੂਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਸਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਕਥਾ-ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ

‘ਰਾਮ ਕਥਾ’ ਦੇ ਛੇਕੜਿ, ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਕਰ-ਕਮਲਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਜੋ ਪੱਤ੍ਰਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਵਿਚ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ; ਉਸ ਵਿਚ ‘ਰਾਮਕਥਾ’ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ੨੨੫੪ ਛੰਦ ਪੁਰ ਹੋਈ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੰਦ ਦਾ ਅੰਗ ਲਗਾਣੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ; ਜਿਸ ਦੀ ਕਸਰ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ, ਖਾਸ ਦਸਤਖਤੀ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ੩੯੨੦ ਛੰਦ ਨੂੰ ‘ਉਨਤਾਲੀ ਸੈ ਇਕੀਸ’ ਲਿਖ ਕੇ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ് ‘ਰਾਮ ਕਥਾ’ ਤਰਤੀਬ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਜੋ ਜੋ ਰਚਨਾਵਾਂ ਆਪਣੇ ਇਸ ਸੰਗ੍ਰਹ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੀਆਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਛੰਦ-ਗਿਣਤੀ ੨੨੫੫ ਸੀ; ਜਿਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਉਂ ਹੈ:—

੧. ਜਾਪ

੧੯੮ ਛੰਦ

੨. ਬਚਿੜਰ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ:—

੩—ਉਥਾਨਕਾ {‘ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ’ ਵਿਚੋਂ ੨੦੧ ਤੋਂ } ੫੨ ਛੰਦ
੨੧੦, ਤੇ ੨੩੧ਤੋਂ ੨੨੨(ਅਖੀਰ)ਤੱਕ }

ਅ—ਅਪਨੀ ਕਥਾ—੧੪ ਅਧਿਆਂ

੪੨੧ ਛੰਦ

ਔ—ਚੰਡੀ ਚਰਿੜ੍ਹ (੨) ਤੁਂਥੀ ਮਹਿਤਮ

੨੬੨ ਛੰਦ

ਸ—(੧) ਚਉਥੀਸਾਅਵਤਾਰਕਥਾ(ਰਾਮਾਵਤਾਰਤੱਕ) ੧੨੭੨ ਛੰਦ

ਜੇਤ੍ਰ (ਬਾਈਹ ਸੈ, ਪਚਵੰਜਾਹ) ੨੨੫੫ ਛੰਦ

ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਾੜੀ—

(੨) ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਥਾ (ਅਪੂਰਣ) ੨੫੩੫* ਛੰਦ

(੩) ਅਰਜੁਨ ਤੋਂ ਕਲਕੀ ਅਵਤਾਰ ਤੱਕ ੬੦੬ ਛੰਦ

(੪) ਮਹਦੀ ਮੀਰ ੧੧ ਛੰਦ

*ਛਾਪੇ ਦੀਆਂ ਬੀਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਏਦੋਂ ਘੱਟ ੨੪੮੨ ਹਨ।

੩੭.

ਹ—ਊਪ ਅਵਤਾਰ:—

(੧) ਬ੍ਰਹਮਾ

੩੪੫ ਛੰਦ

(੨) ਰੁਦ੍ਰ

੮੫੬ ਛੰਦ

(੩) ਅੰਤਿਕਾ

੪੧ ਛੰਦ

੩. ਸੁਤੰਤ੍ਰ ਰਚਨਾਵਾਂ:—

(੪) ਰੇਖਿ ਪਾਠ (‘ਚੰਡੀ ਚਰਿੜ੍ਹ’ ਪਹਿਲਾ) ੨੩੩ ਛੰਦ

(੫) ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਨਾਮ ਮਾਲਾ ੧੪੫੫+ ਛੰਦ

(੬) ਵਾਰ ਦੁਰਗਾ ਕੀ ੫੫ ਛੰਦ

(੭) ਫੁਟਕਲ ਚਰਚਾ-ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਛੰਦ } ੨੨੦
(‘ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ’ ਵਿਚੋ) }

੪. ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ ਗ੍ਰੰਥ:—

(੮) ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ (ਮੰਗਲ) ੧੩੦ ਛੰਦ

(੯) ਰਾਨ ਧਰਮ (ਅਪੂਰਣ) ੨੦੬ ਛੰਦ

(੧੦) ਚਰਿੜ੍ਹ ਪਾਖਜਾਨ ੧੫੫੮ ਛੰਦ

੫. (੧) ਅਸਫੋਟਕ ਕਬਿੱਤ ਸ੍ਰੀਜੇ ੫੭ ਛੰਦ

(੨) ਅਸਫੋਟਕ ਸੱਦਾਂ ੨ ਛੰਦ

ਅਸਫੋਟਕ ਕਬਿੱਤ-ਸ੍ਰੀਜੇ ਤੇ ਸੱਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕੜ-ਦੁੱਕੜ ਛੰਦਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਤਲੀ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾਂ ਸੰਮਤ ੧੨੫੫ ਹਾਜੂ ਤੱਕ ਤਿਆਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ; ਤੇ ਇੱਕ ਮਿਸਲ ਵਿੱਚ, ਉੱਤੇ ਦੱਸੇ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਐਪਰ ‘ਛੱਬਰ’ ਜੀ ਦੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਲਦ ਹਾਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੱਖੀ। ਦੋ-ਛਾਈ ਸਾਲ ਬੱਦ ਜਦੋਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ ਅਨੰਦਪੁਰ ਛੱਡਕੇ ਹਰਦੇ ਨਿਮੋਹ ਪਿੰਡ (ਤਸੀਲ ਰੋਪੜ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਬਾਲਾ) ਵਿਚ ‘ਨਿਰਮੋਹ ਗੜ੍ਹ’ ਵਾਲੇ ਅਸਥਾਨ ਜਾਕੇ ਵਿਗਾਜਣਾਂ ਪੈ ਗਿਆ, ਓਦੋਂ;—ਜਾਂ ਸੰਮਤ ੧੨੬੨ ਮੱਘਰ ੧੫੯੯ ਆਖਰੀ ਵਾਰ, ਘਰੇ ’ਚੋਂ ਨਿਕਲਕੇ ਦੀਨੇ-ਕਾਂਗੜ ਜਾਣਾ ਪਿਆ; ਤਦ—ਸਾਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਸਰਬਸੂਨਾਲ ਇਸ ਅਮੇਲਕ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਮਿਸਲ ਬੀ ਖਿੰਡ-ਪੁੰਡ ਗਈ; ਯਾ ਬੇਕਦਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਨਸ਼ਟ-ਭ੍ਰਾਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ॥

+ਬੀਜ਼ ਨੂੰ ਮੁੜਿ ਸੰਪਾਦਤ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸਿਰਫ਼ ੧੮੧੩ ਲੱਭੇ ਹਨ।

ਪੁਨਰ-ਜਨਮ

ਗ੍ਰੰਥ ਰਚਣਹਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ, ਜੰਗ-ਜੱਧ ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਸਾਕੇ-ਪਵਾੜੇ ਛਿੜ ਪੈਣ ਕਰਕੇ, ਇਸ ਅਲੰਕਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਮੁੜਿ ਬੀੜ-ਬੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਅਉਸਰ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ।

(੧) ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭ-ਲੋਕ ਪਿਆਨੇ ਕਰ ਜਾਣ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਕੁ ਵਰੇ ਮਗਰੋਂ, ਸ਼ਾਹਿ ਅੱਲਿਮ ‘ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ’ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ, ਲਾਹੌਰ ਲਾਗੇ, ਆਲ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜੂਹੇ ਪੜਾਉ ਵਿੱਚ ਅਪਣਾ ਜਨਮੇਤਸੂ ਮਨਾਇਆ। ਉਸੇ ਮੌਕੇ (ਸੰਮਤ ੧੯੬੮, ਮਾਘੀ = ੩੦ ਦਸੰਬਰ ੧੯੧੧) ਸ੍ਰੀ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰ ਸਰੂਪ ਜੀ ਦੇ ਪਾਲਕ-ਪੁੜ੍ਹ ਬਾਬਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ‘ਚੱਕ ਗੁਰੂ’ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੀ, ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਜ਼ਬਤ ਹੋਈ ਜਾਇਦਾਦ ਵਾ-ਗੁਜ਼ਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਿਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਚੁੰਗੀ ਤੇ ਚੱਕ ਦੇ ਗਿਰਾਵਾਂ ਦੀ ਜਾਰੀਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ, ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਦਿੱਲੀਓਂ ਗ੍ਰੰਥੀ, ਮੇਵੜੇ ਤੇ ਦਾਰੋਗੇ ਆਦਿ ਘੱਲੇ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ (ਕੰਬੋਇ) ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਨਿ਷ਾਹੁਣ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ, ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਕੱਤ੍ਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਭੀ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ; ਅਰੁ ਖਰਚ ਖਾਤਿਰ ਚੋਖੀ ਮਾਇਆ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਨੇ ਜ਼ਿੰਚੋਂ-ਤਿੱਥੋਂ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਸੈਂਚੀਆਂ ਲੱਭੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਕਲ ਯਾ ਅਸਲ ਆਪ ਰੱਖੀ ਤੇ ਇਕ ਸੈਂਚੀ ਮਾਤਾ ਜੀ ਪਾਸ ਭੇਜਦੇ ਰਹੇ। ਮਹਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਸ਼ੀਹਾਂ ਸਿੰਘ ਲਿਖਾਰੀ ਸੀ; ਉਸਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੈਂਚੀਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਪੁਰ ‘ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ’ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਭੀ ਇੱਕ ਮਿਸਲ ਬਣਾ ਲਈ; ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਖਾਸ ਦਸਤਖਤੀ ਪੱਤ੍ਰੇ ਬੀ (ਜਿਤਨੇ ਕੁ ਲੱਭੇ) ਪੁਰੋ ਦਿੱਤੇ; ਅਰੁ ਨਾਲਿ ‘ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ’ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਭੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਬਾਣੀ ਲੱਭ ਕੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਭੇਜਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਵਲਿ ਲਿਖੀ ਇਕ ਪੱਤ੍ਰਿਕਾ ਵਿੱਚ ਇੱਵ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਦੀ

ਇਤਿਹਾਸਕ ਚਿੱਠੀ

੨੬ ਅਕਾਲ ਸਾਲੇ

ਪੂਜਾਹਾਡ ਜੀ ਜੀ ਦੇ ਚਾਨਾ ਪਾਂ ਮਹੀਂ ਸਿੰਘ ਕੀ ਤੀਤੇ
ਉਧੀਰਾਨੁ॥ ਥਹੁਰੇ ਸਾਗਤਾਬ ਦਾ ਚਾਨਾ ਕਿ ਇਥਨ ਆਇਆ ਹਿਆਤੁ
ਅਵੀਤੁ ਵਾਲੁ ਕਾ ਪਾਲਿਕਟਿਕਾਨੀ ਤੇਇ ਗੁਣਿਆ ਤੋਂ ਅਕਾਲ ਸਾਲੇ
ਜਾਨੀ ਨਿਖਿਆ॥ ਤਾਪ ਕੀ ਕਸਾਏ ਚਾਰ ਜਾਨੀ॥ ਪਰ ਮੰਦਿਰਕੀ
ਸੇਣ ਮੇਂ ਕੋਈ ਆਕਰਨ ਜਾਨੀ॥ ਦੇਸ਼ ਵਿਤਿ ਖਾਸੇ ਦਾ ਵਾਲ
ਛੁਟ ਮਹਿਆਨੈ॥ ਸਿੰਘ ਪਕਥਾਂ ਦਾ ਵਾਲਾ ਇਉ ਜਾਏ ਯਮੋਤ੍ਤੁ॥
ਮੌਕੇਂ ਕੇਂ ਦੇਸ਼ ਮੇਂ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਆਗ ਸਤੀ ਮੇਂ ਵਾਕਾ ਜਵੇਂ ਇਉ ਤੁਹੀ
ਸਫ਼ਾਵਾਤੁ ਜਾਸਿਆ ਮੁਢੁ ਮੁਢੁ ਕਹਿ ਮਾਰੇ ਤੋਂ॥ ਗੁਰੂ ਰੋਗੀ ਥੀ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੰਗਿਆਲੁ ਗੁਰੂ ਤੋਂ॥ ਕਾਨੂੰਦਾ ਜੀਓ ਰਿਹਿ ਕਹਿ ਮੁਖਗਰੀ
ਕਹੇ ਤੈਂਨਾ॥ ਸਥਾਨੀ ਚਕੁ ਛੇਡੁ ਗੈਂਦੈ॥ ਮਾਤੁ ਜਲੀ ਭਾਗ ਗਏ ਤੈਂਨਾ॥
ਅਤੇ ਪਰ ਮਾਤੀ ਤੇ ਆਕਾਲ ਕੀ ਵਾਲੁ ਤੋਂ ਵਾਕਾ ਜਾਨੀ॥
ਸਾਹਿਧ ਦੇ ਤੁਰਾ ਅਟਾਂ ਐਥਿਨੇਦ ਸਿੰਘ ਰੇ ਪੁਤੇਲੇ ਦਾ ਤੁਰਾ
ਸਤੁ ਤੇਇ ਗਾਇਆ ਤੋਂ ਅਥੇਵੀਆਂ ਜੇ ਝੁਤਾ ਸਿੰਘ ਸਥਿਕੇਜੀਥੀ॥
ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਿ ਸਾਹਿਦਾਂ ਦੇ ੩੦੩ ਚਿੱਤਰ ਉਪਖਿਆਲਦੀ ਪੇਖੀ
ਜੇ ਤੈਂ ਜੈ ਸੀਗ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਾਲੁ ਵਿਚਿ ਦੇਨਾ ਜੀਨਾ ਆਪ ਮਾਨੀ
ਪੇਖੀ ਰੀ ਮਧੂ ਅਥੀ ਮਿਸ਼ੀ ਜਾਨੀ॥ ਕਹਿ ਸਾਨਾਵਤਾਬੁਪਨ
ਦਾ ਗਾਤੇ ਹਿਆ॥ ਉਤਰਾਪ ਜਾਨੀ॥ ਜੇ ਮਿਸ਼ੀ ਅਸੀਂ ਕੇਤੇ ਹੋਵੇਂ॥
ਦੇਸ਼ ਵਿਚਿ ਗੋਲਾ ਤੋਂ ਦੀਰਾ ਥੀਧਾ ਮੁਕਤਿ ਤੇਇ ਭਾਗ ਗਈਆ ਤੈਂ॥
ਸਾਹਿਧ ਘਟਾਤ੍ਤੀ ਕਾਗੇ॥ ਤੇਨ ਪ੍ਰਤੀ ਜਾਨਾ ਰੇ ਕੀ ਧਰੀ
ਕੇ ਆਕਾਲ ਸਾਈ ਗੁਰੂ ਸੇ ਕੇਵਾਂ ਤੈਂ॥ ੧੧੧੪ ਤੁਮਾਨਾ
ਧੀ ਝੁਤਾ ਸਿੰਘ ਸੇ ਕੁਝ ਪੋਂਧੀ ਰੇ ਜਾਨਾ ਇਗੇ ਤੇ ਜਾਂਦੀਆਂ॥
ਮਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਨਾ ਧੀ ਤੈਂ॥ ਇਨ ਜੇ ਉਛਿ ਜਾਂਦੇ ਗੇ ਮੁਸਤਰੀਓ
ਤੇ ਗਿਸਾਧ ਨੀ ਰੀਆਹਾ॥ ਜੇ ਦੇਂਦੇ ਤਾਂ ਥੋੜੇ ਸਹਿਰ ਸੇ ਤੈਂਨੀ
ਕਲਾਈ ਤੇਜਾਏ॥ ਅਸਾਉ ਸਗੀਤੁ ਦੀ ਗੁਛਾ ਰੀ ਤਾਂ
ਕੁਆਗ ਰੇ ਮਾਰੀ ਆਹਾਂਗੇ॥ ਮਿਤੀ ਤੇ ਸਾਖੁ ੨੨॥
ਰਸਾਲੁ ਮਾਨੀ ਸਿੰਘ॥ ਗੁਰੂ ਚਕੁ ਚੀਗਾ॥ ਜੁਆਥ ਪੇਖੀ
ਮੈਂ॥

“੧ ਓਕਾਲ ਸਹਾਏ॥

“ਪੂਜ ਮਾਤਾਜੀ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਪਰ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਕੀ ਡੰਡੋਤ-
ਬੰਦਨਾ ! ਬਹੁਰੇ ਸਮਾਚਾਰ ਵਾਚਨਾ ਕਿ ਇਧਰ ਆਉਨ ਪਰ
ਸਾਡਾ ਸਰੀਰੁ ਵਾਯੂ ਕਾ ਅਧਿਕ ਵਿਕਾਰੀ ਹੋਇ ਗਇਆ ਹੈ;
ਸੁਆਸਤੁ' ਨਾਹੀਂ ਰਹਿਆ।.....

ਪੇਖੀਆਂ ਜੇ ਝੰਡਾ ਸਿੰਘ ਹਾਥਿ ਭੇਜੀ ਥੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਿ ਸਾਹਿਬਾਂ
ਦੇ ‘੩੦੩ ਚਰਿਤਰ-ਉਪਖਿਆਨ’ ਦੀ ਪੇਖੀ ਜੇ ਹੈ, ਸੇ ਸੀਹਾਂ
ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹਲ ਵਿਚਿ ਦੇਨਾ ਜੀ। ‘ਨਾਮ ਮਾਲਾ’ ਕੀ ਪੇਖੀ ਕੀ
ਖਬਰ ਅਥੀ ਮਿਲੀ ਨਾਹੀਂ। ‘ਕਰਿਸਨਾਵਤਾਰ’ ਪੂਰਬਾਰਧੁ
ਤੋਂ ਮਿਲਾ; ਉਤਰਾਰਧੁ ਨਾਹੀਂ। ਜੇ ਮਿਲਾ ਅਸੀਂ ਭੇਜ
ਦੇਵਾਂਗੇ।.....

ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਗੋਗਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਬੰਦਾ’ ਬੰਧਨ-ਮੁਕਤਿ ਹੋਇ ਭਾਗ
ਗਇਆ ਹੈ। ਸਾਹਿਬ ਬਾਹੁੜੀ ਕਰਨਗੇ !

ਸਾਡੇ ਸਰੀਰੁ ਦੀ ਰੱਛਿਆ ਰਹੀ, ਤਾਂ ਕੁਆਰੁ^੧ ਦੇ ਮਹੀਨੇ
ਆਵਾਂਗੋ ਮਿਤੀ ਵੈਸਾਖ ੨੨॥ ਦਸਖਤ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਚਕ ਬੁੰਗਾ॥
ਜੁਆਥ ਪੇਰੀ ਮੇਂ॥”

ਉਕਤਿ ਪਤ੍ਰਿਕਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ
'ਬਹਾਦੁਰ' ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੰਧਨ-ਮੁਕਤਿ ਹੋ ਕੇ, ਦਿੱਲੀਓਂ
ਲੇਪ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਅਵਾਈ ਸੁਨਣ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ, ੨੨ ਵੈਸਾਖ ਨੂੰ ਲਿਖੀ।
ਕਾਮਵਰਖਾਨ-ਮੁਹੱਮਦ ਹਾਦੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਤਾਰੀਖ 'ਤਜਕਰਾਤੁਲ ਸਲਾਤਿਨਿ
ਚੁਗੱਤਾ' ਦੇ ਲੇਖ ਅਨੁਸਾਰ, ਬਾਬਾ ਜੀ ੨੯ ਜਮਾਦੀ ਆਖਿਰ ੧੧੨੯
ਹਿਜਰੀ(ਮੰ:੧੯੧੪ ਮਿਤੀ ੩੨ ਜੇਠ ਸੁਦੀ ਏਕਮ = ੩੦ਮਈ ੧੯੧੭

੧-ਤਨਦਰੁਸਤ, ਨਵਾਂ-ਨਰੋਆ। ੨-ਪਹਿਲਾ ਅੱਧੁ।
੩-ਛੇਕੜਲਾ ਅੱਧੁ। ੪-ਅੱਸੁ।

ਜੇ ਸਿੱਖ ਮਾਇਆ ਲੈ ਕੇ ਬਹੁਤ, ਹੈ ਸੀ ਆਇਆ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਖਰਚ ਰੁਪਯੋ ਦੇ ਕੇ, ਬਾਣੀ ਢੂਢਾਇਆ।

[੩੭੯ (੩੮੨)]

‘ਖਾਸ ਦਸਖਤੀ ਪੱਤ੍ਰ’ ਲਿਖੇ ਹੱਥਿ ਆਏ।

ਊਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਬਰੋਬਰਿ ਨਾਲ ਸਭ ਬਾਣੀ ਲਈ ਲਿਖਾਏ ॥

ਇਤਨੀ ਵਧੀਕ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਗੱਲ ਸੀ ਹੋਈ।

ਜੇ ‘ਭਗਤ-ਬਾਣੀ’ ਜੁਦਾ ਕਰਿ ਲਿਖੀ ਸੀ ਸੋਈ ॥ ੩੭੭ ॥ (੩੮੩)

ਨਾਲ ਦੂਜਾ ‘ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ’ ਸੀ ਰਲਾਇਆ।

ਤਿਸ ਵਿਚੋਂ ‘ਭਗਤ ਬਾਣੀ’ ਜੁਦਾ ਕਰਿ ਲਿਖਾਇਆ।

ਦੇਹਾਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਬੀੜ ਇਕ ਕਰਿ ਬੰਧਾਈ।

... ॥ ੩੭੮ ॥ (੩੮੪)

‘ਛੱਬਰ’ ਦੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਵਾਲੀ ਬੀੜ, ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਅਬਰਲ ਨਗਰ-ਨਾਵੇੜ ਦੇ ਬੁੰਗਈਆਂ ਪਾਸੋਂ ਸ਼: ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ‘ਸੇਠੀ’, ਧਰਮਪੁਰਾ—ਲਾਹੌਰ ਵਾਲੇ, ਖਰੀਦ ਲਿਆਏ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਖਰਾਂ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ, ਸਿਤੰਬਰ ੧੯੪੯ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਸਨ; ਤੇ ‘ਖਾਸ ਦਸਤਖਤੀ’ ਪੱਤ੍ਰਿਆਂ ਦੀ ਲਿਖਤ, ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮਨਾਮਿਆਂ ਪੁਰ ਪਾਏ ‘ਨੀਸ਼ਾਣਾਂ’ ਨਾਲ ਮੇਲੀ ਸੀ। ਲਿਖਤ ਠੀਕ ਅਸਲ ਪ੍ਰਤੀਤਿ ਹੋਈ। ਮਗਰੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁੱਝ ਪੱਤ੍ਰਿਆਂ ਦੇ ਫੋਟੋ ਲੈ ਕੇ ਭੀ ‘ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ’ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲੇ ਗਏ ਹਨ। ਲੇਕਿਨ ਉਸ ਬੀੜ ਪੁਰ ਦਿੱਤੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਜਾਇਆ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਜਿਲਦ ਬਨੋਣ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰਸ ਨੇ ‘ਸੰਮਤ ੧੯੭੦’ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ; ਜੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ‘ਛੱਬਰ’ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਹੀ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਮੁਜਥ ਸੰਮਤ ੧੯੭੩ ਤੋਂ ‘ਗੁਰੂ ਚੱਕ’ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨਗਰ ਤੇ ਸਾਡੇ ਬਾਰਾਂ ਪਿੰਡ ਜਾਗੀਰ) ਬਲਕਿ ਸਾਰੇ ਦੇਸ ਉਤੇ “ਮਲੇਛਾਂ ਦੀ ਦੋਹੀ” ਫਿਰ ਗਈ ਸੀ; ਤੇ “ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਬਲ ਛੂਟਿ ਗਇਆ” ਸੀ। ਅਗਲੇ ਅੱਸੂ ’ਚਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਖੁਦ ਭੀ ਦਿੱਲੀ ਟੁਰ ਗਏ ਸਨ। ‘ਛੱਬਰ’ ਦੇ ਬਿਆਨ ਮੁਜਥ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਫਿਰ ਸੰਮਤ

੪੦.

ਵੀਰਵਾਰ) ਨੂੰ ਚਿੱਲੀ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਂਦ, ਮਹੀਨਾ ਵੈਸਾਖ, ਸੰਮਤ ੧੯੭੫ (ਗਤਿ) ਦਾ ਹੀ ਅੱਦਾ ਇ। ਸੋ, ਇਸ ਚਿੱਠੀ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਸੰਮਤ ੧੯੭੫ ਮਿਤੀ ੨੨ ਵੈਸਾਖ (੧੯੮੦ ਐਪ੍ਰਿਲ ੧੯੯੮=੨੯ ਜਮਾਦੀ ੧ ਸਨ ੧੯੩੦) ਛਨੌਛਰ ਵਾਰ ਸਹੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਲੇਖ ਸੰਮਤ ੧੯੭੫, ਵੈਸਾਖ ਤੱਕ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬਾਣੀ ਢੂਢੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ, ਪੂਰੀ ਅਜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਭੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਂਦ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਸੀਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮਿਸਲਾਂ ਸੰਪੂਰਨ ਕੀਤੀਆਂ। ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ‘ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼’ ਵਿਚ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਸੰਪਾਦਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸੰਮਤ ੧੯੭੮ ਬਿ: ਯਾ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਂਦ ਮੰਨਿਆ ਹੈ।* ਪਰ ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ‘ਛੱਬਰ’ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ, ਸੰਮਤ ੧੯੮੨-੩ ਬਿ: ਤੋਂ ਬਾਂਦ ਇਹ ਮਿਸਲ ਸੰਪੂਰਨ ਹੋਈ ਸੀ:-

“ਇਹ ‘ਗ੍ਰੰਥ ਅਵਤਾਰ ਲੀਲਾ ਦਾ’ ਜੇ ਹੈਸੀ।

ਸੋ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਹੋਰਾਂ

ਇਕੱਠਾ ਕਰਵਾਇ, ਖਰਚ ਪੇਸੀ।

ਸੰਮਤ ਸਤਾਰਾਂ ਸੇ ਬਿਆਸੀ ਜਬ ਗਏ।

ਤਬ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੂਜੇ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਵਤ ਭਏ ॥ ੩੭੫ ॥ (੩੮੧)

ਦੂਜਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ‘ਚੇਲੇ ਬਾਗ’ ਨੂੰ ਵਿਚ ਹੈ ਬਣਿਆ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਸੱਦੀ

ਜਾਤਿ ਕੰਬੇਉ-ਸਿੱਖ, ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਗਣਿਆ।

*ਚੇਖੀ ਛਾਪ-ਪੰਨਾ ੩੦੫-੬।

†ਇਹ ਅੰਕ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ-ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਾਲੇ ਸੈਂਚੇ ਦੇ ਹਨ; ਤੇ ਬੈਕਟਾਂ ਅੰਦਰ, ਸੰਮਤ ੧੯੦੨ ਵਾਲੇ ਉਤਾਰੇ ਦੇ।

ਫੋਟੋਹ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਇਸ ਨਾਮ ਦਾ ਬਾਗ ਪਿੰਡ ਚੇਲੇ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲੇ ਮਹੀਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚੇਕ ਪਰਾਗਦਾਸ ਵਾਲੇ ਥਾਂ ਲਗਵਾਇਆ ਸੀ; ਜਿੱਥੇ ਹੁਣ ਬੀ ਮਹੀਤਾਂ ਪਾਸ ਮਕਾਨ ਹਨ।

੧੯੮੨-੩ ਵਿਚਿ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ; ਤਦੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚੇਲੇ ਬਾਗਿ' ਵਿਰਾਜ ਕੇ ਇਹ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਪਾਦਨ ਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਕੀਤਾ।

ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਸ਼ਹੀਦ' ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਭਤ ਅਤੁ ਯਾਦਦਾਸ਼ਤ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚਿ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਂ, ਪਤਿ ੫੩੭ ਤੋਂ ੧੦੨੮ ਤੱਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ:-

੧-ਜਾਪ

੨-ਬਿਚਿੜ੍ਹ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ:-

- (ੳ) ਅਪਣੀ ਕਥਾ;
- (ਅ) ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ (ਦੋਵੇਂ);
- (ਇ) ਬਿਸ਼ਨੁ ਦੇ ੨੪ ਅਵਤਾਰ;
- (ਸ) ਉੱਪ ਅਵਤਾਰ-ਬੁਮਾਂ ਤੇ ਰੁਦ੍ਰ ਦੇ;
- (ਹ) ਅੰਤਿਕਾ (ਸੈਂਜੇ ਤੇ 'ਸ਼ਬਦ ਰਾਗਾਂ ਕੇ');

੩-ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਨਾਮ ਮਾਲਾ;

੪-ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ;

੫-ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ;

੬-ਚੰਡੀ ਦੀ ਵਾਰ;

੭-ਚਰਿਤ੍ਰੇ ਪਾਖਜਾਨ;

੮-ਜ਼ਫਰ ਨਾਮਾ (ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ 'ਚਿ) 'ਭਗਤ ਬਾਣੀ' ਤੋਂ ਬੱਦ ਪਤਿ ੧੦੯੦ ਤੋਂ ੧੦੯੫ ਤੱਕ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਨੰ: ੩ ਤੋਂ ੭ ਵਾਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਚੁੱਕਿ ਮਗਰੋਂ ਲੱਭੀਆਂ ਤੇ-ਸ਼ਾਇਦ ਉਸੇ ਤਰਤੀਬ ਨਾਲ-ਦਰਜ ਹੋਈਆਂ ਹਨ; ਇਸ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਬੇ-ਤਰਤੀਬੀ ਹੋ ਗਈ। ਤਤਕਰੇ ਵਿਚ ਭੀ ਅਸਲ ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਹੋਈਆਂ। ਹੱਥ, ਕਲਮ ਤੇ ਸਿਆਹੀ ਸੱਭੇ ਓਪਰੇ ਹਨ।

(੨) ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਲੱਭ ਕੇ ਭੇਜੀਆਂ ਸੈਂਚੀਆਂ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ 'ਮਾਤਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਈ ਸ਼ੀਹਾਂ ਸਿੰਘ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਜੋ ਤਰਤੀਬ ਦਿੱਤੀ, ਉਸ ਬੀੜ ਦਾ ਸਹੀ ਸੁਰਾਗ ਤਾਂ ਹਾਲਾਂ ਮਿਲਿਆ ਨਹੀਂ; ਹਾਂ, ਜੀਂਦਪਤਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਰੂਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀਓਂ, ਸਨ ੧੯੪੭ (੧੯੧੪ ਬਿ:) ਦੇ ਗਦਰ ਸਮੇਂ, ਇੱਕ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤੀ

'ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਹੱਥਿ ਲੱਗੇ ਸਨ। ਉਸ ਦਾ ਉੱਤਰਾਰਧ ਸੰਗਰੂਰਿ-ਦੀਵਾਨ ਖਾਨੇ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ; ਜੋ ਪਤਿ ੬੦੧ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਬਾਰਧ (ਪਹਿਲੇ ੬੦੦ ਪੱਤ੍ਰਾਂ) ਵਿੱਚ-ਜਾਪਦਾਇ-‘ਆਦਿ (ਗੁਰੂ) ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਵਾਲੀ ਬਾਣੀ ਅੰਕਿਤ ਸ੍ਰੀ; ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਉਹ ਨਿਖੇੜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਬੀੜ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਕਰਮ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ।

੧-ਜਾਪ;

੨-(ਸ਼ਸਤ੍ਰ) ਨਾਮ ਮਾਲਾ ਪੁਰਾਣ;

੩-ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੀ ਉਸਤਤਿ;

੪-ਬਿਚਿੜ੍ਹ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ;

੫-ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ ਗ੍ਰੰਥ:-

(ੳ) ਮੰਗਲ, ਉਥਾਨਕਾ ਤੇ 'ਦਾਨ ਧਰਮ';

(ਅ) ਚਰਿਤ੍ਰੇਪਾਖਜਾਨ;

੬-ਸੰਸਾਹਰ ਸੁਖਮਨਾ;

੭-ਵਾਰ ਮਾਲਕਉਂਸ ਕੀ;

੮-ਵਾਰ ਭਗਉਤੀ ਕੀ ("ਭਗਤ ਭਗਉਤੀ ਤਿਸਹ ਕੀ, ਜੋ ਰਣ ਧੀਰ ਧਰੈ" ਤੋਂ ਆਰੰਭ);

੯-ਸ਼ਬਦ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਬਾਕ (ਰਾਗਾਂ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ੧੦);

੧੦-ਜੰਗ (ਜ਼ਫਰ) ਨਾਮਾ (ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ; ਅਧੂਰਾ).

੧੧-ਸ੍ਰੀਮੁਖ ਬਾਕ ਸੈਂਜੇ ੩੩ ('ਬਿਚਿੜ੍ਹ ਨਾਟਕ' ਦੀ ਅੰਤਿਕਾ ਵਾਲੇ ੩੨, ਤੇ ਇੱਕ "ਜਾਗਤਿ ਜੋਤਿ ਜਪੈ.....");

੧੨-ਅਸਫੋਕਟ (ਫੁਟਕਲ) ਕਬਿੱਤ-ਸੈਂਜੇ ਪੰਦ।

ਨੋਟ-(੧) 'ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ (ਦੂਜਾ) ਤ੍ਰਾਂਬੀ ਮਹਾਤਮ' ਤੇ 'ਵਾਰ ਦੁਰਗਾ (ਚੰਡੀ) ਕੀ' ਇਸ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ। (੨)

'ਜ਼ਫਰਨਾਮਾ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁ ਹੀ ਅਧੂਰਾ ਹੈ, ਜਿੱਨਾ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ 'ਸ਼ਹੀਦ'

ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਵਿੱਚ। (੩) ਨੰਬਰ ੬ ਤੋਂ ੮ ਤੱਕ ਵਾਧੂ ਰਚਨਾਵਾਂ

ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਿਰ-ਪਟਣਾਂ ਦੇ ਤੋਸ਼ਖਾਨੇ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੀੜ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹਨ; ਪਰ 'ਸ਼ਹੀਦ' ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ 'ਚਿ ਨਹੀਂ।

(੩) ਲਗ-ਪਗ ਅਠਾਰੂਵੇਂ ਸਦੀ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹੀ, ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਿਰ ਪਟਨਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ-ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਭੀ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬਾਣੀ ਲੱਭ ਕੇ, ਮਿਸਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਸੀ; ਜੋ 'ਪਟਣੇ ਜੀ ਦੀ ਮਿਸਲ' ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ। ਉਸ ਦਾ ਇੱਕ ਉਤਾਰਾ ਤਖਤ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਬੰਗਾ-ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਤੋਸ਼ਖਾਨੇ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਪੱਤ੍ਰੇ ਪੁਰ, ਉਤਾਰਾ ਅਰੰਭ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਡੱਬੀ ਵਿੱਚ, ਇੱਥ ਲਿਖੀ ਹੈ:-

੧ ਓ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਤੀ ਜੀ ਸਤ ॥
ਸੰਮਤ ਅਠਾਰਾਂ ਸੈ ਇਕੀ ਮੰਘ੍ਹ
ਦਿਨੇ ਛਿਆ ॥ ੧੯੨੧ ॥ ਆਇ-
ਤ ਵਾਰ ॥ ਸ੍ਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਲਿਖਨੇ
ਲਗੇ ॥ ਪਟਣੇ ਜੀ ਦੀ ਮਿਸਲ ॥
ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ॥ ੧੦ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਵਾਕਜ ॥

ਅਤੇ ਅੰਤਲੇ ਪੱਤ੍ਰੇ ੬੧੬ ਪੁਰ ਡੱਬੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦਾ ਬਿੱਤਿ-
ਸੰਮਤੁ ਇਸਤਰਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:-

੧ ਓ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਤੀ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥
ਸੰਮਤ ਅਠਾਰਾਂ ਸੈ ਬਾਈ ਅਸੂ ਦਿ-
ਨੇ ਪੰਦਰਾਂ ॥ ੧੯੨੨ ॥ ਸ੍ਰੀ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ
ਸੰਪੂਰਨ ਲਿਖ ਪਹੁੰਚੇ। ਸੋਧ ਪਤਿੰਨਾ ਬਹੁ-
ਤਿਆਂ ਉਪਰੋਂ ਲਿਖਿਆ; ਛੇਤੀ ਨਾਲਿ ॥

ਇਸ ਸੁੰਦਰ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਬਾਣੀ ਦਾ ਤਤਕਰਾ ਐਉਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

“੧ ਓ ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਤੀ ਜੀ ਸਹਾਇ ॥
ਸੂਚੀ ਪੋਥੀ ਕਾ ਤਤਕਰਾ ਸ੍ਰੀ ਬਚਿੜ੍ਹ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਕਾ
ਸ੍ਰੀ ਮੁਖਵਾਕ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ॥ ੧੦ ॥ ਲਿਖਜਤੇ ॥

ਸੰਮਤ ਅਠਾਰਾਂ ਸੈ ਬਾਈ ਸਾਵਣ ਮਾਸ ਅਧ ॥
੧੯੨੨ ॥ ਸਾਵਣ ਦਿਨੇ ॥ ੧੫ ॥ ਸੁਦੀ ਦੂ ॥
ਜੰਮੂ ਵਿਚਿ ਲਿਖਿਆ ਉਤਾਰਾ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਕਾ ਕੀਤਾ
ਭੁਲ ਚੁਕ ਬਖਸ਼ਣੀ ॥

੧-ਜਾਪੁ	ਪਤਿ ੧੭
੨-ਸਸਤ੍ਰ ਨਾਮ ਮਾਲਾ	,, ੨੨
੩-ਉਸਤਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਜੀ ਕੀ	,, ੬੦
੪-ਸ੍ਰੀ ਬਚਿੜ੍ਹ ਨਾਟਕ:-	

(ਓ) ਅਪਨੀ ਕਥਾ	,, ੨੧
(ਅ) ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ ਉਕਤਿ ਬਿਲਾਸ	,, ੮੫
(ਇ) ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ ਤ੍ਰਾਬੀਮਹਾਤਮ	,, ੮੬
(ਸ) ਬਿਸਨੁ ਅਵਤਾਰ	,, ੧੦੩
(ਹ) ਬ੍ਰਹਮਾ ਅਵਤਾਰ	,, ੨੮੮
(ਕ) ਰੁਦ੍ਰ ਅਵਤਾਰ	,, ੨੮੮
ਪ-ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੰਧ	,, ੩੨੮
੬-ਵਾਰ ਦੁਰਗਾ ਕੀ	,, ੩੪੦
੭-ਸ੍ਰੀ ਚਰਿਤ੍ਰ ਪਖਜਾਨ ਗ੍ਰੰਥ	,, ੩੪੪
੮-ਛੋਕਟ ਕੋਬਿੱਤ-ਸਵੈਜੇ	,, ੫੮੩
੯-ਸ਼ਬਦ ਰਾਗਾਂ ਕੇ (ਅੰਤਿਕਾ-'ਬਚਿੜ੍ਹ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਾਲੇ)	,, ੫੮੮

੧੦-ਜੰਗ (ਜਫਰ) ਨਾਮਾ (ਓ) ਗੁਰਮੁਖੀ „ ੬੦੧
” „ (ਅ) ਫਾਰਸੀ „ ੬੨੬

ਇਸ ਬੀੜ ਨੂੰ ਉਤਾਰਾ ਕਰਨਹਾਰ ਨੇ, ਪੱਕੇ ਪਤੇ ਦੇ ਕੇ ਬੜੀ
ਅਹਮ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਾਫ਼ ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਇਹ
ਉਤਾਰਾ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਇਹ ਭੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ,
ਕਿ ਸੰਮਤ ੧੯੨੧ ਤੱਕ 'ਪਟਣੇ ਜੀ ਦੀ ਮਿਸਲ' ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ
ਉਤਾਰੇ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਸੋ, ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਸੋਖਾ ਹੀ ਲੱਗ
ਸਕਦਾ ਇਹ, ਕਿ 'ਪਟਣੇ ਜੀ ਦੀ ਮਿਸਲ' ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਾਲੀ

੪੬.

ਬੀੜ ਤੋਂ ਜੇ ਪਹਿਲੇਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਲਾਗੇ-ਸਾਗੇ ਜ਼ਰੂਰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਇ, ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਫੂੰਛ-ਭਾਲ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਪੰਜਾਬ ਅੰਦਰ ਹੀ ਮਹਿਦੂਦ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ; ਪਟਣੇ ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਹੋਈ ਇਸ 'ਮਿਸਲ' (ਬੀੜ) ਦਾ ਆਪ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਹੋਵੇ! ਯਾ ਇਹ ਮਿਸਲ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ (੧੯੯੪ ਬਿ:) ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੀ ਸੰਪਾਦਿਤ ਹੋਈ ਹੋਵੇ!

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ 'ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਦੇ ਪੰਨਾ ੨੮੯ ਪੁਰ, ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਦੇ ਚਾਰ ਭੇਦ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 'ਜਨਮ-ਸੰਮਤ' ਦੱਸੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭੀ 'ਪਟਣੇ ਜੀ ਦੀ ਮਿਸਲ' ਤੇ ਸੰਗਰੂ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ! ਜੇ ਬੀੜ ਪਟਣੇ ਵਿਚ, ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰੰਥੀ ਵੱਲੋਂ ਸੰਮਤ ੧੯੩੨ ਬਿ: ਵਿਚ ਸੰਪਾਦਿਤ ਹੋਈ ਦੱਸੀ ਹੈ; ਉਸ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ 'ਪਟਣੇ ਜੀ ਦੀ ਮਿਸਲ' ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀਆਂ। ਜੇ ਬੀੜ ਇਸ ਵਕਤ ਪਟਣੇ-ਹਰਿਮੰਦਿਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਤੌਸ਼ੇਖਾਨੇ ਪਈ ਹੈ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ! ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਕਿ 'ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਵਾਲੀ' ਤੇ 'ਪਟਣੇ ਜੀ ਦੀ ਮਿਸਲ' ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਤੇ ਮੁਸਤਨਿਦ (ਅਥੈਂਟਿਕ) ਹਨ।

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਇੱਕ ਬੀੜ ੧੯੦੪ ਬਿ: ਵਿੱਚ, ਦਮਦਮਾ ਸਾਹਿਬ (ਸਾਬੇ ਕੀ ਤਲਵੰਡੀ) ਵਿਖੇ, ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ 'ਸ਼ਹੀਦ' ਰਾਹੀਂ ਸੰਪਾਦਿਤ ਹੋਈ ਭੀ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਭੋਗ, ਅਸਫੋਟਕ ਕਬਿੱਤਾਂ 'ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਲ ਖਰੜਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੁਦ ਭੀ ਨਹੀਂ ਛਿੱਠਾ। ਸ੍ਰ: ਬ: ਭਾਈ ਕਾਨੂ ਸਿੰਘ ਜੀ, 'ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਬੀੜ' ਨੂੰ ਹੀ 'ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ' ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਬੀੜ ਭੀ ਭਰਮ-ਭੰਵਰ ਵਿਚ ਗੁੰਮ ਹੋ ਗਈ ਸਮੇਂ! ਗੱਲ ਕੀ, ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਤਿੰਨ ਬੀੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਭੀ ਅਸਲ ਯਾ ਉਤਾਰੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਭਦੀ। ਹਾਂ ਚੌਥੀ ਬੀੜ-ਜੋ ਭਾਈ ਸੁੱਖਾ ਸਿੰਘ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਪਾਦਿਤ ਕੀਤੀ; ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ, ਮੋਤੀ ਬਾਗ ਗੁਰਦੁਆਰੇ (ਸ਼ਾਇਦ ਪਟਿਆਲੇ), ਖੁਦ ਵੇਖੀ ਦਸਦੇ ਹਨ,-ਭਾਵੇਂ ਅਸਲ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ

੪੭.

ਮੌਜੂਦ ਹੋਵੇ! ਪਰ ਉਹ ਭੀ ੧੯੩੨ ਬਿ: ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੀ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਕਤਿ ਦੋਹਾਂ ਬੀੜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ ਇਹ, ਕਿ ਪੁਨਰ ਜਨਮਧਾਰੀ 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੇ ਸਰੂਪਾਂ 'ਚੋਂ ਜੋ ਲੱਭ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ, ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸੁੱਧ ਤਰਤੀਬ ਵਾਲੀਆਂ, ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਦੇ ਬੀੜਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ-ਜ਼ਲਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਪੁਰਾਣੀ ਬੀੜ, ਗੁ: ਭਾਈ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ-ਕਲਕੱਤਾ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਉਸ ਪੁਰ ਸੰਮਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਹੈ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀ ਲਿਖਤ। ਕਲਕੱਤੇ, ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਛੋਟਾ, ਸੰਗਤਿ-ਤੂਲਾ ਪੱਟੀ ਵਿਚ ਭੀ ਇਕ ੧੯੪੦ ਬਿ: ਦੀ ਲਿਖੀ ਬੀੜ ਸੁਸ਼ੇਭਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਪ੍ਰਚਲਤ ਛਾਪੇ ਦੀਆਂ ਬੀੜਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਬੀੜਾਂ, ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਦੱਸੀਆਂ ਚਹੁੰਅਂ ਬੀੜਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਲਦੀਆਂ। ਨਾਂ ਉਤਲੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਪੁਰਾਤਨ ਬੀੜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸਹੀ ਉਤਾਰਾ ਹਨ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਕਿਸ ਪੀੜੀ ਦਾ ਆਖਰੀ ਚੰਨ-ਚਰਾਗ ਹਨ!

ਬੀੜਾਂ ਦੇ ਇਹ ਵੰਨ-ਸੁਰੱਨੇ ਦਰਸ਼ਨ, ਦਸਮ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਅਸਲ ਰਚਨਾਂ ਪੁਰ ਕੁਝ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੇ। 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ ਗ੍ਰੰਥ, ਪ੍ਰਸੰਗ ਤੇ ਪੋਥੀਆਂ, ਸਭਨਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹਨ; ਫਰਕ ਸਿਰਫ ਇਤਨਾ ਹੈ ਕਿ 'ਚੰਡੀ ਚਰਿੜ੍ਹ' ਪਹਿਲਾ, 'ਸਸਤ੍ਰ ਨਾਿਮ ਮਾਲਾ', 'ਵਾਰ ਦੁਰਗਾ ਕੀ' ਤੇ 'ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ ਗ੍ਰੰਥ', 'ਵਿਚਿੜ੍ਹ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ' ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਮਝ ਕੇ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਮੰਨ ਕੇ, ਬਾਦ ਚੱਖੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਕਿਸੇ ਨੇ 'ਸੁਖਮਨਾ' ਤੇ 'ਭਗਵੰਤ ਗੀਤਾ' ਆਦਿ ਵਾਧੂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਭੀ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਈਆਂ ਹਨ। ਮੇਰੀ ਥੋੜੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤੇ ਛੁਕਵੀਂ ਤਰਤੀਬ,-ਸਿਵਾਇ ਕੁਝ ਕੁ ਫਰਕ ਦੇ,—'ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀ ਬੀੜ' ਤੇ 'ਪਟਣੇ ਜੀ ਦੀ ਮਿਸਲ' ਦੀ ਹੈ; ਤੇ ਲਗ-ਪਗ ਇਤਨੀ ਕੁ ਹੀ ਦਸਮ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਅਸਲ ਰਚਨਾਂ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਮੁਤੱਲਕ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

੪੮.

ਗ੍ਰੰਥ-ਰਚਣਹਾਰ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੇ ਮਹਾਂਵਾਕੁ—

“ਪੁਹਾਪ ਮੱਧਿ ਜਿਊਂ ਬਾਸੁ ਬਸਤ ਹੈ, ਮੁਕਰ ਮਾਹਿ ਜੈਸੇ ਛਾਈ ॥
ਤੈਸੇ ਹੀ ਹਰਿ ਬਸੇ ਨਿਰੰਤਰਿ, ਘਟਿ ਹੀ ਖੋਜਹੁ ਭਾਈ !!” ੧॥

—ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਰਜਨਹਾਰ, ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਸਿਸ਼ਟਿ ਵਿਚ ਵਸਦਾ ਤੇ
ਏਥੋਂ ਹੀ ਲੱਭ ਸਕਦਾ ਇ; ਤਿਵੇਂ ਕਵੀ ਅਪਣੇ ਰਚੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚਹੁੰ ਹੀ
ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਕਾਵਯ-ਸ਼ੀਲ ਰੀਝ ਤੇ ਢੂਢਾਉ
ਨੀਝ ਰਖਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਮਹਾਂ ਕਾਵਿ ਵਿੱਚ, ਰਚਣਹਾਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਅਸਲ
ਨਾਮ ਸਿਰਫ ਇਕੇ ਥਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਕਸਰ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ‘ਰਾਮ’,
‘ਸ਼ਗਾਮ’ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਵਿਚ ‘ਕਾਲ’ ਉਪ-ਨਾਮ ਹੀ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਇੱਕ
ਥਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸਮਾਰਥੀ ਸ਼ਬਦ ‘ਹਰਿ’ ਭੀ, ਛਾਪ ਦੀ ਥਾਂ
ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਅਸਲ ਭੇਦ ਸਮੇਂ ਬਿਨਾਂ,—ਯਾ
ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਨਜ਼ਰੰਦਾਜ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ—ਕੁੱਝ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਇਹ
ਕਿੰਤੂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ; ਕਿ ‘ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਸੰਪੂਰਣ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ
ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਰਚਿਆ ਨਹੀਂ; ਸਗੋਂ ਬਹੁਤੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਰਬਾਰੀ
ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ, ਮੈਂ ਗ੍ਰੰਥ ਕਰਤਾ ਜੀ ਦਾ ਆਪਣਾ
ਉਹ ਬਿਆਨ ਹੀ ਅਟੱਲ ਪ੍ਰਮਾਣ ਮੰਨਦਾ ਹਾਂ; ਜੋ ‘ਰਚਨਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ’
ਤੇ ‘ਰਚਨ-ਕਾਲ’ ਸਿਰਨਾਵਿਆਂ ਥੱਲੇ ਪਿੱਛੇ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

‘ਅਪਣੀ ਕਥਾ’, ਕਵਿ-ਸ਼ੋਮਣਿ ਨੇ ‘ਸੋਫ਼ ਵੰਸ’ ਦੀ ਆਦਿ
ਉਤਪਤੀ ਤੋਂ ਸੁਰੂ ਕੀਤੀ ਹੈ; ਜੋ ‘ਸੂਰਜ-ਕੁਲਿ’ ਦੀ ਇਕ ਮੂਹੀਂ ਹੈ।
ਇਸ ਲਈ ‘ਸੂਰਜ-ਵੰਸ’ ਦਾ ਮੁੱਛ-ਮੂਲ ਦੱਸਣ ਹਿਤ, ਆਪ ਨੇ ਸਿਸ਼ਟੀ
ਦੀ ਆਦਿ ਰਚਨਾ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਰੂਪਕ ਭੀ ਬੱਧਾ ਹੈ; ਜੋ ਹਰ ਇਤਿਹਾਸ-ਕਾਰ
ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਯਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮਨੋਤੀ ਦੇ ਆਸਰੇ, ਬਿਆਨ ਕਰਨਾ
ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਗੁਰ-ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਚ ‘ਬੇਦੀ’ ਤੇ ‘ਸੋਫ਼ੀ’ ਵੰਸ ਦੇਵੇਂ
ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ; ਇਸ ਲਈ ਦੇਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸੰਖੇਪ ਵਰਣਨ, ਆਪ ਨੇ
‘ਅਪਣੀ ਕਥਾ’ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਅਧਿਆਤਕ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਛੇਵਾਂ ਅਧਿਆਤਕ,
ਆਪਣੇ ਪੰਜ-ਕੂਤਕ ਸਰੀਰ ਧਾਰਣ, ਆਗਿਆ ਕਾਲ ਤੇ ਜੱਗ-ਪ੍ਰਵੇਸ਼

੪੯.

ਦਾ ਕਾਰਣ ਦੱਸਣ ਵਿੱਚ ਮੁਕਾਇਆ ਹੈ; ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਮਾਨੁੱਖੀ
ਜਾਮੇ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਜੀਵਨ—‘ਅਥ ਕਬਿ-ਜਨਮ ਕਥਨੀ’ ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਕੇ
ਐਉਂ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਹੈ:—

ਚੋਪਈ ॥

ਮੁਰਪਿਤ ਪੂਰਬਿ ਕੀਅਸਿ ਪਯਾਨਾ ।

ਭਾਂਤਿ ਭਾਂਤਿ ਕੇ ਤੀਰਬ ਨੁਨਾ ।

ਜਬ ਹੀ ਜਾਤ ‘ਤ੍ਰਿਬੇਣੀ’ ਭਏ ।

ਪੁੰਨ-ਦਾਨ ਦਿਨ ਕਰਤ ਬਿਤਏ ॥ ੧

ਤਹੀਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼^੨ ਹਮਾਰਾ ਭਜੋ ।

‘ਪਟਨਾ ਬਹਰ’ ਬਿਖੈ ਭਵ^੩ ਲਜੋ ।

‘ਮਦ੍ਰ ਦੇਸ’ ਹਮ ਕੇ ਲੇ ਆਏ ।

ਭਾਂਤਿ ਭਾਂਤਿ ਦਾਈਅਨ ਦੁਲਰਾਏ ॥ ੨

...

ਜਬ ਹਮ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਮੌਂ ਆਏ ।

ਦੇਵ ਲੋਕ ਤਬ ਪਿਤਾ ਸਿਧਾਏ ॥ ੩

(ਅਧਿ: ੨)

ਰਾਜ-ਸਾਜ ਹਮ ਪਰ ਜਬ ਆਯੋ ।

ਜਥਾ ਸਕਤਿ ਤਬ ਧਰਮ ਚਲਾਯੋ ॥... ੧

ਦੇਸ-ਚਾਲ^੪ ਹਮ ਤੇ ਪੁਨਿ ਭਈ ।

‘ਸਹਰ ਪਾਂਵਟਾ’ ਕੀ ਸੁਧਿ ਲਈ ॥..... ੨

..... ‘ਫਤੇ ਸ਼ਾਹ’^੫ ਕੋਪਾ ਤਬ ਰਾਜਾ ।

ਲੋਹ ਪਰਾ^੬ ਹਮ ਸੋਂ ਬਿਨ ਕਾਜਾ ॥ ੩

੧—ਪ੍ਰਯਾਗ, ਅਲਾਹਿਬਾਦ ਵਿੱਚ । ੨—ਮਾਤਾ ਦੇ ਉਦਰਿ
ਨਿਵਾਸ । ੩—ਜਨਮ । ੪—ਦੇਸੋਂ ਪਰਦੇਸ ਨੂੰ ਚਾਲੇ ਪਾਉਣਾ,
ਹਿਜਰਤ । ੫—ਗੜ੍ਹਵਾਲ-ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਦਾ ਰਾਜਾ ਫਤਿਹ ਸਿੰਘ, ਜੋ
ਬਾਬਾ ਰਾਮਰਾਇ ਦਾ ਸੇਵਕ ਸੀ; ਤੇ ਨਾਹਣੀਏਂ ਮੇਦਨੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ
ਗੁਆਂਢੀ ਸ਼ਰੀਰ । ੬—ਜੁੱਧ ਮਚਿਆ ।

੫੦.

ਲਖੇ 'ਸਾਹ ਸੰਗ੍ਰਾਮ'* ਜੁੱਥੇ ਜੁੜਾਰੇ ।
 'ਤੂੰ ਕੀਟ' ਬਾਣੀ ਕਮਾਣੀ ਸੰਭਾਰੇ । ੨੪
 ਦੁਤੀਜ ਤਾਕ ਕੈ ਤੀਰ 'ਮੇ ਕੋ' ਚਲਾਯੰ ।
 ਰਖਯੋ ਦਈਵੰ 'ਮੈ' ਕਾਨ ਛੂਕੈ ਸਿਧਾਯੰ ॥੨੯
 ...ਕਲੰ ਕੇਵਲੰ ਜਾਨ 'ਦਾਸੰ' ਬਚਾਯੰ ॥੩੦
 ...ਭਈ ਜੀਤ 'ਮੇਰੀ'; ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਾਲ ਕੇਗੀ ॥੩੪
 ਜੁੱਧ ਜੀਤਿ ਆਏ ਜਬੈ, ਟਿਕੈਂ ਨ ਤਿਨ ਪੁਰ ਪਾਂਵ ।
 'ਕਾਹਲੂਰ' ਮੈ ਬਾਂਧਯੋ, ਆਨਿ ਅਨੰਦਪੁਰ ਗਾਂਵ ॥੩੬
 (ਅਧਿ: ੮)

ਜੁੱਧ ਕਾਜ ਨਿ੍ਰੂਪੈ ਹਮੈ ਬੁਲਾਯੋ ।.....੨

... 'ਤੂੰ ਕੀਟ' ਤੋਂ ਲੋਂ ਤੁਫ਼ੀਗੀ ਸੰਭਾਰੋ ।
 ਹ੍ਰਿਦੇ ਏਕ ਰਾਵੰਤ^੩ ਕੇ ਤੱਕਿ ਮਾਰੋ ।.....੧੧
 ਇਤ ਹਮ ਹੋਇ ਬਿਦੋ ਘਰਿ ਆਏ ।.....੨੩
 'ਆਲਸੂਨ'^੪ ਕੱਹ ਮਾਰਿਕੈ, ਇਹ ਦਿਸਿ ਕੀਓ ਪਿਆਨ ।
 ਭਾਂਤਿ ਅਨੇਕਨ ਕੇ ਕਰੋ, 'ਪੁਰਿ ਅਨੰਦ' ਸੁਖ ਆਨਿ ॥ ੨੪
 (ਅਧਿ: ੮)

-ਰਾਖਿ ਲੀਓ ਹਮ ਕੋ ਜਗਰਾਈ^੫ ॥

ਲੋਹ-ਘਟਾ ਅਨ ਤੈ ਬਰਸਾਈ ॥ ੬੯ (ਅਧਿ: ੧੧)

ਗ੍ਰੰਥ-ਕਰਤਾ ਕਵਿ ਚੂੜਾਮਣਿ ਦੇ ਆਪਣੇ ਬਿਆਨ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ
ਵਾਕ ਤੇ ਹੋਠ-ਲੀਕਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਸਾਫ਼ ਦੱਸਦੇ ਹਨ; ਕਿ

(੧) ਆਪ ਸੋਫੀਵੰਸ ਦੇ ਅਵਤੰਸ (ਸੰਤਾਨ) ਹਨ;

(੨) ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਉਸ ਪਿਤਾ ਦੇ ਘਰਿ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਪੂਰਬੀ
ਭਾਰਤ ਦੇ ਤੀਰਥਾਂ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਗਏ, ਕੁਝ ਅਰਸਾਂ ਤ੍ਰੀਬੇਣੀ(ਪ੍ਰਯਾਗ)

*ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ ਜੀ ਦੀ ਭੂਆ ਦੇ ਪੁੱਤ-ਭਰਾ ।

੧-ਵਾਹਗੁਰੂ, ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਨੇ । ੨-ਕਹਲੂਰੀਏ ਰਾਜੇ
ਭੀਮਰੰਦ ਨੇ । ੩-ਰਾਉਤ, ਛੋਟਾ ਰਾਜਾ । ੪-ਸ਼ਰਾਰਤੀ ਰੰਘੜਾਂ ਦਾ
ਇੱਕ ਪਿੰਡ । ੫- ਜਗਤ ਦੇ ਰਾਜਾ—ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ, ਪਰਮਿਸੁਰ ਨੇ ।

੫੧.

ਵਿਰਾਜੇ; ਤੇ ਓਥੇ ਹੀ ਕਵੀ ਜੀ ਨੇ ਮਾਤਾ ਦੇ ਉਦਰਿ ਨਿਵਾਸ ਕੀਤਾ ।
 (੩) ਕਵੀ ਦਾ ਜਨਮ ਪਟਣੇ ਸ਼ਹਿਰਿ ਹੋਇਆ ।
 (੪) ਆਪ ਦੇ ਧਰਮ-ਕਰਮ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਿਆਂ (ਸੁਰਤਿ
ਸੰਭਾਲਦਿਆਂ) ਹੀ, ਪਿਤਾ ਜੀ ਪ੍ਰਭ-ਲੋਕ ਪਧਾਰ ਗਏ,
 (੫) ਰਾਜ-ਸਾਜ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬੱਦ, ਆਪ ਨੂੰ ਵਤਨ
(ਮਾਖੇਵਾਲ) ਛੱਡ ਕੇ, ਪਰਦੇਸ (ਨਾਹਣ ਰਾਜ ਵਿੱਚ) ਪਾਂਵਟੇ ਸ਼ਹਿਰ
ਜਾਣਾ ਪੈ ਗਿਆ,

(੬) ਓਥੇ ਫਤਿਹ ਸ਼ਾਹ ਸ਼੍ਰੀਨਗਰੀਏ ਨਾਲ, ਆਪ ਦਾ

ਅਕਾਰਣ ਜੁੱਧ ਹੋਇਆ । ਜਿਸ ਵਿੱਚ, ਕਾਲ ਜੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਨਾਲ
ਜਿੱਤ ਕਵੀ ਜੀ ਦੀ ਹੋਈ ।

(੭) ਭੰਗਾਣੀ ਜੁੱਧ ਜਿੱਤਦਿਆਂ ਹੀ, ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਹੀਰੋ
(ਨਾਇਕ), ਨਾਹਣ ਦੇਸ ਤੋਂ ਮੁੜਿ, ਕਹਲੂਰ-ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ;
ਤੇ ਨਵਾਂ ਨੱਗਰ 'ਅਨੰਦਪੁਰ' ਵਸਾਇਆ ।

(੮) ਨਾਦੌਣ-ਜੁੱਧ ਵਿੱਚ ਭੀ, ਗ੍ਰੰਥ-ਕਰਤਾ ਜੀ, ਰਾਜਾ ਭੀਮ
ਚੰਦ ਕਹਲੂਰੀਏ ਦੇ ਸੱਦੇ ਪੁਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਏ ।—ਆਦਿ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਕਵਿ ਸ਼੍ਰੇਮਣਿ ਅਪਣੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ
ਵਾਲੀਆਂ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਲੜਾਈਆਂ ਦੇ ਸੰਖੇਪ ਸਮਾਚਾਰ
ਸੁਣਾ ਕੇ, ਛੇਕੜ ਲਿਖਦੇ ਹਨ: ਜਗਦੀਸ਼ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਹੱਥ ਦੇ ਕੇ ਰੱਖ ਲਿਆ,
ਸਾਡੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹੀ ਆ ਰਹੀ ਲੋਹ (ਸ਼ਸਤ੍ਰ-ਰੂਪ) ਘਟਾ, ਹੋਰਨਾਂ ਉੱਤੇ
ਵਰਸਾ ਦਿੱਤੀ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਮਤ ੧੧੫੫ ਬਿ: (੧੬੮੮ ਈ:) ਤੱਕ ਦੇ
ਅਹਮ ਵਾਕਿਆਤ ਬਿਆਨ ਕਰਕੇ, ਗ੍ਰੰਥ-ਰਚਣਹਾਰ ਜੀ ਆਪਣੇ
ਇਸਟ-ਸਰਬ ਕਾਲ—ਦਾ ਧੰਨਿਵਾਦ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ:—

'ਸਰਬ ਕਾਲ' ਸਭ ਸਾਧੁ^੬ ਉਬਾਰੇ ।

ਦੁਖ ਦੈ ਕੈ ਦੇਖੀ^੭ ਸਭ ਮਾਰੇ ।.....੧

...ਦਾਸ ਜਾਨਿ ਮੁਰਿ^੮ ਕਰੀ ਸਹਾਇ ।

੧-ਸ਼ਰੀਵ ਸ਼ਹਿਰੀ, ਸਾਉ-ਸੰਤ । ੨-ਦੁਖ ਦੇਣ ਹਾਰੇ, ਧਰਮ
ਵਿਰੋਧੀ ਲੋਕ । ੩-ਮੇਰੀ, ਅਸਾਡੀ ।

ਆਪ ਹਾਥ ਦੇ ਲਜੋ ਬਚਾਇ ॥ ੨
 'ਸਰਬ ਕਾਲ' ਹੈ ਪਿਤਾ ਅਪਾਰਾ ।
 'ਦੇਖਿ ਕਾਲਕਾ' ਮਾਤ ਹਮਾਰਾ ।
 'ਮਨੁਆ' ਗੁਰ, ਮੁਰਿ 'ਮਨਸਾ ਮਾਈ ।
 ਜਿਨ੍ਹਿਂ ਮੈਂ ਕੌਂ ਸੁਭ-ਕ੍ਰਿਆ ਪੜਾਈ॥੫

(ਅਧਿ: ੧੪)

ਆਪਣੀ ਇਸ ਸਾਰੀ ਕਥਾ ਵਿਚ, ਕਵੀ ਰਾਜ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਯਾ ਉਪਨਾਮ (ਛਾਪ) ਕਿਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ; ਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਵਲਦੀਅਤ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਲੇਕਿਨ ਜ਼ਾਤਿ ਖਾਸ ਨਾਲ ਤੱਲੁਕ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਵਾਕਿਆਤ ਦੱਸਕੇ, ਆਪਣੇ ਪਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ । ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਉੜਾ ਐੜਾ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ ਪਾਠੀ ਭੀ, ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਸਾਰ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਇ; ਕਿ ਇਹ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਤ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਦੇ ਧਰਮ-ਪਿਤਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਿਜਕੇ ਜੀਵਨ-ਸਮਾਚਾਰ ਹਨ । 'ਸਰਬ ਕਾਲ-ਕਾਲਕਾ' (ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ) ਦਾ ਨਿਵਾਜਿਆ-ਪੂੜ੍ਹ, ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

'ਅਪਨੀ ਕਥਾ', ਕਵੀ ਰਾਜ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੭੫੩ ਬਿੱਕ੍ਰਮੀ ਦੇ ਉੱਤ੍ਰਾਰਧ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਹੈ; ਪਰ 'ਦੇਖਿ ਪਾਠ' (ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ ਪਹਿਲਾ)–ਜਿਸ ਵਿਚ ਚੰਡੀ ਦੀ ਜੁੱਧ-ਕਥਾ ਖੋਲ੍ਹੇ ਕੇ (ਛੋਰਿ) ਵਰਣਨ ਕੀਤੀ ਸੀ—ਏਦੂੰ ਪਹਿਲਾਂ (ਸੰਮਤ ੧੭੪੨ ਤੋਂ ਪੱਕ, ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ)। 'ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ' ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣਾ ਉਪਨਾਮ 'ਸਜਾਮ' ਅਨੇਕਾਂ ਛੀਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਿਆ ਹੈ । ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਾਫ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਇ, ਕਿ 'ਸਜਾਮ' ਕਵੀ ਹੀ 'ਅਪਨੀ ਕਥਾ' ਦਾ ਹੀਰੇ ਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਹੈ; ਜੋ ਅਸਲ 'ਚਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੀ ਉਪਨਾਮ ਹੈ ।

'ਬਿਚਿੜ੍ਹ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੀ ਉਥਾਨਕਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਅਧਿਆ ਵਿਚ, ਕਵਿ ਚੁੜਾਮਣਿ ਨੇ, 'ਜਗਦੀਸ਼ ਦਾ ਸਭ ਪ੍ਰਤਾਪ' ਹਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਦਾ ਇਕੁਰਾਰ ਫਰਮਾਇਆ ਸੀ । ਸੋ, 'ਅਪਨੀ ਕਥਾ' ਦੇ ਛੇਕੜਲੇ ਅਧਿਆ ਵਿਚ, ਇਹ ਬਚਨ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਆਪ ਨੇ

ਕਮਰ-ਕਸੇ ਕਰ ਲਈ ਹਨ । ਅਤੇ 'ਜਗਦੀਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਤਾਪ' ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਤ, 'ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ' ਦੂਜੇ (ਤ੍ਰਾਂਬੀ ਮਹਾਤਮ) ਦੇ ਰੂਪ 'ਚ, ਤਾਰਨੀ ਅੰਨ੍ਤ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ॥

'ਬਿਚਿੜ੍ਹ ਨਾਟਕ' ਚੂਕਿ ਪ੍ਰਸੰਗ-ਕਰਮ-ਬੱਧ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ; ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਕਈ ਭਾਗ ਤੇ ਭਾਗਾਂ ਦੇ ਕਈ ੨ ਅਧਿਆਉ ਹਨ । ਇਸ ਲਈ ਵੱਡੇ ਸਿਰਲੇਖ ਤੋਂ ਬਾਦ, ਇਸ ਦੇ ਹਰ ਭਾਗ ਤੇ ਅਧਿਆਵਾਂ ਦੇ ਛੋਟੇ ਸਿਰਨਾਵਿਆਂ ਨਾਲ “ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਵਾਕਜ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ੧੦” ਵੱਡਾ ਵਾਕ ਲਿਖਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਸੰਖੇਪ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ “ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ੧੦” ਲਿਖ ਦੇਣਾ ਹੀ ਕਾਢੀ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਹੈ । ਲੇਕਿਨ ਹਰ ਭਾਗ—ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਧਿਆ—ਅੰਨ੍ਤ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਬੀ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਕ ਲਿਖ ਕੇ, ਪ੍ਰਸੰਗਲੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

(੧) ਅਥ ਚਉਥੀਸ ਉਚਰੋਂ ਅਵਤਾਰਾ ।

ਜਿਹ ਬਿਧਿ ਤਿਨ ਕਾ ਲਖਾ ਅਖਾਰਾ ।

ਸੁਨਿਯਹੁ ਸੰਤ ਸਭੈ ਚਿਤ ਲਾਈ ।

ਬਰਨਤ 'ਸਜਾਮ' ਜਥਾਮਤਿ ਭਾਈ ॥੧

(੨) ਅਥ ਮੈਂ ਕਹੋਂ 'ਰਾਮ ਅਵਤਾਰਾ ।

ਜੈਸ ਜਗਤ ਮੈਂ ਕਰਾ ਪਸਾਰਾ ।...੧

(੩) ਅਥ ਬਰਨੋਂ 'ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਅਵਤਾਰੂ' ।

ਜੈਸ ਭਾਂਤਿ ਬਪੁੰ ਧਰਾ ਮੁਰਾਰੂ ।...੧

(੪) ਅਥ ਬਾਈਸਵੋਂ ਗਨਿ ਅਵਤਾਰਾ ।

ਜੈਸ ਰੂਪ ਕੱਹ ਧਰੋ ਮੁਰਾਰਾ ।...੧

(੫) ਅਥ ਮੈਂ ਮਹਾਂ ਸੁਧਿ ਮਤਿ ਕਰਿਕੈ ।

ਕਹੋਂ ਕਥਾ ਚਿਤ ਲਾਇ ਬਿਚਰਕੈ ।

ਚਉਥੀਸਵੋਂ 'ਕਲਕੀ' ਅਵਤਾਰਾ ।

ਤਾ ਕਰ ਕਹੋਂ ਪ੍ਰਸੰਗ ਸੁਧਾਰਾ ॥੧

ਗਨਿ 'ਚਉਥੀਸੈ ਅਵਤਾਰ ।

੧—ਸਰੀਰ, ਜਾਮਾ, ਰੇਹਿ ।

ਬਹੁ ਕੈ ਕਹੈ ਬਿਸਥਾਰ ।
 ਅਬ ਗਨੋਂ ‘ਉੱਪ ਅਵਤਾਰ’ ।
 ਜਿਮ ਧਰੇ ਰੂਪ ਮੁਰਾਰਿ ॥੨੦
 ਜੇ ਧਰੇ ‘ਬ੍ਰਹਮਾਂ’ ਰੂਪ;
 ਤੇ ਕਹੋਂ ਕਾਬਿ ਅਨੂਪ ।
 ਜੇ ਧਰੇ ‘ਰੁਦ੍ਰ ਅਵਤਾਰ ।
 ਅਬ ਕਹੋਂ ਤਾਹਿੰ ਬਿਚਾਰ ॥੨੧ ਆਦਿ

ਗ੍ਰੰਥ-ਕਰਤਾ ਜੀ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਤੋਂ ਉਚਾਰਣ ਕੀਤੇ ਇਹ ਵਾਕੁ,
 ਸਾਫ ਸ਼ਾਹਦੀ ਭਰਦੇ ਹਨ; ਕਿ ਸਾਰਾ ‘ਵਿਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ’ ਇੱਕੋ
 ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਦੇ ਉੱਚ ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਅਲੋਕਾਰ ਰਚਨਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਕਵਿ ‘ਸਜਾਮ’ ਜੀ ਨੇ ਇਸੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ
 ਅਪਣੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੰਦਾਂ ਦੁਆਰਾ ਭੀ ਬੜੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ
 ਵਿੱਚ ਕਰਵਾਈ ਹੈ:-

(੧) ਛੜ੍ਹੀ ਕੋ ਪੂਤ ਹੋਂ ਬੁਅਨ ਕੋ ਨਹਿ,
ਕੈ ਤਪੁ ਆਵਤ ਹੈ ਜੁ ਕਰੋਂ ।

ਅਰੁ ਅਉਰ ਜੰਜਾਰੁ ਜਿਤੇ ਗ੍ਰਿਹ ਕੋ,
ਤੁਹਿ ਤਿਆਗ, ਕਹਾ ਚਿਤ ਤਾ ਮੈ ਧਰੋਂ !
 ਅਬ ਰੀਝਕੈ ਦੇਹੁ ਵਹੈ ਹਮ ਕਉ,
ਜੇਉ ਹਉਂ ਬਿਨਤੀ ਕਰੁ ਜੇਰਿ ਕਰੋਂ !

*ਜਬ ਆਉਂ^੧ ਕੀ ਅਉਧਿ^੨ ਨਿਦਾਨ ਬਨੈ^੩,
 ਅਤਿ ਹੀ ਰਨ ਮੈ ਤਬ ਜੂਝਿ ਮਰੋਂ ॥ ੨੪੮੯

(੨) ਜਉ ਕਿਛੁ ਇੱਛ ਕਰੋਂ ਧਨੁ ਕੀ,
ਤਉ ਚਲਯੋ ਧਨੁ ਦੇਮਨ ਦੇਸ ਤੇ ਆਵੈ ।
 ਅਉ ਸਬ ਰਿਧਨ ਸਿੱਧਨ ਪੈ,
ਹਮਰੇ ਨਹੀਂ ਨੈਕ ਹੀਯਾ ਲਲਚਾਵੈ ।

੧—ਉਮਰ । ੨—ਅਵਧੀ, ਮਿਆਦ । ੩—ਮੁੱਕੇ, ਪੂਰੀ ਹੋਵੇ ।

*ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਦੀ ਮਿਆਦ ਪੂਰੀ ਹੋਵੇ; ਭਾਵ-ਅੰਤ ਸਮਾਂ ਆਵੈ ।

ਅਉਰ ਸੁਨੋ ਕਛੁ ਜੋਗ ਬਿਖੈ,
 ਕਹਿ ਕਉਨ ਇਤੋਂ ਤਪੁ ਕੈ ਤਨੁ ਤਾਵੈ !
ਜੂਝਿ ਮਰੋਂ ਰਨ ਮੈ ਤਜਿ ਭੈ,
ਤੁਮ ਤੇ ਪ੍ਰਭ ‘ਸਜਾਮ’*ਇਹੈ ਬਰੁ ਪਾਵੈ ॥੧੯੦੧
 (ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਕਥਾ)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੰਦਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਇ; ਕਿ ਕਵਿ ‘ਸਜਾਮ’ ਜੀ—
 ੧—ਸੋਫ-ਵੰਸੀ ਛੱਡੀ ਹਨ;
 ੨—ਜੋਗੀਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਰਿਧੀਆਂ ਸਿੱਧੀਆਂ ਵੱਲੋਂ
 ਬੇ-ਪ੍ਰਵਾਹ ਹਨ;
 ੩—ਹੋਰਨਾਂ ਘਰੋਗੀ ਜੰਜਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬੀ ਉਚੇਰੇ ਹਨ;
 ੪—ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਨ-ਦੌਲਤ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਰੰਚਕ
 ਇੱਛਾ ਨਹੀਂ;
 ੫—ਚਾਹਨਾਂ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ-ਸਿਮਰਨ, ਧਰਮ-ਜੁੱਧ ਵਿੱਚ
 ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਤੇ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖੁ ਦੀ ਆਗਿਆ-ਪਾਲਨ—
 ਯਾਨੀ ਸੱਚ-ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰਨ—ਦੀ ਹੈ।

ਜਿਹਾ ਕਿ ਆਪ ਫਰਮਾਉਂਦੇ ਹਨ—

(੧) “ਅਵਰ ਬਾਂਢਨਾ ਨਾਹਿ ਪ੍ਰਭ
 ਧਰਮ-ਜੁੱਧ ਕੇ ਚਾਇ ॥” ੨੪੮੧

ਫਿਰ, ਮਾਨੁੱਖੀ-ਜੀਵਨ ਆਪ ਉਸੇ ਦਾ ਧੰਨ ਮੰਨਦੇ ਹਨ,—ਜੋ ਨਾਮ ਜਪਦਾ
 ਤੇ ‘ਧਰਮ-ਜੁੱਧ’ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ:-

(੨) ਧੰਨ ਜੀਓ ਤਿਹ ਕੋ ਜਗ ਮੈ,
 ਮੁਖ ਤੇ ਹਰਿ, ਚਿੱਤ ਮੈ ਜੁੱਧ ਬਿਚਾਰੈ।
 ਦੇਹ ਅਨਿੱਤ, ਨ ਨਿੱਤ ਰਹੈ,
 ਜਸੁ-ਨਾਵ ਚੜ੍ਹੈ ਭਵ-ਸਾਗਰ ਤਾਰੈ।
 ਧੀਰਜ-ਧਾਮ ਬਨਾਇ ਇਹੈ ਤਨ,
 ਬੁੱਧਿ ਸੁ ਦੀਪਕ ਜਿਉਂ ਉਜੀਆਰੈ।

*ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਤੇ ‘ਪਟਣੇ ਜੀ ਦੀ ਮਿਸਾਲ’
 ਆਦਿ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਥੇ ‘ਰਾਮ’ ਛਾਪ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

੫੬.

ਗਿਆਨਹਿ ਕੀ ਬਵਨੀ^੧ ਮਨੁੰ ਹਾਥਿ ਲੈ,
ਕਾਤਰਤਾ^੨-ਕੁਤਵਾਰ^੩ ਬੁਹਾਰੈ ॥ ੨੪੯੨
(ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਥਾ)

ਹੁਣ, ਮੱਥੇ ਪੁਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੱਖੀਆਂ ਹਨ; ਨੈਣਾਂ ਦੀ ਜੋਤਿ ਕਾਇਮ ਹੈ, ਤੇ ਨੈਣਾਂ ਪਿੱਛੇ ਦਿਮਾਗ ਭੀ ਰਖਦੇ ਹਨ; ਉਹ ਸੁਖਲੇ ਹੀ ਲੱਭ ਸਕਦੇ ਹਨ; ਕਿ ਇਸਤਰਾਂ ਦੀ ਨਿਰਮਾਣ, ਨਿਰਦਿੱਢ ਤੇ ਤੇਜ-ਪ੍ਰਤਾਪ ਵਾਲੀ ਹਸਤੀ, ਸਿਵਾਇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੋ ਦੇ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਪਣਾ ਨਾਮ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਯਾਨਹੀਂ; ਭਾਵੇਂ ਅਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਸਜਾਮ' ਤੇ 'ਰਾਮ' ਆਦਿ ਉੱਪਨਾਵਾਂ ਓਹਲੇ ਲੁਕਾਇਆ ਹੈ। ਜੇ 'ਸਜਾਮ' ਨਾਮੁਕਿਸੇ ਹੋਰਸ ਕਵੀ ਦਾ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਏਡੀ ਉੱਚੀ ਪੇੜੀਸ਼ਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ; ਕਿਸੇ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਚਾਕਰੀ ਕਰਨ ਕਿਸ ਗਾਰੜ ਨਾਲ ਜਾਂਦਾ? ਅਤੇ ਜੇ ਕਿਸੇ ਗੱਲੇ ਕਿਸੇ ਉਚੇਰੀ ਹਸਤੀ ਦਾ ਮੁਖਾਜ ਹੁੰਦਾ; ਤਾਂ ਏਨਾ ਕੁਝ ਆਖਣਾਂ ਉਸਦੀ ਫੋਕੀ ਸ਼ੇਖੀ ਹੀ ਸਮਝੀ ਜਾਂਦੀ। ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਉਸਨੂੰ ਹੋਰਨਾਂ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਵਾਂਝੁ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਏਤਰਾਫ ਅਪਣੀ ਹਰ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਆਦਿ ਯਾ ਅੰਤਿ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ ਪੁਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ; ਜਿਹਾ ਕਿ—

(੧) ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ 'ਅਣੀ ਰਾਇ' ਨੇ ਅਪਣੇ ਰਚੇ 'ਜੰਗਨਾਮੇ' ਵਿੱਚ ਐਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ:—

ਦੇਹਰਾ ॥

ਅਨੀ-ਰਾਇ ਗੁਰੂ ਸੇ ਮਿਲੇ, ਦੀਨੀ ਤਾਹਿੰ ਅਸੀਸ।
'ਆਉ!' ਕਹਯੋ ਮੁਖ ਆਪਨੇ ਬਹੁਰ ਕਰੀ ਬਖਸ਼ੀਸ਼ ॥੧
ਨਗ ਕੰਚਨ ਭੂਖਨ ਬਹੁਰ, ਦੀਨੇ ਸਤਿਗੁਰ ਏਹ।
'ਨਾਮਾ ਹੁਕਮ' ਲਿਖਾਇ ਕੈ, ਦੀਨੇ ਸਰਸ-ਸਨੇਹੋ ॥੨

ਸਵੇਖਾ ।

ਬਾਨ-ਕਪਿਧੂਜ^੪ ਭੀਮ-ਭੁਜਾਨ
ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਸੁ ਮਾਨਸ ਕੇ ਮਰਦਾਨੇ ।

੧-ਝਾੜੂ-ਬਹਾਰੀ; ੨, ੩-ਗੀਦੀਪੁਣੇ ਦਾ ਕੂੜਾ।
੪-ਅਨੰਦਮਈ ਪ੍ਰੇਮ। ੫-ਅਰਜੁਨ ਪਾਂਡਵ;

੫੭.

ਮਾਰ ਕੇ ਮੀਰ^੧ ਅਧੀਰ ਕਿਥੇ,
ਨਿਤ ਯੋਂ ਡਰਪੈਂ 'ਕਵਿ ਰਾਇ' ਬਖਾਨੇ ।
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਚਹੈ,
ਅਰਿ ਕੇ ਸੁਨ ਕੇ ਹਿਯਰੇ ਬਹਿਰਾਨੇ ।
ਤੇਜ ਕੇ ਤ੍ਰਾਸ ਤੇ ਯੋਂ ਡਰਹੈ
*ਬਰ ਕੇ ਬਿਰਿਆ ਜਿਉ ਪਾਰਦ ਪਾਨੇ । ੩

(੨) ਕਵਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਰਾਇ 'ਲਾਹੌਰੀ' ਨੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ 'ਮਹਾਂਭਾਰਤ' ਦਾ 'ਸਭਾ ਪਰਬ' ਦੇਸੀ ਭਾਖਾ ਵਿਚ ਉਲਘਾਇਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ-ਜਸ ਇਸ ਤਰਾਂ ਗਾਂਵਿਆਂ ਹੈ:—

ਮਨਹਰ

ਜਾਂਹੀ ਓਰ ਜਾਉਂ ਅਤਿ ਆਦਰ ਤਹਾਂ ਤੇ ਪਾਉਂ;
ਤੇਰੇ ਗੁਨ ਗਨ ਕੇ ਅਗਾਊਂ ਗਨੇ ਸ਼ੇਸ਼^੨ ਜੂ,
ਹੀਰ ਚੀਰ^੩ ਮੁਕਤਾ^੪ ਜੇ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤਿ ਦਾਨ ਦੇਤ;
ਤਿਨੈ ਦੇਖ ਦੇਖ ਅਭਿਲਾਖਤ ਧਨੇਸ਼^੫ ਜੂ।
ਗੁਨਨ ਮੈਂ ਗੁਨੀ 'ਕਵਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤ' ਪਵੈਯਾ ਤੇਰੋ;
ਜਬ ਇਨੈ ਹੋਰੇ ਪਜਾਰ ਕੀਜੈ ਅਮੇਰਸ ਜੂ!
ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਛੀਰਨਿਧੀ ਪਾਰ ਭਈ,
'ਕੀਰਤਿ'^੬ ਤਿਹਾਰੀ ਤੁਮੈ ਕਹਿਕੈ ਸੰਦੇਸ ਜੂ !!

(੩) ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਹੰਸਰਾਮ ਨੇ, ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚੋਂ 'ਕਰਣ ਪਰਬ' ਦੇਸੀ ਭਾਖਾ ਵਿੱਚ ਉਲਟਾਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਦਾ ਅਰੰਭ ਇਉਂ ਕੀਤਾ ਹੈ:—

੧-ਅਮੀਰ, ਸਰਦਾਰ ।

੨-ਸੇਸ ਨਾਗ । ੩-ਬਸਤਰ, ੪-ਮੇਤੀ, ੫-ਕੁਬੇਰ, ਜੋ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਖੜਾਨਚੀ ਹੈ । ੬-ਦੁੱਧ-ਸਾਗਰ । ੭-ਕੀਰਤੀ, ਜਸ, ਸੇਭਾ ।

*ਮੈਦਾਨਿ ਜੰਗ ਵਿਚ ਅਡੋਲ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਜੋਥੇ, ਹਥੇਲੀ ਪੁਰ ਪਰੇ ਪਾਰੇ ਵਾਂਗੁ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ।

ਦੋਹਰਾ

ਕਉਨ ਬਡੇ ਯਾ ਜਗਤ ਮੈ, ਕੇ ਦਾਤਾ, ਕੋ ਸੂਰ ?
 ਕਾਂ ਕੇ ਰਨ ਅਰੁ ਦਾਨ ਮੈ, ਮੁਖ ਪਰ ਬਰਸਰ ਨੂਰ ?
 ਰਚਯੋ ਬ੍ਰਹਮ ਕਰ ਆਪਨੇ, ਦੀਨੋ ਭੂ ਕੇ ਭਾਰ ।
 ਸੋ ਤੋ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਹੈ, ਨਾਨਕ ਕੁ ਅਉਤਾਰ ॥

ਐਸੇ ਕਾਹੀਂ ਕੇ ਨਹੀਂ, ਸੁਰ, ਸੁਰਪਤਿ ਕੇ ਭਉਨ;
 ਈਸ ਮੁਨੀਸ-ਦਿਲੀਸ ਕੇ, ਨਰ ਨਰੇਸ ਕੇ ਕਉਨ !!
 ਚਾਰ ਬਰਨ ਚਾਰੋਂ ਜਹਾਂ ਆਸ੍ਰਮ ਕਰਤ ਅਨੰਦ;
 ਤਾ ਕੇ ਨਾਮ 'ਅਨੰਦਪੁਰ', ਹੈ ਅਨੰਦ ਕੋ ਕੰਦ ॥

ਸੰਬਤੁ ਸਤ੍ਰਾਂ ਸੈ ਬਰਸ ਬਾਵਨ ਬੀਤਨ ਹਾਰ;
 ਮਾਰਗ* ਵਦਿ ਤਿਥਿ ਦੂਜ ਕੋ, ਤਾਂ ਦਿਨ ਮੰਗਲਵਾਰ ॥*

'ਹੰਸਰਾਮ' ਤਾਂ ਦਿਨ ਕਰਯੋ 'ਕਰਨ ਪਰਬ' ਆਰੰਭ ।

ਪ੍ਰਥਮ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਿ ਰਾਖ ਕਰਿ; ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਉਦਾਰ;
 ਟਕਾ ਕਰੇ ਬਖਸ਼ੀਸ ਤਬ, ਮੈ ਕੋ ਸਾਠ ਹਜ਼ਾਰ ॥
 ਤਾ ਕੇ ਆਯਸ* ਪਾਇਕੇ, 'ਕਰਣ-ਪਰਬ' ਮੈ ਕੀਨ ।
 ਭਾਖਾ ਅਰਬ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਕਰਿ, ਸੁਨੇ ਸੁ ਕਵਿ ਪਰਬੀਨ ॥

(੪) ਬੁਦੇਲ ਖੰਡ ਵਿਚ ਪਿੰਡ 'ਬੇਰੀ' ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਵੀ ਕੇਸ਼ ਦਾਸ ਦਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਕੁਵਰੇਸ਼, ਜੋਰੀ ਧਰਮ-ਭ੍ਰਾਸਟ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਣ ਹਿਤ; ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸਰਣਿ, ਅਨੰਦਪੁਰ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਅਨੁਸਾਰ 'ਦ੍ਰੋਣ ਪਰਬ' ਆਦਿ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥ ਭਾਖਾ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਸਨ। ਇਸ ਪਰਬ ਦੇ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਵਿਚ ਕਵਿ ਗੁਰਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇਂਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:-

੧-ਧਰਤੀ ਦੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਸੁਰਤਿ-ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਭਾਰ (ਜ਼ਿੱਮਾ)
 ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿਰਿ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ੨-ਅਨੰਦ ਦਾ ਮੂਲ੍ਹਾ।
 ੩-ਮੱਘਰ ਦਾ ਮਹੀਨਾ। ੪-ਆਗਿਆ, ਹੁਕਮ।

*ਸੰਮਤ ੧੨੫੨ ਬੀਤੇ (੧੨) ਮੱਘਰ ਵਦੀ ਦੂਜ ਮੰਗਲਵਾਰ
 ਤੋਂ ਗ੍ਰੰਥ ਲਿਖਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

ਸੰਬਤ ਸਤ੍ਰਹ ਸੈ ਅਧਿਕ, ਬਾਵਨ ਬੀਤੇ ਅਉਰ !
 ਤਾ ਮੈ 'ਕਵਿ ਕੁਵਰੇਸ਼' ਯਹ, ਕਿਥੋ ਗ੍ਰੰਥ ਕੋ ਡਾਰੇ ॥

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਨਰਿਦ ਹੈ, ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ-ਨੰਦ*;
 ਜਿਨ ਤੇ ਜੀਵਤ ਹੈਂ ਸਕਲ, ਭੂਤਲ* ਬੁਧਿ-ਬ੍ਰਿਦ* ॥
 ਨਦੀ ਸਤੱਦ ਤੀਰ* ਤਹਿੰ, ਸੁਭ ਅਨੰਦਪੁਰ ਨਾਮ;
 ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਨਰਿਦ ਕੇ ਰਾਜਤ ਸੁਭਗ ਸੁਧਾਮ ॥
 ਗੀਗਾ-ਜਮੁਨਾ ਬੀਚ ਮੈ, 'ਬਰੀ' ਗ੍ਰਾਮ ਕੋ ਨਾਮ।
 ਤਹਾਂ ਸੁ 'ਕਵਿ ਕੁਵਰੇਸ਼' ਕੋ, ਬਾਸ ਕਰੈ ਕੋ ਧਾਮ ॥

(੫) ਕਵਿ ਮੰਗਲ ਨੇ ਵੀ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ, 'ਮਹਾਂ
 ਭਾਰਤ' ਦਾ 'ਸੱਲਜ ਪਰਬ' ਰੇਸੀ ਬੋਲੀ ਵਿੱਚ ਉਲਥਾਇਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ
 ਬੀ ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਦਾ ਏਤਰਾਫ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਮਨ ਹਰਖ ਹੈ, 'ਮੰਗਲ' ਲਯੋ ਬੁਲਾਇ ।
 "ਸੱਲਜਪਰਬ"-ਆਗਜਾ ਕਰੀ,-"ਲੀਜੈ ਤੁਰਤ ਬਨਾਇ!"
 ਸੰਬਤ ਸਤ੍ਰਹ ਸੈ ਬਰਖ, ਤ੍ਰੇਪਨ ਬੀਤਨ ਹਾਰ;
 ਮਾਧਵ ਰਿਤੁ ਤਿਥਿ ਤ੍ਰੋਦਸੀ, ਤਾਂ ਦਿਨ ਮੰਗਲਵਾਰ ॥
 'ਸੱਲਜ ਪਰਬ' ਭਾਖਾ ਭਯੋ, ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਕੇ ਰਾਜ;
 ਅਰਬ ਖਰਬ ਬਹੁ ਦਰਬੁ ਦੈ, ਕਰਿ ਕਵਿ ਜਨ ਕੇ ਕਾਜ ।
 ਜਉ ਲਉ ਧਰਨਿ ਅਕਾਸ਼ ਗਿਰਿ, ਚੰਦ ਸੂਰ* ਸੁਰਇਦ;
 ਤਉ ਲਉ ਚਿਰ ਜੀਵੈ ਜਗਤਿ, ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ॥
 -ਆਦਿ ਵੰਨਗੀਆਂ ਉਗਾਹੀ ਲਈ ਬਥੇਰੀਆਂ ਹਨ ।

੧-ਡਾਲ, ਵਿਉਂਤ, ਤਜਵੀਜ਼ । ੨-ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ
 ਜੀ ਦੇ ਸਪੂਤ । ੩-ਧਰਤੀ, ਮਾਤ-ਲੋਕ ਉੱਤੇ; ੪-ਬਹੁਤ ਬੁਧਿਵਾਨ,
 ੫-ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਕੰਢੇ । ੬-ਸੋਹਣਾ ਘਰ, ਸੁੰਦਰ ਮਹਲ ।
 ੭-ਬਸੰਤ ਰੁਤਿ, ਯੋਨੀ ਵੈਸਾਖ ਮਹੀਨਾ । ੮-ਪਰਬਤ; ੯-ਸੂਰਜ;
 ੧੦-ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਸ਼ਾਮੀ-ਇੰਦਰ ।

*ਸੰਮਤ ੧੨੫੩ ਮਿਤੀ (੧) ਵੈਸਾਖ ਵਦੀ ੧੩ ਮੰਗਲਵਾਰ
 ਨੂੰ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਪੂਰਣ ਹੋਇਆ ।

੬੦.

ਲੇਕਿਨ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਰਚੇ ਕਿਸੇ ਥੀ
ਗ੍ਰੰਥ,-ਪੋਥੀ ਵਿੱਚ, ਅਜੇਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਹਰ ਥਾਂ ਆਪ ਨੇ ਕੇਵਲ
ਆਪਣੇ ਇਸਟ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਮੰਗਲ ਹੀ ਭਾਂਤਿ ੨ ਦੇ ਨਾਵਾਂ
ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਬਲਕਿ ਕਈ ਥਾਈਂ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ
ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

“...ਮੈਨ ਕਹਯੋ, ਸਭ ਤੈਂ ਹੀ ਬਖਾਨਯੋ!” ੨੬੪

(ਰਾਮ ਕਥਾ)

ਅਤੇ ਹਰਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਉਸ ਦੇ ਭਾਗ ਤੇ ਅਧਿਆ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਿਵਾਇ
ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦੇ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੇਵਤੇ ਯਾ ਵੱਡੇ ਦੁਨੀਦਾਰ (ਰਾਜੇ,
ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਦਿ) ਦਾ ਉਸਤਤਿ-ਮਈ ਮੰਗਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ
ਅੰਤ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਇਸਟ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ
ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਗੋਂ ਅਕਸਰ ਛੰਦ ‘ਤੁ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਕਥਯਤੇ’, ਯਾ ਸਿਰਫ
“ਤੁਪ੍ਰਸਾਦਿ” “ਤੇਰੀ ਸਰਣਿ” ਤੇ “ਤੇਰੇ ਜੋਰ ਸੋਂ ਮੈਂ ਗੁੰਗਾ ਕਹਿਤਾ ਹੋ”
ਯਾ ਨਿਰਾ “ਤੇਰਾ ਜੋਰ” ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾਤਮਿਕ ਵਾਕ ਲਿਖ ਕੇ
ਅੰਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਗ੍ਰੰਥ ਪੋਥੀ, ਪ੍ਰਸੰਗ ਯਾ ਅਧਿਆ ਦੇ ਅੰਤ, ਸਾਫ
ਤੌਰ ਪੁਰ ਮੰਨਿਆ ਹੈ; ਕਿ ਇਹ ਰਚਨਾਂ ਅਸਾਂ ਰਚੀ ਹੈ! ਜਿਹਾ ਕਿ-

(ੳ) ਕਉਤਕ ਹੇਤੁ ਕਰੀ ਕਵਿ ਨੇ,
‘ਸਤਸੈ ਕੀ ਕਥਾ’ ਇਹ ਪੂਰੀ ਭਈ ਹੈ॥੨੩੧॥

ਗ੍ਰੰਥ ਸਤਸਿਖਾ ਕੇ ਕਰਿਓ, ਜਾ ਸਮ ਅਵਰ ਨ ਕੋਇ॥

ਜਿਹ ਨਮਿਤ ਕਵਿ ਨੇ ਕਹਿਓ, ਦੇਹੁ ਚੰਡਕਾ ਸੋਇ॥੩੦੧੨੩੧
ਕੀ ਰੇਵੇ? ਅਗਲੇ ਛੰਦ ਵਿਚ ਮੰਗਦੇ ਹਨ—

ਦੇਹੁ ਸਿਵਾ ਬਰੁ ਮੋਹਿ ਇਹੈ:
ਸੁਭ ਕਰਮਨ ਤੇ ਕਬਹੂੰ ਨ ਟਰੋਂ!

੬੧.

ਨ ਟਰੋਂ ਅਰਿ ਸੋਂ ਜਬ ਜਾਇ ਲਰੋਂ,
ਨਿਸਚੈ ਕਰਿ ਅਪਨੀ ਜੀਤ ਕਰੋਂ!
ਅਰੁ ਸਿੱਖ ਹੋਂ ਅਪਨੇ ਹੀ ਮਨ ਕੋ*
ਇਹ ਲਾਲਚ : ਹਉਂ ਗੁਨ ਤਉ ਉਚਰੋਂ!
ਜਬ ਆਵ ਕੀ ਅਉਧਿ ਨਿਦਾਨ ਬਨੈ
ਅਤਿ ਹੀ ਰਨ ਮੈਂ ਤਬ ਜੁਝਿ ਮਰੋਂ॥੩੧॥੨੩੩॥

(ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ-੧)

ਇਹ ਉਹੋ ਬਰੁ (ਅਸੀਸ) ਹੈ, ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ-
ਉਦੇਸ਼ ਸੀ; ਅਰੁ ਬਾਰੰਬਾਰ ਆਪ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ‘ਰਾਮ’ ਯਾ ‘ਸਜਾਮ’
ਉਪਨਾਮ ਵਰਤਕੇ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੈ। ਜਿਹਾ ਕਿ ‘ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਥਾ’ ਦੇ ਛੰਦ
੧੯੦੦, ੧੯੦੧ ਤੇ ੨੪੮੮ ਆਦਿ ਵਿਚ।

(ਅ) ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਜੁਧ ਜੋ ਹਉਂ ਕਹਯੋ, ਅਤਿ ਹੀ ਸੰਗ ਸਨੇਹ।
ਜਿਹ ਲਾਲਚ ਇਹ ਮੈਂ ਰਚਯੋ, ਮੋਹਿ ਵਹੈ ਬਰੁ ਦੇਹਿ॥੧੯੮੮

* * * * *

ਪੂਰ ਰਹਯੋ ਸਿਗਰੇ ਜਗ ਮੈ
ਅਬ ਲਉ ਹਰਿ ਕੇ ਜਸੁ ਲੋਕ ਸੁ ਗਾਵੈ!

ਅਤ੍ਰੁ, ਪਰਾਸਰ, ਨਾਰਦ, ਸਾਰਦ
ਸ੍ਰੀ ਸੁਕ, ਸੇਸ ਨ ਅੰਤਹਿ ਪਾਵੈ।
ਤਾ ਕੇ ਕਬਿੱਤਨ ਮੈਂ ‘ਕਬਿ ਸਜਾਮ’
ਕਹਯੋ; ਕਹਿਕੈ ਕਬਿ ਕਉਨ ਰਿਸ਼ਾਵੈ॥੧੯੮੨

* * * * *

* ‘ਅਪਨੀ ਕਥਾ’ ਦੇ ਰਉਧਵੇਂ ਅਧਿਆ ਵਿੱਚ ਕਵੀ ਜੀ ਨੇ
‘ਸੁਧ ਮਨੁ’ ਅਪਣਾ ਗੁਰੂ, ਤੇ ‘ਮਨਸਾ’ (ਜਮੀਰ) ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਮਾਤਾ
ਮੰਨਿਆਂ ਹੈ—

‘ਮਨੂਆ’ ਗੁਰੂ ਮੁਰਿ ‘ਮਨਸਾ’ ਮਾਈ।
ਜਿਨਿ ਮੇ ਕਉ ਸੁਭ ਕ੍ਰਿਆ ਪੜ੍ਹਾਈ।

ਇਹ ਖਤਾਬ ਉਸ ਨੂੰ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਖੁਦ ਬਖਸ਼ਿਆ ਸੀ। ਪੇਥੀ
ਦਾ ਆਰੰਭ, ਕਿਵਿ 'ਖਾਲਸਾ' ਨੇ ਇੰਦ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

ਖਾਲਸਾ ਬਾਚ ॥ ਦੋਹਰਾ ॥

ਏਕ ਸਮੇਂ ਹਿਤ ਸੋਂ ਹਿਤ, ਉਚਰੀ ਹਿਤ ਚਿਤ ਲਾਇ:
ਪ੍ਰਭ ਰਚਨਾ ਐਸੇ ਰਚੀ; ਸੋ ਕਛੁ ਕਹੋ ਸੁਨਾਇ ॥੧
* * * * *

ਮਤਿ ਥੋਰੀ ਉਪਮਾ ਘਨੀ, ਕਿਹ ਬਿਧਿ ਬਰਨੀ ਜਾਇ!
ਬਿਨਉਂ ਕਰੈ ਕਰੁ ਜੋਰਿ ਕਬਿ, ਸਤਿਗੁਰੁ ਹੋਹੁ ਸਹਾਇ ॥੩
ਨਮਸਕਾਰ ਕਰੁ ਜੋਰਿ ਕੈ, ਕਰਤ ਜੀਵ ਅਰਦਾਸਿ।
ਰਚੋਂ ਗ੍ਰੰਥ 'ਤੁਮਰੀ ਕਬਾ' ਕਰਹੁ ਬੁੱਧਿ ਪ੍ਰਗਾਸ ॥੪
'ਗੁਰ ਸੋਭਾ' ਯਾ ਗ੍ਰੰਥ ਕੈ, ਧਰੋ ਸੁ ਨਾਵ ਬਿਚਾਰਿ।
ਸੁਨਤ ਕਹਤ ਗਤਿ ਹੋਤ ਹੈ, ਮਨ ਅੰਤਰਿ ਉਰਿ ਧਾਰਿ ॥੫
ਸੰਮਤੁ ਸਤ੍ਰਹ ਸੈ ਬਰਖ, ਭਏ ਅਠਾਹਟ ਬੀਤ।
ਭਾਵ ਸੁਦਿ ਪੰਦ੍ਰਸ਼ ਭਈ, ਰਚੀ ਕਬਾ ਕਰਿ ਪ੍ਰੀਤਿ ॥੬
ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਉਪਮਾ ਕਹੋ, ਦਿਵਸ ਰੈਨਿ ਬੀਚਾਰਿ।
ਦੀਜੈ ਸੁੱਧਿ ਬੁੱਧਿ ਬਰ, ਕਰਨਹਾਰ ਕਰਤਾਰ ॥੭
ਚੋਪਈ ॥

ਤੁਪਸਾਚਿ ਗੁਰੂ ਉਪਦੇਸ਼;
ਜਨਮ ਮਰਨ ਕੇ ਮਿਟੇ ਅੰਦੇਸੇ।
ਤਬ ਇਹ 'ਕੀਟ' ਪਤਿਤ ਮਨਿ ਆਯੋ।
ਭਈ ਕਿਰਪਾ ਗੁਰ ਮਾਰਗਿ ਪਾਯੋ ॥
ਤਬ ਮਨ-ਮੀਤ ਮੋਹਿ ਇਮ ਭਾਖੀ:-
ਪ੍ਰਗਾਟ ਕਰੋ ਸਤਿਗੁਰ ਕੀ ਸਾਖੀ !....੯
ਭੁਜੰਗ ਪ੍ਰਯਾਤ ਛੰਦ ॥

* * * *

ਦੇਉ ਹਾਥ ਜੇਰੇ ਸ਼੍ਰਨਿ ਤਾਹਿ ਪਾਈ।
ਕੀਉ ਨਾਮ 'ਖਾਲਸ' ਖਲਾਸੀ ਬਤਾਈ

... ॥੩੮

(ਪ੍ਰਥਮ ਧਿਆਉ)

'ਦਸਮ ਕਬਾ ਭਾਗੋਤ' ਕੀ, ਭਾਖਾ ਕਰੀ ਬਨਾਇ।
ਅਵਰ ਬਾਂਡਨਾ ਨਾਹਿ ਪ੍ਰਭੁ! ਧਰਮ-ਜੁੱਧ ਕੇ ਚਾਇ ॥੨੪੮੧

--ਆਦਿ। (ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਬਾ)

(੪).....ਤੁਪਸਾਚਿ ਕਰਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸੁਧਾਰਾ।

ਭੂਲ ਪਰੀ ਲਹੁ, ਲੇਹੁ ਸੁਧਾਰਾ ॥ ੮੬੦

ਸਾਧ ਅਸਾਧ ਜਾਨੇ ਨਹੀ, ਬਾਦ ਸੁਬਾਦ ਬਿਵਾਦ।

ਗ੍ਰੰਥ ਸਕਲ ਪੂਰਣ ਕਿਯੋ, ਭਗਵਤ ਕ੍ਰਿਪਾ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥੮੬੧

*ਨੇਤ੍ਰ ਤੁੰਗ ਕੈ ਚਰਨ ਤਰਿ, ਸਤੁੱਦ੍ਰਵ ਤੀਰ ਤਰੰਗ।

ਸ੍ਰੀ ਭਗਵਤ ਪੂਰਣ ਕਿਯੋ, 'ਰਘੁਬਰ-ਕਬਾ' ਪ੍ਰਸੰਗ ॥੮੬੨

'ਚਉਥੀਸ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਕਬਾ' 'ਕਵਿ ਸਜਾਮ' ਨੇ "ਜਥਾਮਤਿ"

ਉਚਾਰੀ ਹੈ। 'ਰਘੁਬਰ-ਕਬਾ' ਇਸੇ ਕਬਾ ਦਾ ਇੱਕ (ਵੀਹਵਾਂ) ਅਧਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਉਤਲੇ ਬਚਨ ਭੀ 'ਸਜਾਮ ਜੀ' ਦੇ ਹੀ ਹਨ। ਪਰ ਅੰਤਲੇ ਦੇਹਰੇ ਵਿਚ ਕਵਿ ਸ੍ਰੋਮਣਿ ਅਪਣਾ ਅਸਲ ਨਾਮ 'ਗੋਬਿੰਦ' (ਯਾਂ 'ਗੋਬਿੰਦ ਦਾਸ') ਦੱਸ ਰਹੇ ਹਨ:-

ਸਗਲ ਦੁਆਰ ਕੋ ਛਾਡ ਕੈ, ਗਹਯੋ ਤੁਹਾਰੋ ਦੁਆਰ!

ਬਾਂਹ ਗਹੇ ਕੀ ਲਾਜ ਅਸ, 'ਗੋਬਿੰਦ' ਦਾਸ ਤੁਹਾਰ ॥੮੬੪

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਲੀਲਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਇਕ ਗੱਲ ਇਹ ਭੀ ਵਿਚਾਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ; ਕਿ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਜੀਵਨ-ਪ੍ਰਸੰਗ, ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਂਦ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਸੋਭਾ' ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਕਵੀ ਨੇ ਹੀ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਉਸ ਨੇ ਬੀ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾਂ; ਤਦ ਬੀ ਇਹ ਸਾਫ ਸੁਝੋ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਕਿ ਲੇਖਕ ਕੋਈ ਦਰਬਾਰੀ ਲਿਖਾਰੀ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿਖ ਹੈ; ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਮੁੱਖ-ਪਾਤ੍ਰ, ਆਪ ਨਹੀਂ। ਅਪਣੀ ਛਾਪ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ 'ਖਾਲਸਾ' ਦੱਸੀ ਹੈ; ਅਰੁ

*'ਨੈਣਾ ਦੇਵੀ' ਨਾਮੇ ਟਿੱਲੇ ਬੱਲੇ, ਸਤਿਲੁਜ ਨਦੀ ਕੰਢੇ;
ਯੋਨੀ ਆਨੰਦਪੁਰਿ ਵਿਚ, 'ਰਘੁਬਰ ਕਬਾ' ਸੰਪੂਰਣ ਕੀਤੀ।

+ਬਾਬਾ ਸੁਮੇਰ ਸਿੰਘ ਕਰਤਾ-'ਗੁਰ ਪਦ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' (ਗੁਰ ਬਿਲਾਸ ਪਾ: ੧੦) ਤੇ 'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ ਸੋਭਾ' ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਅਕਾਲੀ ਕੌਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ, ਇਸ ਕਵੀ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸੈਨਾਪਤਿ' ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

੬੪.

ਦੇਹਰਾ ॥

ਜੋ ਚਲਿੜ੍ਹ ਪ੍ਰਭ ਪੁਰਖ ਕੇ, ਤਾ ਕੋ ਕਰਤ ਬਿਚਾਰ ।
ਜਥਾ ਸਕਤਿ ਉਪਮਾ ਕਹਤ, ਮਨ ਅੰਤਰਿ ਉਰਿ ਧਾਰਿ ॥੧॥੪੨
* * * * *

ਚੋਪਈ ॥

ਅਗਮ ਪੁਰਖੁ ਕੀ ਅਗਮ ਕਹਾਨੀ ।
ਗੁਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੇ ਕਛੂ ਕ ਜਾਨੀ ।
ਤਿਹ ਪ੍ਰਤਾਪ ਕਥਾ ਤਿਹ ਕਹੋ ।
ਸਤਿਗੁਰ ਪਰਸ ਪਦਾਰਥ ਲਹੋ ॥੩॥੪੪
* * *

ਦੇਹਰਾ ॥

ਮਾਥੇਵਾਲ ਸੁਹਾਵਨਾ, ਸਤਿਗੁਰ ਕੇ ਅਸਥਾਨ ।
ਲੀਲਾ ਅਨਿਕ ਅਨੇਕ ਬਿਧਿ, ਕਉਤਕ ਕਰਤ ਬਿਹਾਨ ॥੧॥੪੮
ਚੋਪਈ ॥

ਕੇਤਕ ਬਰਸ ਭਾਂਤਿ ਇਹ ਭਏ ।
ਦੇਸ ਪਾਂਵਟੇ ਸਤਿਗੁਰ ਗਏ ।
ਜਮੁਨਾ ਤੀਰ ਮਹਲ ਬਨਵਾਏ ।

ਕਰਤ ਅਨੰਦ ਪ੍ਰਭੂ ਮਨ ਭਾਏ ॥੮॥੪੯ (ਅਧਿ: ੨)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠੀਕ ਉਹੋ ਕਥਾ, ਅਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਤੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕੀਤੀ ਹੈ; ਜੋ 'ਸ੍ਰੀ ਬਿਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੇ ਰਚਣਹਾਰ ਨੇ 'ਅਪਨੀ ਕਥਾ' ਸਿਰਲੇਖ ਦੇ ਕੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ, ਕ੍ਰਿਤੱਗਜਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਿਆਂ 'ਖਾਲਸਾ' ਜੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:-

ਦੇਹਰਾ ॥

ਅਤਿ ਅਗਾਧ ਅਚਰਜ ਕਥਾ, ਤਿਹ ਕਾ ਕਵਨ ਸੁਮਾਰ ।
ਜੁਗ ਕਿਤੰਕ ਗਨਪਤਿ ਲਿਖਹਿੰ, ਤਊ ਨ ਪਾਵਤ ਪਾਰ ॥

[੯੪॥੩੩]

੬੫.

ਭੁਜੰਗ ਪ੍ਰਯਾਤ ਛੰਦ ॥

* * * * *

ਮੁਖੰ ਏਕ ਰਸਨਾ, ਕਹਾਂ ਲਉ ਬਖਾਨੋ !
ਭਰੇ ਨੀਰ ਸੁੱਭਰ, ਲਈ ਬੰਦ ਮਾਨੋ !
ਮਹਾਂ ਕੀਟ ਪਤਿੰਤ੍ਰ, ਕਹਾਂ ਬੁੱਧਿ ਮੇਰੀ !
ਜਥਾ ਸਕਤਿ ਹੈ ਸੋਭ ਕਰਤਾਰ ਤੇਰੀ !! ੯੯॥੪੯

ਦੇਹਰਾ ॥

ਜਥਾ ਸਕਤਿ ਉਪਮਾ ਕਹੀ, ਦਰਸ ਪਰਸ ਕੇ ਕਾਜ ।
ਜੋ ਚਿਤਵੋਂ, ਸੋ ਦੇਹ ਮੋਹਿ; ਤੂ ਸਮਰਥ ਤੁਹਿ ਲਾਜ॥੯੯॥੪੯

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਇ; ਕਿ 'ਬਿਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ' ਆਦਿ ਉਤਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਰਚਣਹਾਰ—'ਸਜਾਮ', 'ਰਾਮ' ਤੇ 'ਹਰਿ' ਆਦਿ ਛਾਪਾਂ ਵਾਲੇ—ਕਵਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣਿ, ਅਸਲ 'ਚੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਹੀ ਹਨ; ਕੋਈ ਹੋਰ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਨਹੀਂ।

'ਰਾਮ' ਤੇ 'ਕਾਲ' = 'ਗੁਰੂ-ਗੋਬਿੰਦ'

'ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ' ਦਾ ਪਾਠ, ਰਤਾ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਕਰੀਏ; ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਇ; ਕਿ ਰਚਣਹਾਰ ਨੇ ਪਰਮਾਰਥਕ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ, ਅਪਣਾ, ਨਾਮ ਯਾ ਉਪਨਾਮ ਦਿੱਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਜਿਠੇਰੀਆਂ ਰਚਨਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤਾ 'ਸਜਾਮ' ਤੇ 'ਰਾਮ' ਉਪਨਾਵ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਪਰ-

(੧) ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸੰਗਰੂਰ ਵਾਲੇ ਸੌਂਚਿਆਂ, 'ਪਟਣੇ ਜੀ ਦੀ ਮਿਸਲ' ਅਤੇ ਜਨਮ-ਸਥਾਨ ਪਟਣਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਤੇਸ਼ੇਖਾਨੇ ਵਾਲੀ ਪੁਰਾਤਨ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਛੰਦ ਐਸੇ ਹਨ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ 'ਰਾਮ' ਉਪਨਾਵ ਦਰਜ ਹੈ; ਪਰ ੧੧੪੫ ਬਿ: ਤੋਂ ਬੱਦ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਥਾ' ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਸੋਧਕੇ, ਤਰਤੀਬ ਦੇਣ ਵੇਲੇ, ਯਾ ਸੰਮਤ ੧੧੫੫ ਵਿੱਚ,

੧—ਕੀਹ, ਕਿਤਨੀ ਕੁ !

੬੬.

ਕਈ ਥਾਈਂ 'ਰਾਮ' ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ 'ਸਜਾਮ' ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਜਿਹਾ ਕਿ ਅੰਕ ੧੯੮੪, ੧੯੯੭ ਤੇ ੧੯੦੦ ਤੋਂ ੧੯੦੨ ਤਕ !*

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਪਟਣੇ ਜੀ ਦੀ ਮਿਸ਼ਲ' ਵਿੱਚ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਥਾ' ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਛੰਦਾਂ 'ਚਿ ਕਵਿਛਾਪ 'ਰਾਮ' ਹੈ; ਪਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੋਧਿਤ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚ 'ਸਜਾਮ';—੨੦੬, ੨੧੨, ੨੧੩, ੨੧੮, ੨੨੦, ੨੩੨, ੨੪੩, ੨੧੩, ੨੨੨, ੨੮੬, ੨੮੬-੧, ੩੦੧, ੩੦੮ ਤੋਂ ੩੧੦, ੩੨੨ ਤੇ ੩੩੨ ਤੋਂ ੩੩੪ ਤੱਕ। ਛਾਪੇ ਦੀਆਂ ਬੀਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਅੰਕ ਤਰਤੀਬਵਾਰ ੧੫੮੦, ੧੫੮੨-੩, ੧੫੮੦-੮੧, ੧੬੦੨, ੧੬੧੩, ੧੬੪੩, ੧੬੪੭, ੧੬੫੬, ੧੬੬੬-੧, ੧੬੭੧, ੧੬੭੮ ਤੋਂ ੧੬੮੦, ੧੬੮੮, ੧੬੮੮, ੧੭੦੨ ਤੋਂ ੧੭੦੪ ਹਨ। ਹੋਰ ਭੀ ਅਨੇਕਾਂ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹੋ ਤਬਦੀਲੀ ਹੈ।

(੨) ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿੱਚ 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲੀਲਾ' ਦੇ ਕਈ ਛੰਦ 'ਸਜਾਮ' ਛਾਪ ਨਾਲ ਲਿਖੇ ਮਿਲਦੇ ਨਿ; ਪਰ ਮਗਰ ਲੀਲਾਂ ਵਿੱਚ ਉਹੋ 'ਰਾਮ' ਉਪਨਾਮ ਨਾਲ। ਪ੍ਰਮਾਣ ਵਜੋਂ—'ਪਟਣੇ ਜੀ ਦੀ ਮਿਸ਼ਲ' ਵਿੱਖੇ ਅੰਕ ੨, ੪੧, ੪੬, ੫੮, ੭੮, ੮੪, ੧੧੦, ੧੧੭, ੧੫੮, ੧੮੮, ੧੮੧, ਤੇ ੨੧੨ ਆਦਿ। ਅਤੇ ਛਾਪੇ ਦੀਆਂ ਬੀਜ਼ਾਂ 'ਚਿ ੧੩੬੬, ੧੪੦੧, ੧੪੧੬, ੧੪੨੬, ੧੪੪੮, ੧੪੫੮, ੧੪੮੦, ੧੪੮੭, ੧੫੨੬, ੧੫੫੮, ੧੫੮੧ ਤੇ ੧੫੮੨ ਆਦਿ।

(੩) 'ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਵਤਾਰ ਕਥਾ' ਦੇ 'ਜੁੱਧ ਪ੍ਰਬੰਧ' ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦੋ ਛੰਦ, ਇੱਕੇ ਕਵੀ ਨੇ ਲਿਖੇ ਹਨ; ਪਰ ਕਵਿਛਾਪ 'ਰਾਮ' ਤੇ 'ਸਜਾਮ' ਵੱਖੋਂ ਵੱਖ ਵਰਤੀਆਂ ਹਨ:-

*ਇਹ ਅੰਕੁ ਛਾਪੇ ਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੰਦਾਂ ਦੇ ਅੰਕ 'ਪਟਣੇ ਜੀ ਦੀ ਮਿਸ਼ਲ' ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ੧੨੭, ੧੬, ੧੦੬, ੧੮੭ ਤੇ ੧੮੮ ਹਨ; ਅਰੁ ਪਟਣੇ-ਤੋਸੇ ਖਾਨੇ ਵਾਲੀ ਬੀਜ਼ ਵਿੱਚ ੪੭੮੬, ੪੭੮੬ ਤੇ ੪੭੮੮ ਤੋਂ ੪੮੦੦।

੬੭.

ਸੋਝਾ
ਧਨੁ-ਸਾਇਕ^੧ ਲੈ ਰਿਸਿ ਭੂਪਤਿ ਕੇ ਤਨ,
ਘਾਇ ਕਰੇ ਬਿਜ਼ਰਾਜ ਤਬੈ।
ਪੁਨਿ ਚਾਰੇ ਈ ਬਾਨਨ ਸੋਂ ਹਯੈ ਚਾਰੇ ਈ,
‘ਰਾਮ’ ਭਨੈ ਹਨ ਦੀਨੇ ਸਬੈ।
ਤਿਲ ਕੋਟਿਕ ਸਜੰਦਨ^੨ ਕਾਟ ਕਿਜੋ,
ਧਨੁ ਕਾਟ ਦਿਜੋ ਕਰਿ ਕੋਪ ਜਬੈ।
ਨ੍ਰਿਪ ਪਜਾਦੋ ਗਦਾ ਗਹਿ ਸਉਹੇਂ ਗਜੋ,
ਅਤਿ ਜੁੱਧ ਭਜੋ; ਕਹਿ ਹੋਂ ਸੁ ਅਬੈ॥੧੮੭੨॥—
ਪਾਇਕ^੩ ਧਾਇ ਕੈ ਭੂਪ ਬਲੀ,
ਸੁ ਗਦਾ ਕਹ ਘਾਇ ਹਲੀ ਪ੍ਰਤਿ ਝਾਰਜੋ।
ਕੋਪ ਹੁਤੇ ਸੁ ਜਿਤੇ ਤਿਹ ਮੈ,
ਸਭ ਸੂਰਨ ਕੋ ਸੁ ਪ੍ਰਤੱਛ ਦਿਖਾਰਜੋ।
ਕੂਦਿ ‘ਹਲੀ’ ਭੂਆ ਠਾਢੇ ਭਜੋ,
ਜਸੁ ਤਾ ਛਬਿ ਕੋ ‘ਕਬਿ ਸਜਾਮ’ ਉਚਾਰਜੋ।
ਚਾਰੇ ਈ ਅਸੂਨ^੪ ਸੂਤ^੫ ਸਮੇਤ,
ਸੁ ਕੈ ਸਥ ਹੀ ਰਥ ਚੁਰਨ ਡਾਰਜੋ॥੧੮੭੩॥
“ਕਹਿ ਹੋਂ ਸੁ ਅਬੈ” (ਹੁਣੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ) ਆਖਕੇ, ੧੮੭੨ਵੇਂ ਛੰਦ ਦੇ ਰਚਣਹਾਰ ਕਵੀ ‘ਰਾਮ’ ਜੀ, ਅਗਲੇ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੁੱਧ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਅਗਲਾ (੧੮੭੩ ਵਾਂ) ਛੰਦ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ ਪੁਰ ਕਵਿ ‘ਰਾਮ’ ਦਾ ਹੀ ਰਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਉਸ ਵਿੱਚ ਉਪਨਾਮ ‘ਰਾਮ’ ਦੀ ਥਾਂ ‘ਸਜਾਮ’ ਵਰਤ ਲਿਆ ਹੈ!

(੪) ਪਿੱਛੇ ਦੱਸ ਆਏ ਹਾਂ, ਕਿ ‘ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਗ੍ਰੰਥ’ ਭੀ ‘ਬਿਚਿੜ੍ਹ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ’ ਦੇ ਕਰਤਾ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਰਚੇ ਸਵਾ ਲੱਖ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਹੈ; ਅਰੁ ‘ਚਰਿਤ੍ਰ-ਪਾਖਜਾਨ’ ਦੀ ਪੋਥੀ ਇਸ ਸਰਬ

੧—ਧਨੁਖ-ਬਾਣ, ਤੀਰ ਕਮਾਣੁ। ੨—ਘੋੜੇ।
੩—ਰਥ। ੪—ਪਿਆਦਾ, ਪੈਦਲ। ੫—ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ;
੬—ਰਥਵਾਨ।

ਗਯਾਨ ਦੇ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਭਾਗ। 'ਸਜਾਮ' ਤੇ 'ਰਾਮ' ਉਪਨਾਮ ਬੀ, ਉੱਤੇ ਦਿੱਤੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੁਆਰਾ, ਪਟਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਖੇ ਜਨਮੇ ਕਵਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ 'ਗੋਬਿੰਦ ਦਾਸ' (ਰਾਇ, ਯਾ ਸਿੰਘ) ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਧ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹਨ ।। ਆਓ, ਹੁਣ ਰਤਾ 'ਚਰਿਤ੍ਰੇ ਪਾਖਜਾਨ' ਦੇ ਰਚਣਹਾਰ ਬਾਰੇ ਬੀ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਕਰ ਲਈਏ ।

ਇਸ ਪੋਥੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਚਰਿਤ੍ਰ, 'ਚੰਡੀ', 'ਕਾਲੀ' ਤੇ 'ਭਵਾਨੀ' ਆਦਿ ਨਾਮ 'ਰੂਪ' ਧਾਰੀ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਸੁਤੇਤਰ ਬੀ ਹੈ; ਤੇ ਮੰਗਲਾ-ਚਰਨ ਅਤੁ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਉਥਾਨਕਾ ਭੀ । ਇਸ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰੰਥ-ਕਰਤਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਉਪਨਾਮ 'ਰਾਮ' ਵਰਤਿਆ ਹੈ:-

....'ਰਾਮ' ਭੈਨੈ ਅਤਿ ਹੀ ਰਿਸ ਸੋਂ,
ਜਗ-ਨਾਇਕ ਸੋਂ ਰਨ ਠਾਟ ਠਟੀਲੇ ॥੨੨

... - ... -
ਅਤੇ ਉਥਾਨਕਾ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਦਿਆਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਦੋਹਰਾ ॥

ਅਨਤਰਿਯਾ^੧ ਜੋਂ ਸਿੰਧੁ^੨ ਕੋ, ਚਹਤ ਤਰਨ ਕਰ ਜਾਉਂ ।
ਬਿਨ ਨੋਕਾ^੩ ਕੈਸੇ ਤਰੈ, ਲਏ ਤਿਹਾਰੇ ਨਾਉਂ !!੪੨
ਮੂਕ^੪ ਉਚਰੈ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰ ਖਟ, ਪਿੰਗੁ^੫ ਗਿਰਿਨੀ^੬ ਚਤ੍ਰੁ ਜਾਇ ।
ਅੰਧ ਲਖੈ ਬਧਰੇ^੭ ਸੁਨੈ, ਜੋ ਤੁਮ ਕਰੋ ਸਹਾਇ !!੪੩
ਅਰਘੈ^੮, ਗਰਭ, ਨਿਪ, ਤ੍ਰਿਯਨ ਕੋ, ਭੇਦ ਨ ਪਾਯੋ ਜਾਇ ।
ਤਉ ਤਿਹਾਰੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਤੇ, ਕਛੁ ਕਛੁ, ਕਹੋ^੯ ਬਨਾਇ !!੪੪

* * * * *

ਪ੍ਰਥਮ ਧਯਾਇ ਸ੍ਰੀ ਭਗਤੀ, ਬਰਨੋਂ ਤ੍ਰਿਯਾ-ਪ੍ਰਸੰਗ ।

ਮੈਂ ਘਟ ਮੈਂ ਤੁਮ ਹੈ ਨਦੀ, ਉਪਜਹੁ ਬਾਕ-ਤ੍ਰੇਂਗ ॥੪੬

੧-ਤਰਣ ਨਾ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ, ਮਣਤਾਰੂ । ੨-ਸਮੁੰਦਰ।
੩-ਬੇੜੀ, ਕਿਸ਼ਤੀ । ੪-ਗੂੰਗਾ । ੫-ਪਿੰਗਲਾ । ੬-ਪ੍ਰਭਤ 'ਤੇ ।
੭-ਬੋਲ੍ਹਾ, ਡੋਰਾ । ੮-ਬਾਜ਼ਾਰ ਦਾ ਭਾਊ; ਯਾ ਪੂਜਾ ਦੀ ਸਾਮੱਗਰੀ ।

ਸ੍ਰੇ਷਼ਟ

ਮੇਰੁ ਕਿਝੋ ਤ੍ਰਿਣ ਤੇ ਮੁਹਿ ਜਾਹਿ,
ਗਰੀਬਨਿਵਾਜ ਨ ਦੂਸਰ ਤੋ ਸੋਂ !
ਭੁਲ ਛਿਮੇ ਹਮਰੀ ਪ੍ਰਭੁ ਆਪੁਨ,
ਭੁਲਹਾਰ ਕਹੂ ਕੇਉ ਮੋ ਸੋਂ ?
ਸੇਵ ਕਰੈਂ ਤੁਮਰੀ, ਤਿਨ ਕੇ ਛਿਨ ਮੈ
ਧਨ ਲਾਗਤ ਧਾਮ ਭਰੋ ਸੋਂ ।
ਯਾ ਕਲਿ ਮੈਂ ਸਭ ਕਾਲ-ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਕੀ,
ਭਾਰੀ ਭੁਜਾਨ ਕੇ ਭਾਰੀ ਭਰੋਸੇ ॥੪੭

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ੪੩ ਤੇ ੪੭ ਅੰਕ ਵਾਲੇ ਛੰਦ, 'ਬਿਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ' ਦੇ ਰਚਣਹਾਰ ਨੇ, ਆਪਣੇ ਵੰਸ ਤੇ ਕਵਿ-ਜਾਮੇ ਜੀ ਕਥਾ ਦਸਦਿਆਂ; ਉਥਾਨਕਾ^{*} ਤੇ ਮੰਗਲਾ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਭੀ ਨਾਉਂ-ਗਣਾਵੇਂ ਫਰਕ ਨਾਲ ਵਰਤ ਲਈ ਹਨ । ਅਤੁ ੪੬ਵੇਂ ਛੰਦ ਵਿਚ 'ਤ੍ਰਿਯਾ-ਇਸਤ੍ਰੀ' ਚਰਿਤ੍ਰੁ' ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਇਸਟ ਦੇਵ ਪਾਸੋਂ ਸਹਾਯਤਾ ਮੰਗ ਰਹੇ ਹਨ । ਸਾਰਾ ਗ੍ਰੰਥ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ, ਅੰਤਲੀ ਬੇਨਤੀ ਵਿਚ ਇਸਟ ਦੇਵ ਦੀ ਕ੍ਰਿਤੱਗਯਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਮੰਨਦੇ ਹਨ; ਕਿ-

"ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੀ ਹਮ ਪਰ ਜਗ-ਮਾਤਾ ।
ਗ੍ਰੰਥ ਕਰਾ ਪੂਰਨ ਸੁਭ-ਰਾਤਾ ।...॥੪੦੨
ਸ੍ਰੀ ਅਸਿ-ਯੁਜ ਜਬ ਭਏ ਦਇਆਲਾ ।
ਪੂਰਨ ਕਰਾ ਗ੍ਰੰਥ ਤਤਕਾਲਾ ।..."॥੪੦੩

ਇਸੇ ਅੰਤਿਕਾ ਵਿਚ ਆਪ ਅਪਣੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਾਉਂਦੇ ਹਨ:-

*ਅਧਿਆਇ ਦੂਜਾ, ਛੰਦ ਦੂਜਾ ।

+ਅਧਿਆਇ ਪਹਿਲਾ, ਛੰਦ ਦੁਵਾਂ ।

ਹਮਰੇ ਦੁਸਟ ਸਭੈ ਤੁਮ ਘਾਵਹੁ !
 ਆਪ ਹਾਥ ਦੈ ਮੋਹਿ ਬਚਾਵਹੁ !
ਸੁਖੀ ਬਸੈ ਮੋਰੈ ਪਰਿਵਾਰਾ;
ਸੇਵਕ, ਸਿਖਜ ਸਭੈ ਕਰਤਾਰਾ ॥੩੭੯

* * * * *
 ਤੁਮਹਿ ਛਾਡਿ ਕੋਈ ਅਵਰ ਨ ਧਯਾਊँ।
 ਜੋ ਬਰੁ ਚਾਹੋ, ਸੁ ਤੁਮ ਤੇ ਪਾਊਂ।
ਸੇਵਕ ਸਿਖਯ ਹਮਾਰੇ ਤਾਰਿਯਹਿ।
ਚੁਨਿ ਚੁਨਿ ਸੱਤ੍ਰ ਹਮਾਰੇ ਮਾਰਿਯਹਿ ॥੩੮੦

* * * * *
 ਜਵਨ ਕਾਲ ਜੋਗੀ ਸ਼ਿਵ ਕੀਓ;
ਬੇਦ-ਰਾਜ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੂ ਥੀਓ;
 ਜਵਨ ਕਾਲ ਸਭ ਲੋਕ ਸਵਾਰਾ;
ਨਮਸਕਾਰ ਹੈ ਤਾਹਿੰ ਹਮਾਰਾ ॥੩੮੪
ਜਵਨ ਕਾਲ ਸਭ ਜਗਤ ਬਨਾਯੋ;
 ਦੇਵ, ਦੈਤ, ਜੱਫਨ ਉਪਜਾਯੋ;
 ਆਦਿ ਅੰਤਿ ਏਕੈ ਅਵਤਾਰਾ;
ਸੋਈ 'ਗੁਰੂ' ਸਮਝਿਯਹੁ ਹਮਾਰਾ ॥੩੮੫॥—ਆਦਿਕ।

* * * *

ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੰਦਾਂ ਤੋਂ ਸਾਫ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਕਿ ਕਵਿ 'ਰਾਮ' ਜੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ 'ਸਿਖ' ਤੇ 'ਸੇਵਕ' ਭੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਇਸਟ 'ਅਸਿਧੁਜ' ਪਾਸ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸਟ 'ਗੁਰੂ', ਉਹੋ ਸਿਰਜਨਹਾਰ ਕਰਤਾਰ ਹੈ; ਜਿਸ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮਾ, ਵਿਸਨੁ, ਸ਼ਿਵ, ਦੇਵਤੇ, ਦੈਤ ਤੇ ਜੱਫ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸਾਜੇ ਹਨ। ਦਸੇ ਗੁਰੂ-ਜਾਮੇ ਚੂੰਕਿ ਕਵਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਵਟਾਏ ਰੂਪ ਹਨ; ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੋਂ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ-ਜਾਮੇ-'ਨਾਨਕ ਰਾਇ' ਯਾ 'ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ' ਨੂੰ ਆਪਣਾ 'ਗੁਰੂ' ਨਹੀਂ ਦੱਸ ਰਹੇ; ਜਿਹਾ

ਕਿ ਹੋਰਨਾ ਸਾਰੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ—ਕੁਵਰੇਸ਼ ਤੇ ਸੈਨਾਪਤਿ 'ਖਾਲਸਾ' ਆਦਿ—ਨੇ ਦਸਾਂ ਹੀ ਗੁਰੂ-ਜਾਮਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਗਿਣਕੇ ਨਮਸਕਾਰਾ—ਤਮਕ ਮੰਗਲ ਲਿਖੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗ੍ਰੰਥ-ਕਰਤਾ ਜੀ ਨੇ ੧੦੯ਵੇਂ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚਿ, ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਉੱਪਨਾਮ—'ਰਾਮ' ਤੇ 'ਸਜਾਮ' ਵਰਤਕੇ; ਇਸ ਨਾਮ ਦੇ ਭਰਮ-ਭੁਲੇਖੇ ਨੂੰ ਵੀ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:—

(ੳ) ਛੇਰੇ ਹੈਂ ਬੰਦ ਅਨੂਪਮ ਸੁਰਦਿ,
 ਪਾਨ ਚਬਾਇ ਸਿੰਗਾਰ ਬਨਾਯੋ।

ਅੰਜਨ ਆਂਜਿ ਦੁਹੂ ਅਖਿਯਾਨ,
 ਸੁ ਭਾਲ ਮੈਂ ਕੇਸਰਿ ਲਾਲ ਲਗਾਯੋ।

ਝੂਮਕ ਦੇਤ ਝੂਕੈਂ ਝੂਮਕੇ,
 'ਕਵਿ ਰਾਮ' ਸੁ ਭਾਵ ਭਲੋ ਲਖਿ ਪਾਯੋ।

ਮਾਨਹੁ ਸੌਤਨ ਕੇ ਮਨ ਕੋਂ ਇਕ ਬਾਰ ਹੀ,
 ਬਾਂਧਕੈ ਜੇਲ ਚਲਾਯੋ ॥ ੧੯

(ਅ) ਸੀਸ ਫੱਬੈ ਕਲਗੀ-ਤੁਰਰੇ,
 ਸੁਭ ਲਾਲਨ ਕੋ ਸਰਪੇਚ ਸੁਹਾਯੋ!

ਹਾਰ ਅਪਾਰ ਧਰੇ ਉਰ ਮੈਂ,
 ਮਨ ਦੇਖਿ ਮਨੋਜਵ ਕੋ ਬਿਰਮਾਯੋ।

ਬੀਗੀ ਚਬਾਤ ਕਛੂ ਮੁਸਕਾਤ,
 ਬੰਧੇ ਗਜਗਾਹ ਤੁਰੰਗ ਨਚਾਯੋ।

'ਸਜਾਮ ਭਨੈ ਮਹਿ ਲੋਕ ਕੀ ਮਾਨਹੁ,
 ਮਾਨਨਿ ਕੋ ਮਨੁ ਮੋਹਨਿ ਆਯੋ ॥ ੨੨

(ੴ) 'ਚਰਿਤ੍ਰੇ ਪਾਖਯਾਨ' ਦੇ ਇੱਕੜ-ਦੁੱਕੜ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਕਵਿ ਚੂੜਾ ਮਣਿ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਮ 'ਗੋਬਿੰਦ' ਅਤੁ ਉੱਪਨਾਮ 'ਸਜਾਮ' ਦਾ ਮਸਾਰਥੀ ਤੇ ਸਮਤੋਲ ਪਦ 'ਕਾਲ' ਭੀ, ਛਾਪ ਦੇ ਤੌਰ ਪੁਰ ਇਸਤੇ-ਮਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ੨ ਸੱਜਨ ਨੂੰ ਇਹ ਭਰਮ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਇ, ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ 'ਕਾਲੀਦਾਸ' ਯਾ 'ਕਾਲੀ ਚਰਨ' ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ ਹੋਉ! ਪਰ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਲੱਲੇ ਅਖਰ ਨੂੰ ਸਿਹਾਰੀ (ੳ) ਮਾੜਾ ਕਿਤੇ ਬੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਸ ਨੂੰ 'ਕਾਲੀ' ਬਨਾਉਣਾ

੧੨.

ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰੇ ਨਾਮ-ਅਕਾਲਪੁਰਖ (ਗੋਬਿੰਦ) ਦੇ ਬੋਧਕ ਹਨ; ਅਰੂ ਹਮ-ਮਾਨੀ ਤੇ ਹਮ-ਵਜ਼ਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਕਵਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣਿ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਸਲ ਨਾਮ ਗੋਬਿੰਦ-ਦਾਸ (ਯਾ ਰਾਇ) ਦੇ ਥਾਂ ਵਰਤ ਲਏ ਹਨ। ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ, ਗ੍ਰੰਥ-ਕਰਤਾ ਜੀ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਤੇ ਮਨੋਰਥ ਚੰਗੀ ਸਮਝਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ:-

(੧) ਭਈ ਜੀਤ ਮੇਰੀ। ਕ੍ਰਿਪਾ 'ਕਾਲ' ਕੇਰੀ ॥ ੩੪
(‘ਅਪਨੀ ਕਥਾ’-ਆ: ੮ੳ)

(੨) ਆਜ ਸਭੋਂ ਮਰਿ ਹੋਂ ਟਰਿ ਹੋਂ ਨਹੀਂ,
‘ਸਜਾਮ’ ਭਨੈ ਮੁਹਿਂ ‘ਰਾਮ’ ਦੁਹਾਈ॥੪੧॥੧੯੯੯੩

(੩) ਨਾਰਦ ਸਕੂ ਸਦਾ ਸ਼ਿਵ ਬਜਾਸ,
ਇਤੋਗੁਨ ‘ਸਜਾਮ’ ਕੇ ਗਾਇ ਸੁਨਾਯੋ।

‘ਸਜਾਮ’ ਭਨੈ ਤੁਮ ਹੀ ਨ ਕਰੋ,
ਬਿਨ ਪ੍ਰੇਮ ਕਿਨੀ ‘ਬ੍ਰਿਜਨਾਥ’ ਰਿਵਾਯੋ ? ੨੨੩੮
(ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਥਾ)

(੪) ਸਭ ਸਖੀਆਂ ਹਰਖਤ ਭਈ ਕਾਤੁਰ ਭਈ ਨ ਕੋਇ।
ਜੁੱਧ-ਕਾਜ ਸਭ ਹੀ ਚਲੀ, ‘ਕਾਲ’ ਕਰੈ ਸੋ ਹੋਇ ॥ ੨੨
(ਚਰਿਤ੍ਰ ੧੨੮)

(੫) ਪਾਪ ਕਰੇ ਬਿਨੁ ਕਜੋਂ ਬਚੈ; ਬਚੈ ਬਚਾਵੈ ‘ਰਾਮ’॥੧੯
(ਚਰਿਤ੍ਰ ੧੯੩)

(੬) ਵਹਿ ਚਰਿਤ੍ਰ ਤਾ ਕੇ ਲਖੈ, ਜਾ ਕੇ ‘ਸਜਾਮ’ ਸਹਾਇ ॥੭
(ਚਰਿਤ੍ਰ ੧੯੩)

(੭) ਹੋ ਬੈਠੀ ਗ੍ਰੀਹ ਕੇ ਮਾਂਝ, ‘ਗੋਬਿੰਦ’ ਗੁਨ ਗਾਵਈ ॥੧੯
(ਚਰਿਤ੍ਰ ੨੪੨)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੇਕੜਲੇ ਚਾਰ ਛੰਦਾਂ ਵਿਚ ‘ਕਾਲ’ ‘ਰਾਮ’, ‘ਸਜਾਮ’ ਤੇ ‘ਗੋਬਿੰਦ’ ਸ਼ਬਦ, ਜਿੱਥੇ ‘ਵਾਹਗੁਰੂ’ ਦੇ ਬੋਧਕ ਹਨ; ਉਥੇ ਗ੍ਰੰਥ-ਕਰਤਾ ਜੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਭੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਠੀਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ; ਜੀਕੁਣੇ ‘ਹਿਤੁਪਦੇਸ਼-ਭਾਖਾ’ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਕਵਿ ‘ਤਨਸੁਖ’ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਕਾਂ ਵਿਚ ਕਾਵਜ-ਚਤੁਰਾਈ ਰਿਖਾਈ ਹੈ:-

੧੩.

‘ਤਨਸੁਖ’ ਹੋਇ ਨੈਨ ਦੇਖਤ ਹੀ,
ਦੇਹੁ ਦਰਸ ਦੁਖ ਰਹੈ ਨ ਕੋਈ।
ਅਤੇ—‘ਤਨਸੁਖ’ ‘ਮਨ-ਸੁਖ, ਨੈਨਸੁਖ.....॥—ਆਦਿ ॥
ਪਰਮਾਤਮਾਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਅਭੇਦਤਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ, ਭਗਤ ਨਾਮਦੇਵ ਨੇ ਭੀ ਦਰਸਾਈ ਹੈ:-
ਸੰਤਾਂ ਮੱਧੇ ‘ਗੋਬਿੰਦ’ ਆਛੈ; ਗੋਕਲ ਮੱਧੇ ‘ਸਿਆਮ’ ਗੇ।
ਨਾਮੇ ਮੱਧੇ ‘ਰਾਮ’ ਆਛੈ, ‘ਰਾਮ’ ‘ਸਿਆਮ’ ‘ਗੋਬਿੰਦ’ ਗੇ ॥੪॥੩
(ਰਾਗੁ ਟੋਡੀ)

ਸੇ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਸ਼ਬਦ, ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮ ਕਦਾ-ਚਿਤ ਨਹੀਂ; ਸਗੋਂ ਗ੍ਰੰਥ ਰਚਣਹਾਰ ਨੇ ਕਾਵਜ ਸੁਹਣੱਪ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ‘ਗੋਬਿੰਦ’ ਦੇ ਹਮ-ਪੱਲਾ (ਸਮਤੌਲ ਤੇ ਸਮਾਰਥੀ) ਅਨੇਕ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤ ਕੇ, ਹੁਨਰ-ਚਮਤਕਾਰ ਵਿਖਾਇਆ ਹੈ। ‘ਕਾਲ’ ਤੇ ‘ਹਰਿ’ ਨਾਮ ਦੇ ਕੋਈ ਕਵੀ, ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨਵੀਂ ਪੁਰਾਣੀ ਨਾਮਾਵਲੀ (ਲਿਸਟ) ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਭੀ ਨਹੀਂ। ਨਵੇਂ ਕਵੀ-ਨਾਮ ਘੜਨ ਦਾ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹੁਣ ਅਧਿਕਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਨਾਲੇ ‘ਕਾਲ’ ਜਿਹਾ ਕੁਰਖਤ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਨਾਮ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤ੍ਰ ਯਾ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਲਈ, ਕੋਈ ਪੰਜਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਫਿਰ ਭੀ ਸਾਹਿਬਾਂ ਇਹ ਉਪਨਾਮ, ਇਕੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਕੇ, ਸੰਕਾਵਾਦੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਬੰਦੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ:-

ਬਿਆਹ ਭਜੋ ‘ਬਲਦੇਵ’ ਕੇ, ਨਾਮ ‘ਰੇਵਤੀ’ ਸੰਗ।
ਸੁਕਬਿ ‘ਰਾਮ’ ਪੂਰਨ ਭਜੋ, ਤਬ ਹੀ ਕਥਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ॥੪੭੯੯੯੯ *

(ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਕਥਾ)

ਅਧਿਕ ਮਾਨਿ ਸੁਖੁ ਘਰਿ ਗਯੋ, ਰਾਵ ਅਹੀਰਨ ਸੰਗ।
ਯੋਂ ਕਹਿ ਮੰਤ੍ਰੀ ਨਿਪਤਿ ਪ੍ਰਤਿ ਪੂਰਨ ਕਿਯੇ ਪ੍ਰਸੰਗ ॥੧੩
... ‘ਰਾਮ’ ਭਨੈ: ਤਿਨ ਤ੍ਰਿਜ ਭਏ, ਅਧਿਕ ਬਢਾਯੋ ਨੇਹ ॥੧੪

(ਚਰਿਤ੍ਰ ੨੮੮ਵਾਂ)

*ਇਹ ਅੰਕੁ ਪਟਨੇ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਦਾ ਇ; ਡਾਪੇ ਦੀ ਬੀੜ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਨੰਬਰ ੧੯੯੯੯ ਹੈ।

੨੪.

ਜੁਝ ਮਰੀ ਪ੍ਰਿਯ-ਪੀਰਿ ਤ੍ਰਿਯ, ਤਨਿਕੁ ਨ ਮੇਰਯੋ ਅੰਗ।
ਸੁਕਬਿ 'ਸਜਾਮ' ਪੂਰਨ ਭਯੋ, ਤਬੀ ਹੀ ਕਥਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ॥੨੨

(ਚਰਿਤ੍ਰ ੧੨੨੬)

ਅਤਿ ਬਲ ਕੈ 'ਭਾਟੀ' ਜੁਝਯੋ, ਤਨਿਕ ਨ ਮੇਰਯੋ ਅੰਗ।
ਸੁਕਬਿ 'ਕਾਲ' ਪੂਰਨ ਭਯੋ, ਤਬੀ ਕਥਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ॥੨੯

(ਚਰਿਤ੍ਰ ੧੯੮)

ਅਛਲ ਛੈਲ ਛੈਲੀ ਛਲਯੋ, ਇਹ ਚਰਿਤ੍ਰ ਕੇ ਸੰਗ।
ਸੁਕਬਿ 'ਕਾਲ' ਤਬੀ ਭਯੋ, ਪੂਰਨ ਕਥਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ॥੫੨

(ਚਰਿਤ੍ਰ ੨੧੭)

ਇਹ ਛਲ ਛੈਲੀ ਛੈਲ ਸੁ ਛਲਿ ਪਤਿ ਕੋ ਗਈ।
ਹੋ, ਸੁਕਬਿ 'ਸਜਾਮ', ਇਹ ਕਥਾ ਤਬੈ ਪੂਰਨ ਭਈ ॥੧੧

(ਚਰਿਤ੍ਰ ੨੨੭)

ਇਹ ਛਲਿ ਮਾਰਾ ਤਾਹਿ ਕੋ, ਜੋ ਨ ਰਮਾ ਤਿਹ ਸੰਗ।
ਸੁਕਬਿ 'ਸਜਾਮ', ਪੂਰਨ ਭਯੋ, ਤਬੀ ਕਥਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ॥੧੨

(ਚਰਿਤ੍ਰ ੩੯੬)

ਬੀਰਮ ਦੇ ਰਾਜਾ ਨਿਮਿਤਿ, 'ਬੇਗਮਿ' ਤਜੇ ਪਰਾਨ।
ਸੁਕਬਿ 'ਸਜਾਮ' ਯਾ ਕਥਾ ਕੋ, ਤਬੀ ਭਯੋ ਨਿਦਾਨ ॥੪੭

(ਚਰਿਤ੍ਰ ੩੯੬)

ਇਹ ਬਿਧਿ ਛਲਿ ਪਿਤੁ-ਮਾਤ ਕਹ, ਰਾਈ ਮਿਤੁ ਕੇ ਸੰਗ।
ਸੁਕਬਿ 'ਸਜਾਮ' ਪੂਰਨ ਭਯੋ, ਤਬੀ ਕਥਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ॥੧੦

(ਚਰਿਤ੍ਰ ੪੦੧)

ਲਓ ਜੀ! ਹੁਣ ਬੀ ਜੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਬਚਨ ਪਰ
ਅਮੱਨਾ ਨਾ ਆਵੇ; ਤਾਂ ਉਹ ਜਿੱਦਲੁ ਹੋਊ; ਯਾ ਉਸ ਘਟਿ ਮਤਿ ਹੀ
ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ। ਸਹੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹੋ ਹੈ, ਕਿ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੇ 'ਬਿਚਿਤ੍ਰ
ਨਾਟਕ' ਤੇ 'ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ' ਦੇਵੇਂ ਗ੍ਰੰਥ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸੈਂਚੇ ਦਾ
ਨਾਮ 'ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕਾ ਗ੍ਰੰਥ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ; ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ
'ਸੂਰੇ-ਸੰਤ' ਤੇ 'ਰਸਕ-ਬੈਰਾਗੀ' ਪੂਰਨ ਪੁਰਖ (ਮੁਕੰਮਲ ਇਨਸਾਨ)
ਬਨਾਉਣ ਲਈ, ਖੁਦ ਅਣਬੱਕ ਖੇਚਲ ਕਰਕੇ ਰਚੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਹੋਰ

੨੫.

ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀ—ਯਾ ਕਵੀਆਂ—ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਲਾਗਾ-ਦੇਕਾ
ਨਹੀਂ। ਜੇ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ "ਹਉਂ ਕਹਯੋ!" ਯਾ "ਮੈਂ ਰਚਯੋ!" ਆਦਿ
ਬਚਨ ਕਦੀ ਨਾਂ ਕਹਿੰਦੇ। ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਹੋਰਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਰਚਨਾਂ,
ਅਪਣਾ ਨਾਮ ਯਾ ਉਪਨਾਮ ਦੇ ਕੇ, ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੀ ਕਢਦੇ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਇਹ ਦਸਤੂਰ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ
ਹੋਰਨਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾਂ ਦੇ ਟੁਰੇ ਆ ਰਹੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ
ਨਾਮ ਨਾਲ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਸਿਧਾਂਤਕ ਸੋਧਾਂ ਕਰਕੇ, ਪਛਾਣ ਹਿਤੁ
'ਮਹਲਾ ੫', 'ਮ: ੧' ਤੇ 'ਮ: ੩' ਆਦਿ ਲਿਖ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਭਗਤ ਕਬੀਰ
ਧੰਨਾਂ, ਸੂਰਦਾਸ ਤੇ ਸਿਖ ਫਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਅਜੇਹੀਆਂ
ਮਿਸਾਲਾਂ ਅਨੇਕਾਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਐਪਰ ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਦੀ ਰਚਨਾਂ
ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਯਾ 'ਛਾਪ' ਦੇਣ, ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਚੀ ਦੱਸਣ
ਦੀ ਗਲਤੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਹੋਈ, ਕੋਈ ਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਖੁਦ ਧੁਰੰਧਰ ਜਮਾਂਦਰੂ ਕਵੀ ਤੇ ਸ਼ਿਰੋਮਣਿ
ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ; ਆਪ ਦੀ ਜਾਤ-ਪਾਕ ਬਾਰੇ ਇਹੋ ਜਹੀ ਸ਼ੱਕ ਕਰਨਾ
ਪਰਲੇ ਦਰਜੇ ਦੀ ਬੇ-ਇਨਸਾਫ਼ੀ ਤੇ ਬੇ-ਯਕੀਨੀ ਹੈ।

(੬) ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੇ
ਯਮੇਂ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਲਿਖਾਰੀ ਤੇ ਕਵੀਜਨ ਸੋਭਾ ਤੇ ਆਦਰ-ਮਾਣ ਪਾਉਂਦੇ
ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਆਸਰਿਤ ਭੀ ਅਨੇਕਾਂ
ਵਿਦਵਾਨ ਕਵੀ ਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈਸਨ ! ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਖ, ਸਾਹਿਬਾਂ
ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਿਖ ਕਵੀ, ਤਨਸੁਖ 'ਲਾਹੌਰੀ' ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚੀ ਪੋਥੀ
'ਹਿਤੋਪਦੇਸ਼-ਭਾਖਾ' ਵਿਚ ਭਰੀ ਹੈ। ਅਰੁ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੇ
'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰ-ਪ੍ਰਤਾਪ ਸੂਰਜ' ਵਿਚ ਕਈਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਨਮ੍ਰਨੇ ਦਿੱਤੇ
ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਵੰਨਗੀਆਂ ਪਾਠਕ ਪਿੱਛੇ ਪੜ੍ਹੇ ਆਏ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਾਨਜੇਗ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅੱਸੀਹਾਂ
ਤੱਕ ਅੱਪੜ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਸੰਮਤ ੧੯੪੦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ,
ਪਰ ੧੯੪੮ ਤੋਂ ੧੯੬੧ ਬਿੱਕ੍ਰਮੀ ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਜਾਦੇ ਕਵਿ-ਸਮਾਜ
ਜੁੜ ਜਾਣ ਦੇ ਸਬਤ, ਤ੍ਰਾਂਗੀਖੀ ਤੌਰ ਪੁਰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਕਈਆਂ
ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਰਚੇ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੁਸਤਕ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਰੰਦਰ ਸਿੰਘ ਪਟਲੇਸੁਰ
ਨੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰਕੇ ਸਾਂਭੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਡਾ: ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਨੇ ਬੀ, ਇਕ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਪੁਸਤਕ—‘ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਵਿੱਦਜਾ ਦਰਬਾਰ’—ਵਿੱਚ, ਲੱਭੀ ਰਚਨਾਂ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਇਕੱਤ੍ਰੂ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਵਰਣਨ-ਢੰਗ, ਸ਼ਬਦ-ਚੋਣ ਆਦਿ ਸਾਹਿਤਕ ਗੁਣ ਆਪੇ ਆਪਣੇ ਹਨ। ਵੱਖੇ ਵੱਖ ਰਚਣਹਾਰ ਪਛਾਣੇ ਭੀ ਜਾਂਦੇ ਨਿ; ਪਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਬੀ ਰਚਨਾ-ਸੈਲੀ, ਰਵਾਨੀ, ਤੇ ਵਾਕ-ਚੁਸਤੀ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਿਰਣਾ, ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦਿਆਂ ਸਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ-ਆਗਿਆ ਪਾਕੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਦਵਾਨਾਂ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੇ ਹਨ, ਸਭਨਾਂ, ਆਪਣੀ ਪੋਥੀ ਦੇ ਆਦਿ-ਅੰਤ, ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਏ ਧਨੁ-ਮਾਨੁ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ, ਬੜੇ ਚਾਉ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮੰਗਲਾ-ਚਰਨ ਵਿੱਚ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਸੁਤੋੜ੍ਹੂ ਭੀ ਗਾਏ ਹਨ। ਲੇਕਿਨ ‘ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ’ ਵਿੱਚ ਇਜੇਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟਿ, ਹਰ ਥਾਂ ਕੇਵਲ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਸੁਤੋੜ੍ਹੂ ਤੇ ਧੰਨਿਵਾਦ ਹੈ। ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ—ਬਲਕਿ ਮਾਤ-ਪਿਤਾ ਬੀ—‘ਮਹਾਂ ਕਾਲ-ਕਾਲਕਾ’ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

(੨) ਦਰਬਾਰੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਰਚੇ ਕਿਸੇ ਗ੍ਰੰਥ-ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ‘ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਵਾਕਜ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ੧੦’ ਯਾ ਇਸ ਦਾ ਛੋਟਾ ਰੂਪ ‘ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ੧੦’ ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਸ਼ਰਧਾਵਾਨ ਸਿੱਖ-ਕਵੀ ਨੇ ਮਗਰੋਂ ਅਪਣੀ ਰਚਨਾ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਭੇਟ ਕਰਕੇ, ਇਹ ਵਾਕ ਵਰਤੇ ਹਨ; ਤਾਂ ਉਹ ਰਚਨਾਂ ਖੁਦ ਹੀ ਅਪਣੇ ਉੱਤੇ ਪਾਇਆ ਪੜਦਾ ਪਾੜ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਐਸੇ ਵਿੱਦਵਾਨਾਂ ਭੀ, ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ-ਬੱਧ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾਂ ਮਿਲਾਣ ਦੀ ਬੇ-ਅਦਬੀ ਨਹੋਂ ਕੀਤੀ; ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ ਪੁਸਤਕ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂ ਕਿ ‘ਕ੍ਰਿਸਨ-ਕਥਾ’ ਤੇ ‘ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੰਧ ਗ੍ਰੰਥ’ ਦੇ ‘ਦਾਨ-ਧਰਮ’ ਅਧਿਆਉ ਦੇ ਅੰਤਿ ਵਿੱਚ, ਇਹੋ ਜੇਹੀ ਮਿਲਾਵਟ ਵਾਸਤੇ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ‘ਚਰਿੱਤ੍ਰੇ ਪਾਖਜਾਨ’ ਵਿਚ ੩੨੫ ਵਾਂ ਚਰਿੱਤ੍ਰੇ, ੧੯ ਛੰਦ ਰਚ ਕੇ, ਸੁਖਲਾ ਹੀ ਪਾਇਆ-ਮਿਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ।

(੩) ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਦੁਬਾਰੇ ਸੰਪਾਦਨ, ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਗੁਰਮੁਖਾਂ ਤੇ ਜ਼ਿੱਮੇਵਾਰ ਵਿੱਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਉਦਮ ਨਾਲ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ

ਦੀ ਹੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਓਪਰੀ ਰਚਨਾਂ, ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਿਲਾਏ ਜਾਣ ਦਾ ਸੁਭਾ ਕਰਨਾ, ਉਚਿੱਤ ਨਹੀਂ। ਮਗਰੋਂ ਕਿਸੇ ਮਿਲਾਵਟ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ; ਅਰੁ ਨਾਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਹੋਈ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮਿਲਾਵਟ ਦੇ ਵਹਿਮਾਂ ਵਿਚ ਪੈਣਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੀ ਮੁਨਾਸ਼ ਨਹੀਂ।

ਗ੍ਰੰਥ-ਕਰਤਾ ਦੀ ਹੋਰ ਪਛਾਣ

ਕਿਸੇ ਵਿੱਦਵਾਨ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਰਚਨਾਂ ਗਹੁ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਲਫਜ਼, ਫਿਕਰੇ, ਮੁਹਾਵਰੇ ਤੇ ਛੰਦ ਆਦਿ ਅਜਿਹੇ ਲੱਭ ਪੈਂਦੇ ਹਨ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਮੂੰਹ-ਚੜ੍ਹੇ (ਤਕੀਆ ਕਲਾਮ) ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਇ। ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਜੇਹੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਬਥੇਰੇ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਵੰਨਰੀ ਮਾਤ੍ਰਾ:-

੧—ਮੂੰਹ ਚੜ੍ਹੇ ਲਫਜ਼—

(ੴ) ‘ਤਨੁ’ ਤੇ ‘ਭਏ’ ਸ਼ਬਦ, ਨਾਲ (ਸਾਥ) ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ—
ਜਿਹ ਬਿਧਿ ਮਿਲੀ ਰਾਮ ਸੋਂ ਸੀਤਾ।

ਜੈਸਕ ਚਤੁਰ ਬੇਦ ਤਨੁ ਗੀਤਾ।

ਜੈਸੇ ਮਿਲਤ ਸਿੰਧੁ ਤਨੁ ਗੰਗਾ।

ਤਜੋਂ ਮਿਲ ਗਈ ਰੁਦ੍ਰ ਕੇ ਸੰਗਾ ॥੨

(ਜਲੰਧਰਾਵਤਾਰ-ਅਧਿਆਤਮਿਕ)

ਏਕ ਦਿਵਸ ਜਾਨਕਿ ਤ੍ਰਿਯ-ਸਿਖਾ;
ਭੀਤ ਭਏ ਰਾਵਣ ਕੱਹ ਲਿਖਾ ।.....੨੪੪

(ਰਾਮ-ਕਥਾ)

ਅਲਪ ਅਹਿਰ ਸੁਲਪ ਸੀ ਨਿੰਦਾ
ਦਇਆ ਛਿਮਾ ਤਨੁ ਪ੍ਰੀਤਿ।

(ਬਿਚਿੱਤ੍ਰੇ ਨਾਟਕ-ਅੰਤਿਕਾ—ਰਾਗੁ ਰਾਮਕਲੀ)

‘ਰਾਮ’ ਭਨੈ : ਤਿਨ ਤ੍ਰਿਯ ਭਏ, ਅਧਿਕ ਬਢਾਯੋ ਨੈਂਹ ॥੧੪

(ਚਰਿੱਤ੍ਰੇ ੨੮)

੨੮.

ਹਾਥ ਭਏ ਹੀਰਾ ਮਲਿ ਡਰੈ ।.....੨੩

(ਚਰਿਤ੍ਰ ੨੧੭)

ਮਹਾਂ ਕਾਲ ਤਨ ਪੁਨਿ ਰਿਸ ਠਾਨੀ॥.....੩੬੯

ਕ੍ਰਿਪਾਦ੍ਰਿਸਟਿ ਤਨ ਜਾਂਹਿ ਨਿਹਰਿ ਹੋ ।

ਤਾਕੇ ਤਾਪੁ ਤਨਿਕ ਮਹਿ ਹਰਿ ਹੋ ।.....੩੬੯

(ਚਰਿਤ੍ਰ ੪੦੫)

(ਅ) 'ਤਪੋਧਨ', ਤਪੀਏ (ਤਪੀਸੁਰ) ਦੇ ਮੱਨਿਆਂ ਵਿਚ:-

ਦੇਸਿ ਫਿਰਿਓ ਕਰਿ ਭੇਸ ਤਪੋਧਨ,
ਕੇਸ ਧਰੇ ਨ ਮਿਲੇ ਹਰਿ ਪਿਆਰੇ ।.....

॥੧੦੧੨੫੨ (ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ)

ਦੇਖਿ ਤਪੋਧਨ ਕੋਂ ਬਨਿ ਮਾਨਨੀ,
ਮੈਹਿ ਰਹੀ ਮਨ ਮੈਂ ਸੁਖੁ ਪਾਯੋ ॥.....੧੨

(ਚਰਿਤ੍ਰ ੧੧੪)

(ਥ) 'ਹਜ਼ਰਤਿ', 'ਪਾਦਸ਼ਾਹ' ਵਾਸਤੇ:-

ਉਦੈਪੁਰੀ, ਖੁਰਮ ਕੀ ਨਾਰੀ।

ਹਜ਼ਰਤਿ ਕੋਂ ਪ੍ਰਾਨਨ ਤੇ ਪਜਾਰੀ ॥੧

(ਚਰਿਤ੍ਰ ੧੬੪)

ਤਬ ਹਜ਼ਰਤਿ ਤ੍ਰਿਜ ਐਸੇ ਬਚਨ ਸੁਨਾਯੋ ।.....੪

(ਚ. ੧੧੪)

ਜਬ ਯਹਿ ਭਾਂਤਿ ਹਜ਼ਰਤਿਹਿੰ ਭਯੋ ।.....॥੧੨

(ਚ. ੧੮੫)

ਹੋ, ਇਨੈ ਬਾਂਹ ਅਪਨੀ ਹਜ਼ਰਤਿਹਿੰ ਮਿਲਾਇ ਹੋ ॥੧੭

(ਚ. ੨੦੭)

ਬਲੀ ਨਾਸ ਹਜ਼ਰਤਿਹਿੰ ਉਚਾਰੇ ॥੩੭

(ਚ. ੨੧੭)

(ਸ) 'ਜੈਤ ਧੁਨਿ' ਯਾ 'ਜਜਤ ਧੁਨਿ', 'ਜੇ ਜੈ ਕਾਰ' ਦੀ ਥਾਂ:-

੧-ਗੁਮਾਨ ਭਰੀ ਇਸਤ੍ਰੀ ।

੨੯.

ਪੁਨ ਪ੍ਰਤਾਪਨ ਬਾਡਿ ਜੈਤ ਧੁਨਿ

ਪਾਪਨ ਕੇ ਬਹੁ ਪੁੰਜ ਖਪੈਂਗੇ ।...੧੨੭

(ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ)

ਰਾਮ-ਰਾਜ ਉਠੀ ਜਜਤ ਧੁਨਿ

ਭੂਮਿ ਭੂਰ ਬਿਸਾਲ ॥ ੧੮੯

(ਰਾਮ ਕਥਾ)

(ਹ) 'ਹੋ' ਪਛੂ, ਹਰਿਕ ਅੜਿੱਲ ਦੇ ਚੌਥੇ ਚਰਨ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ
ਹੈ । ਦਰਬਾਰੀ ਕਵਿ ਸੈਨਾਪਤਿ 'ਖਾਲਸਾ' ਨੇ, ਏਥੇ 'ਜੀ' ਸ਼ਬਦ
ਲਿਖਣਾ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਹੈ ।

(ਕ) 'ਲੇਂਡੀ' ਪਦ, ਫੇਸੜ (ਲਿੱਦ = ਕਾਇਰ) ਦੇ ਮੱਨਿਆਂ ਵਿੱਚ
ਸਿਰਫ ਇਸ 'ਮਹਾਂ ਕਾਵਜ' ਦੇ ਰਚਣਹਾਰ ਨੇ ਹੀ ਵਰਤਿਆ ਹੈ:-
ਹੋ, ਸਾਨ ਕੀ ਮ੍ਰਿਤੁ ਹਾਥਿ ਲੇਂਡੀ ਕੇ ਮਰ ਹੀ ॥ ੫੩

(ਚਰਿਤ੍ਰ ੨੧*)

(ਖ) ਅਸਿਕੇਤੁ, ਅਸਿਧੁਜ, ਅਕਾਲ, ਸਰਬਕਾਲ, ਸਰਬਲੋਹ, ਸ੍ਰੀ
ਖੜਗ, ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ, ਕਾਲ, ਕਾਲਿਕਾ, ਖੜਗਕੇਤੁ, ਚੰਡੀ
ਤੇ ਲੋਕ-ਮਾਤਾ, ਜਗ-ਮਾਤ ਯਾ ਜਗਮਾਈ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ,
'ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ-ਵਾਹਗੁਰੂ' ਵਾਸਤੇ ਕੇਵਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੀ ਨਵੇਂ ਘੜੇ ਤੇ ਆਮ ਵਰਤੇ ਹਨ:-

(੧) ਨਮੋ ਪਰਮ ਗਯਾਤਾ ॥ ਨਮੋ ਲੋਕ ਮਾਤਾ ॥੫੨

(ਜਾਪ)

(੨) ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਕੀ ਰੱਛਾ ਹਮਨੈ !

ਸਰਬ ਲੋਹ ਦੀ ਰੱਛਿਆ ਹਮਨੈ !

ਸਰਬ ਕਾਲ ਜੀ ਦੀ ਰੱਛਿਆ ਹਮਨੈ !

ਸਰਬ ਲੋਹ ਜੀ ਦੀ ਸਦਾ ਰੱਛਿਆ ਹਮਨੈ !

(ਅਕਾਲ-ਉਸਤਤਿ)

*ਇਹ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਜਾਤ-ਪਾਕ ਨਾਲ ਤੱਲੁਕ
ਰਖਦਾ ਇ ।

੧੦.

(੩) ਨਮਸਕਾਰ ਸ੍ਰੀ ਖੜਗ ਕੇ, ਕਰੋ ਸੁ ਹਿਤ ਚਿਤੁ ਲਾਇ ।
ਪੂਰਣ ਕਰੋ ਗ੍ਰੰਥ ਇਹ, ਤੁਮ ਮੁਹਿ ਕਰਹੁ ਸਹਾਇ ॥੧
...ਅੇਰ ਸਕਾਲ ਸਭੈ ਬਸਿ ਕਾਲ ਕੇ
ਏਕ ਹੀ ਕਾਲ ਅਕਾਲ ਸਦਾ ਹੈ ॥੮੪
...ਕਾਲ-ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਬਿਨਾ ਬਿਨਤੀ,
ਨ ਤਉ ਤੁਮ ਕਉ ਪ੍ਰਭ ਨੈਕ ਰਿੜੀ ਹੋ ॥੧੦੧
(ਅਧਿ: ੧)

ਅੰਧ ਲਖੈ ਬਧਰੇ ਸੁਨੈ, ਜਉ ਕਾਲ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰਾਇ ॥੨
ਪ੍ਰਥਮ ਕਾਲ ਜਬ ਕਰਾ ਪਸਾਰਾ ।
ਓਅੰਕਾਰ ਤੇ ਸ਼੍ਰਿਸਟਿ ਉਪਾਰਾ ।.....੧੦
(ਅਧਿ: ੨)

ਤਹ ਹਮ ਅਧਿਕ ਤਪਸਿਆ ਸਾਧੀ ।
ਮਹਾ ਕਾਲ-ਕਾਲਕਾ ਅਰਾਧੀ ॥੨
(ਅਧਿ: ੬)

ਕਲੰ ਕੇਵਲੰ ਜਾਨ ਦਾਸੰ ਬਚਾਯੰ ॥੩੦
ਭਈ ਜੀਤ ਮੇਰੀ । ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਾਲ ਕੇਰੀ ॥੩੪(ਅਧਿ: ੮)

ਸਰਬ ਕਾਲਿ ਸਭ ਸਾਧੁ ਉਬਾਰੇ ।
ਦੁਖ ਦੈ ਕੈ ਦੇਖੀ ਸਭ ਮਾਰੇ ॥...੧

ਸਰਬ ਕਾਲ ਹੈ ਪਿਤਾ ਅਪਾਰਾ ।
ਦੇਵਿ ਕਾਲਕਾ ਮਾਤ ਹਮਾਰਾ ।...੫
ਸਰਬ ਕਾਲ ਕਰੁਣਾ ਤਬ ਭਰੇ ।
ਸੇਵਕ ਜਾਨਿ ਦਯਾ-ਰਸਿ ਢਰੇ ॥...੭
ਸਰਬ ਕਾਲਿ ਰੱਛਾ ਸਭ ਕਾਲ ।
ਲੋਹ ਰੱਡ ਸਰਬਦਾ ਬਿਸਾਲ ।...੯—

(‘ਅਪਨੀ ਕਥਾ’—ਅਧਿ: ੧੪)—ਆਦਿ।

੮੧.

(੪) ਆਦਿ ਅਪਾਰ ਅਲੇਖ ਅਨੰਤ,
ਅਕਾਲ ਅਭੇਖ ਅਲੱਖ ਅਨਾਸਾ ।
... ॥੧
ਤਾਰਨ-ਲੋਕ ਉਪਾਰਨ-ਭੂਮਹਿ,
 ਦੇਤ-ਸੰਘਾਰਨ ਚੰਡਿ ਤੁਹੀ ਹੈ ।
ਕਾਰਨ-ਈਸ ਕਲਾ ਕਮਲਾ ਹਰਿ,
 ਅਦ੍ਰ-ਸੁਤਾ ਜਹ ਦੇਖੋ ਉਹੀ ਹੈ ।...॥੮
‘ਗ੍ਰੰਥ ‘ਸਤਿ ਸਇਆ’ ਕੇ ਕਰਿਓ
ਜਾ ਸਮ ਅਵਰੁ ਨ ਕੋਇ ।
ਜਿਹ ਨਿਮਿਤ ਕਵਿ ਨੇ ਕਹਿਓ,
ਸੁ ਦੇਹ ਚੰਡਕਾ ਸੋਇ ॥੨੩੩
(ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ—੧)

(੫) ਸੰਤ ਸਹਾਇ ਸਦਾ ਜਗ-ਮਾਈ ।
ਜੱਹ ਤੱਹ ਸਾਧਨ ਹੋਹਿ ਸਹਾਈ ॥੩੨੨੨॥
ਨਮੇ ਕਾਲਕਾ ਰੂਪ ਜੁਆਲਾ ਜਜੰਤੀ ॥੪੨੨੩॥
ਨਮੇ ਕਾਲਕਾ ਖੜਗ-ਪਾਣੀ ਕ੍ਰਿਪਾਣੀ ॥੨੪੧ ੨੪੩
ਨਮੇ ਭੀਮ ਰੂਪਾ ਨਮੇ ਲੋਕ-ਮਾਤਾ ।...੩ਪਾ ੨੫੪
ਸਬੈ ਸੰਤ-ਉਬਾਰੀ ਬਰੰ ਬਯੁਹ ਦਾਤਾ ।
ਨਮੇ ਤਾਰਣੀ ਕਾਰਣੀ ਲੋਕ-ਮਾਤਾ ॥੩੭॥੨੫੬
(ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ—੨)

(੬) ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਸਹਾਇ ।
ਪ੍ਰਥਮ ਭਗਉਤੀ ਸਿਮਰਕੈ—
ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਲਈ ਧਿਆਇ;—੧
ਚੁਉਦਹ ਲੋਕਾਂ ਛਾਇਆ,
ਜਸੁ ਜਗ-ਮਾਤ ਦਾ ।—॥੫੫ (ਚੰਡੀ—ਵਾਰ)

੮੨.

(੨) ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਸਹਾਇ !

ਕਦਲੀ ਕੁਰੰਕ ਕਰਪੂਰ ਗਤ,
ਬਿਨੁ ਅਕਾਲ ਦੁੱਜੇ ਕਵਨ ?ੴ॥੩੭
(ਭੂਮਿਕਾ-'ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ')

(੩) ਕਾਲ ਸਭਨ ਕੇ ਪੇਖਿ ਤਮਾਸਾ;
ਅੰਤਹਿ ਕਾਲ ਕਰਤ ਹੈ ਨਾਸਾ ॥ ੨

ਕਾਲ ਸਭਨ ਕਾ ਕਰਤ ਪਸਾਰਾ ।... ੩
ਕਾਲ ਆਪਨੇ ਨਾਮੁ ਛਪਾਈ ।
ਅਵਰਨ ਕੇ ਸਿਰਿ ਦੈ ਬੁਰਿਆਈ ।... ੫
ਅੰਤਿ ਕਰਤ ਸਭ ਜਗ ਕੇ ਕਾਲਾ ।
ਨਾਮ ਕਾਲ ਤਾ ਤੇ ਜਗਿ ਢਾਲਾ ।... ੯
ਪ੍ਰਥਮ ਕਾਲ ਸਭ ਜਗ ਕੇ ਤਾਤਾ ।
ਤਾ ਤੇ ਤੇਜ਼ ਭਯੋ ਬਿਖਜਾਤਾ ।
ਸੋਈ ਭਵਾਨੀ ਨਾਮੁ ਕਹਾਈ ।

ਜਿਨ ਸਿਗਰੀ ਯਹ ਸ਼੍ਰਿਸਟਿ ਉਪਾਈ॥੨੯
ਬਪੁ ਧਰਿ ਕਾਲ ਬਲੀ ਬਲਵਾਨਾ ।
ਆਪਹਿ ਰੂਪ ਧਰਤ ਭਯੋ ਨੁਾਨਾ॥੩੨
ਕਾਲ ਰੂਪ ਭਗਵਾਨ ਭਨੈਥੇ ।
ਤਾ ਮਹਿ ਲੀਨ ਜਗਤ ਸਭ ਹੈਥੇ ॥ ੩੪
(ਭੂਮਿਕਾ-ਚਉਂਬੀਸਾਵਤਾਰ)

'ਜਾਲੰਧਰੀ' ਤਾ ਦਿਨ ਤੇ ਨਾਮਾ ।
ਜਪਹੁ ਚੰਡਕਾ ਕੋ ਸਬ ਜਾਮਾ ।...॥੨੭
(ਜਲੰਧਰਾਵਤਾਰ)

ਬਿਆਕਲ ਹੋਤਿ ਧਰਨਿ ਜਬ ਭਾਰਾ ।
ਕਾਲਪੁਰਖ ਪਹਿ ਕਰਤਿ ਪੁਕਾਰਾ ॥੧
...ਕਾਲ ਪੁਰਖ ਤਬ ਹੋਤ ਕ੍ਰਿਪਾਰਾ॥੨

੮੩.

ਭੂਮਿ-ਭਾਰੁ ਹਰਿ ਸੁਰਪੁਰਿ ਜਾਈ ।
ਕਾਲ ਪੁਰਖ ਮੈ ਰਹਤ ਸਮਾਈ ॥ ੪
(ਵਿਸਨਾਵਤਾਰ ੧੩੮)

ਕਾਲ ਪੁਰਖੁ ਕੀ ਦੇਹਿ ਮੇ, ਕੋਟਿਕ ਬਿਸਨੁ ਮਹੇਸ਼;
ਕੋਟ ਇੰਦ੍ਰ ਬ੍ਰਹਮਾ ਕਿਤੇ, ਰਵਿ ਸਸਿ ਕ੍ਰੋਰ ਜਲੈਸ ।੧

ਕਾਲਪੁਰਖ ਤਬ ਹੋਤ ਸਹਾਈ ।
ਦੁਹੂਅਨਿ ਹਨਤ ਕ੍ਰੋਧਪਜਾਈ ॥੬
(ਬਿਸਨਾਵ: ੧੪੮)

ਬਿਸਨੁ ਅਧਿਕ ਕੀਨੇ ਇਸਨਾਨਾ ।
...
ਕਾਲਪੁਰਖ ਕੋ ਧਰਯੋ ਧਯਾਨਾ ॥ ੬
ਕਾਲਪੁਰਖ ਤਬ ਭਏ ਦਇਆਲਾ ।...॥੭
ਬਿਸਨੁ ਦੇਵ ਆਗਿਆ ਜਬ ਪਾਈ ।
ਕਾਲਪੁਰਖ ਕੀ ਕਰੀ ਬਡਾਈ ॥ ੮
(ਅਰਹੰਤਾਵ:)

...ਬਾਰ ਬਾਰ ਹੀ ਦੁਖਤ ਪੁਕਾਰਤ ।
ਕਾਨਿ ਪਰੀ ਕਲ ਕੈ ਧੁਨਿ ਆਰਤ ॥ ੩
ਬਿਸਨਾਦਿਕ ਦੇਵ ਲਖੇ ਬਿਮਨੀ ।
ਮ੍ਰਿਦੁ ਹਾਸ ਕਰੀ ਕਰਿ ਕਾਲ ਧੁਨੀ ।...॥੮
(ਰਾਮ ਕਥਾ)

ਬ੍ਰਹਮਾ ਗਯੋ ਛੀਰ-ਨਿਧਿ ਜਹਾਂ ।
ਕਾਲ ਪੁਰਖ ਇਸਥਿਤ ਥੇ ਤਹਾਂ ।
ਕਹਯੋ ਬਿਸਨੁ ਕਹ ਨਿਕਟ ਬੁਲਾਈ:
“ਕ੍ਰਿਸਨ ਅਵਤਾਰ ਧਰੋ ਤੁਮ ਜਾਈ !!”੨
ਮਹਾਂਕਾਲ ਰਖਵਾਰ ਹਮਾਰੋ ।
ਮਹਾ ਲੋਹ ਮੈ ਕਿਕਰ ਥਾਰੋ ।...॥੪੩੫
(ਕ੍ਰਿਸਨ ਕਥਾ)

੮੪.

ਪਾਪਾਕ੍ਰਾਂਤ ਧਰਾ ਭਈ, ਪਲ ਨ ਸਕਤ ਠਹਿਰਾਇ ।
ਕਾਲ ਪੁਰਖੁ ਕੇ ਧਿਆਨ ਧਰਿ, ਰੋਵਤ ਭਈ ਬਨਾਇ ॥੧੩੭
 ਤਬ ਕਾਲਦੇਵ ਰਿਸਾਇ । ਇਕ ਅਉਰ ਪੁਰਖੁ ਬਨਾਇ ॥੫੮੯
 ਜਗ ਜੀਤਿ ਆਪਨ ਕੀਨ । ਸਬ ਅੰਤ ਕਾਲ ਅਧੀਨ ॥...॥੫੮੯

(ਕਲਕੀ ਅਵਤਾਰ)

ਤਬ ਜਾਨ ਕਾਲ ਪ੍ਰਬੀਨ । ਤਿਹ ਮਾਰਿਓ ਕਰਿ ਦੀਨ ।...॥੧੦
 (ਮੀਰ ਮਹਦੀ)

ਕਲਿ ਤਾਸ ਆਗਿਆ ਦੀਨ ।
 ਤਬ ਬੇਦ ਬ੍ਰਹਮਾ ਕੀਨ ।...॥੨੧
 ਕਛੁ ਕਾਲ ਕੀ ਭੁਅ ਬਕ੍ਰੁ ।
 ਛਿਤ ਡਾਰੀਆ ਜਿਮ ਸਕ੍ਰੁ ।...॥੨੨
 ...ਊਠਿ ਲਾਗ ਕਾਲ ਜਪੀਨ ।
 ਹਠ ਤਿਆਗ ਆਵ ਸਰੀਨ ।...॥੨੯

ਅਕਰਖ ਦੇਵ ਕਾਲਿਕਾ, ਅਨਿਰਖ ਸਬਦ ਉਚਰੋਂ ।...॥੧
 ਚਿਤਾਰ ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਾਲ ਕੀ; ਜੁ ਚਾਹੀਐ, ਸੁ ਭਾਖੀਐ ।...॥੨
 ਸਮਾਨ ਗੁੰਗ ਕੇ ਕਵਿਸੁ, ਦੇਸ-ਕਾਬਿ ਭਾਖ ਹੈ ।
ਅਕਾਲ ਕਾਲ ਕੀ ਕ੍ਰਿਪਾ, ਬਨਾਇ ਗ੍ਰੰਥ ਰਾਖ ਹੈ ।...॥੩

(ਬ੍ਰਹਮਾਵ:-ਬਾਲਮੀਕ)

ਤਬ ਕੋਪ ਕੈ ਇਮ ਕਾਲ; ਇਮ ਭਾਖ ਬੈਣ ਉਤਾਲ ।...॥੨
 [ਰੁਦ੍ਰਾਵ:-ਦਤਾਤ੍ਰੇਯ]

ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਰਾਮ ਭਏ ਕਿਤੇ, ਪੁਨਿ ਕਾਲ ਪਾਇ ਬਿਹਾਨ ।
ਕਾਲ ਕੋ ਅਨਕਾਲ ਕੈ, ਅਕਲੰਕ ਮੂਰਤਿ ਮਾਨ !
 ਜਾਸਿ ਪਾਇ ਭਯੋ ਸਭੈ ਜਗ, ਜਾਸਿ ਪਾਇ ਬਿਲਾਨ ।
 ਤਾਹਿ ਤੈ ਅਖਿਚਾਰ ਜੜ੍ਹ, 'ਕਰਤਾਰ' ਕਾਹਿਨ ਜਾਨ ॥੯॥੮੩

(ਰੁਦ੍ਰਾਵ:-ਪਾਰਸ)

੮੫.

ਭੰਜਨ ਗੜ੍ਹਨ ਸਮਰਥ ਸਦਾ ਪ੍ਰਭ
 ਸੋ ਕਿਮ ਜਾਤਿ ਗਿਨਾਯੋ ?
 ਤਾ ਤੇ ਸਰਬ ਕਾਲ ਕੇ ਅਸਿ ਕੋ
 ਧਾਇ ਬਚਾਇ ਨ ਆਯੋ ॥੨
 ॥੩ (ਕਲਿਆਣ)

ਕੇਵਲ ਕਾਲ ਈ ਕਰਤਾਰ ।
 ਆਦਿ ਅੰਤਿ ਅਨੰਤ ਮੂਰਤਿ, ਗੜ੍ਹਨ ਭੰਜਨ ਹਾਰ ॥੧
 (ਤਿਲੰਗ-ਕਾਢੀ)
 ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਰੁਦ੍ਰ ਸੂਰਜ ਸਸਿ, ਤੇ ਬਸਿ ਕਾਲ ਸਬੈ ਹੈਂ ॥੨...
 (ਦੇਵ ਗੰਧਾਰੀ)
 ਬੇਦ ਕਤੇਬ ਕੇ ਭੇਦ ਸਬੈ ਤਜਿ,
 ਕੇਵਲ ਕਾਲ ਕ੍ਰਿਪਾਨਿਧਿ ਮਾਨਯੋ ॥੨੩
 ('ਬਿਚਿੜ੍ਹ ਨਾਟਕ'-ਅੰਤਿਕਾ-ਸ੍ਰੈਝੇ ੩੨)

(੯) ਕਾਲ ਤੁਹੀਂ ਕਾਲੀ ਤੁਹੀਂ, ਤੁਹੀਂ ਤੇਗ ਅਰੁ ਤੀਰ ।
 ਤੁਹੀਂ ਨਿਸਾਨੀ ਜੀਤ ਕੀ, ਆਜੁ ਤੁਹੀਂ ਜਗ ਬੀਰ ॥੫
 (ਸਸੜ੍ਹ ਨਾਮ ਮਾਲਾ)

(੧੦) ਤੁਹੀਂ ਜਾਲਪਾ ਕਾਲਕਾ ਕੈ ਬਖਾਨੀ ।...॥੬
 ਤੁਹੀਂ ਆਦਿ ਉਪਾਵੈਂ ਤੁਹੀਂ ਅੰਤਿ ਮਾਰੋਂ ।...॥੭
 ਛਾਡਤ ਜੂਲ ਲਏ ਕਰਿ ਬਜਾਲ
 ਸੁ ਕਾਲ ਸਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲ ਤਿਹਾਰੋ ॥੧੭
 ਜਬ ਹੀ ਕਰਿ ਕਾਲ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਗਹੀ ।
 ਨਹਿ ਮੇ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾ ਤਿਹ ਜਾਤ ਕਹੀ ।...॥੨੬
 ਪ੍ਰਥਮ ਧਯਾਇ ਸ੍ਰੀਭਗਵਤੀ, ਬਰਨੋ ਤ੍ਰਿਯਾ-ਪ੍ਰਸੰਗ ।
 ਮੇ ਘਟ ਮੈ ਤੁਮ ਹੈ ਨਦੀ, ਉਪਜਹੁ ਬਾਕ-ਤਰੰਗ ॥੪੬
 ਯਾ ਕਲਿ ਮੈ ਸਭ ਕਾਲਿ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਕੀ
 ਭਾਰੀ ਭੁਜਾਨ ਕੋ ਭਾਰੀ ਭਰੋਸੇ ॥੪੭
 (ਚਰਿੜ੍ਹ-੧)

੮੬.
ਜੁੱਧ ਕਾਜ ਸਭ ਹੀ ਚਲੀ, ਕਾਲ ਕਰੈ ਸੋ ਹੋਇ ॥੨੨
 (ਚਰਿਤ੍ਰ ੧੨੯)
ਬ੍ਰਹਮਾ ਬਿਸਨੁ ਸਭੈ ਡਰਪਾਨੇ।
ਮਹਾਂਕਾਲ ਕੀ ਸਰਨਿ ਸਿਧਾਨੇ ॥੮੮
ਆਦਿ ਅਕਾਲ ਅਜੋਨਿ ਬਿਨਾ ਭੈ... ॥ ੯੧
 ਕੱਹ ਕੱਹ ਹਸਾ ਬਚਨ ਸੁਨਿ ਕਾਲਾ।
 ਭਗਤ ਜਾਨ ਕਰਿ ਭਯੋ ਕ੍ਰਿਪਾਲਾ ॥੧੦੦
ਅਸਿਧੁਜ ਅਧਿਕ ਕੋਪ ਕਰਿ ਧਾਯੋ ।...੧੦੪

ਮਹਾਂਕਾਲ ਕੀ ਜੋ ਸਰਨਿ ਪਰੇ ਸੁ ਲਏ ਬਚਾਇ।
ਐਰਨ ਉਪਜਾ ਦੂਸ੍ਰੁ ਜੱਗਿ ਭੁੱਛੋ ਸਭੈ ਬਨਾਇ ॥੩੬੬
 ਜੋ ਪੂਜਾ ਅਸਿਕੇਤੁ ਕੀ ਨਿਤਪ੍ਰਤਿ ਕਰੈਂ ਬਨਾਇ।
 ਤਿਨ ਪਰ ਅਪਨੇ ਹਾਥ ਵੈ, ਅਸਿਧੁਜ ਲੇਤ ਬਚਾਇ ॥੩੬੭
 ਸ੍ਰੀ ਅਸਿਕੇਤ ਜਗਤ ਕੇ ਨਾਥਾ ।...੩੭੪
 ਸ੍ਰੀ ਅਸਿਕੇਤੁ ਜਗਤ ਕੇ ਈਸਾ ।...੩੭੫
 ਸ੍ਰੀ ਅਸਿਧੁਜ ਜੂ ਕਰਿਯਹੁ ਰੱਛਾ ॥੩੮੧
 ਸਕਲ ਕਾਲ ਕਾ ਕਿਯਾ ਤਮਾਸਾ ॥ ੩੮੩
 ਜਵਨ ਕਾਲ ਜੋਰੀ ਸਿਵ ਕੀਓ ।
 ਬੇਦ-ਰਾਜ ਬ੍ਰਹਮਾ ਜੂ ਥੀਓ ॥
 ਜਵਨ ਕਾਲ ਸਭ ਲੋਕ ਸਵਾਰਾ;
 ਨਮਸਕਾਰ ਹੈ, ਤਾਹਿ ਹਮਾਰਾ ॥ ੩੮੪
 ਜਵਨ ਕਾਲ ਸਭ ਜਗਤ ਬਨਾਯੋ,
 ਦੇਵ ਦੈਤ ਜੱਛਨ ਉਪਜਾਯੋ;
 ਆਦਿ ਅੰਤਿ ਏਕੈ ਅਵਤਾਰਾ;
 ਸੋਈ ਗੁਰੂ ਸਮਝਿਯਹੁ ਹਮਾਰਾ ॥ ੩੮੫
 ਜੋ ਅਸਿਧੁਜ ਤਵ ਸਰਨੀ ਪਰੇ;
 ਤਿਨ ਕੇ ਦੁਸਟੁ ਦੁਖਿਤ ਹੈ ਮਰੈ ॥ ੩੮੬

ਜੋ ਕਲਿ ਕੋ ਇਕ ਬਾਰ ਧਿਐਹੈ ॥
 ਤਾ ਕੇ ਕਾਲ ਨਿਕਟ ਨਹਿ ਐ ਹੈ ।...॥੩੮੮
ਖੜਗਕੇਤੁ ਮੈ ਸਰਨਿ ਤਿਹਾਰੀ ।
 ਆਪੁ ਹਾਥ ਦੈ ਲੇਹੁ ਉਬਾਰੀ ।...॥੪੦੧
 ਕ੍ਰਿਪਾ ਕਰੀ ਹਮ ਪਰ ਜਗਮਾਤਾ।
 ਗ੍ਰੰਥ ਕਰਾ ਪੂਰਨ ਸੁਭ ਰਾਤਾ ।...॥੪੦੨
 ਸ੍ਰੀ ਅਸਿਧੁਜ ਜਬ ਭਏ ਦਇਆਲਾ।
 ਪੂਰਨ ਕਰਾ ਗ੍ਰੰਥ ਤਤ ਕਾਲਾ ।...੪੦੩
 ('ਚਰਿਤ੍ਰੋਪਾਖਜਾਨ'-ਚਰਿਤ੍ਰ-੪੦੫)

੨—ਮੂੰਹ ਚੜ੍ਹੇ ਮੁਹਾਵਰੇ:-

(੧) ਬਿਧਨਾ ਜੋਊ ਲੇਖ ਲਿਖਿਓ ਸੋਈ ਹੈ ਹੈ ॥ ੧੮੮੩
 (ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਕਥਾ)

ਜੋ ਕਛੁ ਲੇਖ ਲਿਖਿਓ ਬਿਧਨਾ ਸੋਊ ਪਾਈਐਤ... ॥੫੧
 (ਆਸਫੋਟਕ ਕਬਿੱਤ)

ਜੋ ਬਿਧਨਾ ਮਸਤਕ ਲਿਖਾ, ਅੰਤਿ ਤੈਸਿਯੈ ਹੋਇ ॥੪੪
 (ਚਰਿਤ੍ਰੋਪਾਖਜਾਨ-ਚਰਿਤ੍ਰ ੨੪੫)

(੨) ਮਨੋ ਢਾਂਧ ਢਾਂਧੇ ਮੁਰੀ-ਰਾਜ ਜੈਸੇ ॥ ੩
 (ਮਹਾਂਮੋਹਨੀ ਅਵਤਾਰ)

ਇਹ ਤੁਕ 'ਰਾਮ-ਕਥਾ' ਦੇ ੧੧੬ਵੇਂ ਛੰਦ'ਚਿ, ਤੇ ੨੪੫ਵੇਂ
 ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੇ ੩੭ਵੇਂ ਛੰਦ ਵਿਚ ਐਨ ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਆਈ ਹੈ।

(੩) ਖਿਮੀ ਦਾਮਿਨੀ ਜਾਣੁ ਭਾਵੇਂ ਮਝਾਰੀ । ...੨੮੪
 (ਚੰਡੀ ਚਰਿਤ੍ਰ-੨)

ਇਹ ਉਪਮਾਲੰਕਾਰ, ਨਾਮ ਮਾਤ੍ਰ ਫਰਕ ਨਾਲ ਬੈਰਾਹ ਅਵ:
 ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਛੰਦ ਵਿਚ, ਤੇ ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਐਕੁਣੇ 'ਰਾਮ-ਕਥਾ' ਦੇ
 ੪੨੧ਵੇਂ ਛੰਦ 'ਚਿ ਵਰਤਿਆ ਹੈ।

੮੮.

(੪) ਸੁਣੇ ਗਰਭਣੀਆਨਿ ਕੇ ਗਰਭ ਮੁੱਚੀ ॥ ੧੮।੫੯

ਅਤੇ ੧੮੪ ਤੇ ੩੧੫ ਵੇਂ ਛੰਦ ਵਿੱਚ । (ਚੰਡੀ-੨); ਅਤੇ
ਵੇਰ 'ਮੱਛਾਵਤਾਰ' ਦੇ ੪੮ ਵੇਂ ਛੰਦ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਮੁਹਾਵਰਾ
ਐਨ ਇੱਕੇ ਰੂਪ 'ਚਿ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ।

(੫)...ਪੈਸਨ ਕੀ ਪਰਤੀਤਿ । ੪੯ (ਚਰਿਤ੍ਰ ੧੬*)

ਇਹ ਲੋਕੁਕਤੀ ੧੪੮ ਵੇਂ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੇ ੧੧ ਵੇਂ ਛੰਦ 'ਚਿ ਭੀ
ਆਈ ਹੈ ।

(੬) ਗੁਰ-ਦੇਖੀ ਸਗ ਕੀ ਮ੍ਰਿਤੁ ਪਾਵੈ ।...॥੮
(ਅਪਨੀ ਕਥਾ-ਅਧਿ: ੧੩)

'ਕੁੱਤੇ ਦੀ ਮੌਤੇ ਮਰਨਾ' (ਯਾ ਮਾਰਨਾ) ਅਖਾਣ ਗੁਰੂ ਜੀ
ਨੇ ਆਂਮ ਵਰਤਿਆ ਹੈ । ਦੇਖੋ ਚਰਿਤ੍ਰ ੨੧* ਦਾ ਛੰਦ ਪ੩;
ਚਰਿਤ੍ਰ ੧੮੨ ਦਾ ਛੇਵਾਂ, ਤੇ ੨੧੫ ਵੇਂ ਦਾ ੮ ਵਾਂ ।

੩-ਅਨੇਕ ਵਾਰਿ ਵਰਤੇ ਫਿਕਰੇ-

(੧) ਮੇਰੁ ਕਰੋ ਤ੍ਰਿਣ ਤੇ ਮੁਹਿ ਜਾਹਿ;

ਗਰੀਬਨਿਵਾਜ ਨ ਦੂਸਰ ਤੋ ਸੋ ।...॥੮੨
(ਵਿਚਿੱਤ੍ਰ ਨਾਟਕ-ਮੰਗਲਾਚਰਨ)

ਦੀਨਨ ਕੇ ਜਗ ਪਾਲਬੇ ਕਾਜ;

ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜ ਨ ਦੂਸਰ ਕੋਊ ॥ ੨੪੧੦
(ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਕਥਾ)

ਮੇਰੁ ਕਿਥੇ ਤ੍ਰਿਣ ਤੇ ਮੁਹਿ ਜਾਹਿ,

ਗਰੀਬ ਨਿਵਾਜ ਨ ਦੂਸਰ ਤੋ ਸੋ ।...੪੭
(‘ਚਰਿਤ੍ਰੇ ਪਾਖਜਾਨ’-ਚਰਿਤ੍ਰ ੧)

*ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਚਿਰਿਤ੍ਰ ਦਸ਼ਮੇਸ਼ ਜੀ (ਗ੍ਰੰਥ-ਕਾਰ) ਦੀ ਜਾਤਿ ਪਾਕ
ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ ।

੮੯.

(੨) ਜੇ ਨਰ 'ਸ੍ਰੀ ਪਤਿ' ਕੇ ਪਰਸ ਹੈਂ ਪਰਾ;

ਤੇ ਨਰ ਵੇਰ ਨ ਦੇਹਿ ਧਰੈਂਗੇ ॥੮।੨੮੯
(ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ)

ਜੇ ਨਰ 'ਸਜਾਮ ਜੂ' ਕੇ ਪਰਸ ਹੈਂ ਪਰਾ;

ਤੇ ਨਰ ਵੇਰ ਨ ਦੇਹਿ ਧਰੈਂਗੇ ॥੧੨।੨੪੮੩॥
(‘ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਕਥਾ’)

(੩) ਸਾਚ ਕਹੋਂ ਸੁਨ ਲੇਹੁ ਸਭੈ:-

ਜਿਨ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਓ ਤਿਨ ਹੀ 'ਪ੍ਰਭੁ' ਪਾਯੋ ॥੮।੨੯੯
(ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ)

ਅੰਤਰਿ ਕੀ ਰੁਚਿ ਕੈ 'ਹਰਿ' ਸਿਉँ;

ਜਿਹ ਹੇਤੁ ਕੀਓ, ਤਿਨ ਹੂੰ ਹਰਿ ਪਾਯੋ ।੧੪।੨੪੯੫॥

ਭਾਖਤ ਹੈ ਕਬਿ ਸੰਤ ਸੁਨੋ:-

ਜਿਹ ਪ੍ਰੇਮ ਕੀਓ, ਤਿਨ 'ਸ੍ਰੀਪਤਿ' ਪਾਏ ॥ ੨੪੯੯
(ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਕਥਾ)

(੪) ਮਾਰੇ ਰੋਝ ਰੀਛ ਝੰਕਾਰਾ ।੧॥ ਅਧਿ: ੮

(ਅਪਨੀ ਕਥਾ)

ਰੋਝ ਰੀਛ ਮਾਰੇ ਝੰਕਾਰਾ ॥੪ (ਚਰਿਤ੍ਰ ੩੪੪)

ਕਨਕ ਅਵਟਿ ਸਾਂਚੇ ਜਨੁ ਢਾਰਾ ।...੧੨੨

(‘ਉਪ-ਅਵਤਾਰ’-ਬ੍ਰਹਮਾ-ਬਜਾਸ)

ਇਨ ਬਿਨ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਤੁਕ, ਝਪਦਵੇਂ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੇ ਤੀਜੇ
ਛੰਦ ਵਿੱਚ; ਤੇ ਸਿਰਫ ਤੁਕਾਂਤਕ ਮਾਤ੍ਰਾ ਬਦਲ ਕੇ ਝੰਡਵੇਂ ਚਰਿਤ੍ਰ
ਦੇ ਤੀਜੇ ਛੰਦ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ ਹੈ ।

+ਇਨ੍ਹਾਂ ਛੰਦਾਂ ਵਿੱਚ, 'ਸ੍ਰੀਪਤਿ', 'ਸਜਾਮ ਜੂ', 'ਪ੍ਰਭੁ' ਤੇ 'ਹਰਿ'
ਸਾਰੇ ਪਦ 'ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ-ਵਾਹਗੁਰੂ' ਲਈ ਵਰਤਕੇ, ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨਾਮ-
ਭੇਦ ਦਾ ਭਰਮ, ਵੇਖੋ, ਕਿਵੇਂ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਹੈ !

੯੦.

(੬) ਲਖੇ ਲਗਨ ਲਗਿ ਜਾਇ ਜਿਨਿ,
ਬਡੇ ਬਿਰਹਿਜਾ ਨੈਨ ॥੫੭ (ਚਰਿਤ੍ਰ ੨੧)

ਲਗੇ ਅਟਕ ਠਾਢੇ ਰਹੈ; ਬਡੇ ਬਿਰਹਿਜਾ ਨੈਨ ॥ ੭
(ਚਰਿਤ੍ਰ ੧੩੬)

(੭) ਖਲ-ਖੰਡਨ ਹੈ; ਮਹਿ-ਮੰਡਨ ਹੈ ॥ ੧੧੦ (੧੧੧)
(ਜਪੁ)

ਇੱਨ-ਬਿੱਨ ਇਹੋ ਦੋਵੇਂ ਤੁਕਾਂ 'ਕਲਕੀ ਅਵਤਾਰ' ਦੇ ੩੪੦ਵੇਂ
ਛੰਦ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਹਨ।

(੮) ਕਈ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਸੂਲ ।
ਬਿਨੁ ਭੁਗਤਿ ਕੇ ਨ ਕਬੂਲ ॥ ੮ ॥ ੩੮
(ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ)

ਕਈ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਰਸੂਲ । ਬਿਨੁ ਨਾਮੁ ਕੇ ਨ ਕਬੂਲਾ॥੧੨
(ਊਪ ਅਵਃ, ਬ੍ਰਹਮਾ)

(੯) ਪਰਮ ਤੱਤੁ ਕਿਨਹੂੰ ਨ ਪਹਿਚਾਨਾ ।
ਆਪ ਆਪ ਭੀਤਰਿ ਉਰਝਾਨਾ ॥...॥੧੭
(‘ਅਪਨੀ ਕਥਾ’—ਅਧਿ: ੬)

ਜਗ ਆਪਨਿ ਆਪਨਿ ਉਰਝਾਨਾ ।
ਪਾਰਬ੍ਰਹਮ ਕਾਹੂੰ ਨ ਪਛਾਨਾ ॥ ੧੮
(‘ਚੁਭੀਸਾਵ:’—ਭੂਮਿਕਾ)

(੧੦) ਧਰਮ ਹੇਤ ਸਾਕਾ ਜਿਨਿ ਕੀਆ ।
ਸੀਸ ਦੀਆ ਪਰ ਸਿਰਰੁ ਨ ਦੀਆ ॥੧੮
(‘ਅਪਨੀ ਕਥਾ’—ਅਧਿ: ੫)

ਸੀਸੁ ਦੀਓ ਉਨ ਸਿਰਰੁ ਨ ਦੀਨਾ ।
ਰੰਚ ਸਮਾਨ ਦੇਹਿ ਕਰਿ ਚੀਨਾ ॥੨੬
(‘ਚੁਭੀਸਾਵ:’, ਭੂਮਿਕਾ)

(੧੧) ਸਦਾ ਸਰਬ ਦਾ ਸਿਧਿਦਾਤਾ ਦਿਆਲੰ ॥ ੬੦
(‘ਜਾਪੁ’)

੯੧.

ਸਦਾ ਸਰਬ ਦਾ ਸਿੱਧਿ ਦਾ ਬੁੱਧਿ ਦਾਤਾ ॥ ੮

(‘ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ’—ਮੰਗਲ)

੧੨—ਹਮੇਸ਼ਲ ਸਲਾਮੈ ॥ ਸਲੀਖਤ ਮੁਦਾਮੈ ॥ ੧੨੧ (‘ਜਾਪੁ’)

ਕਿ ਰਉਸ਼ਨ ਤਬੀਯਤ, ਸਲੀਖਤ ਮੁਦਾਮ ॥ ੩੧

(‘ਜਫਰਨਾਮਾ’—ਹਕਾਯਤ-੩)

੧੩—ਅਪਨਾ ਜਾਨ ਕਰੋ ਰਖਵਾਰ !

ਬਾਂਹ ਗਹੇ ਕੀ ਲਾਜ ਬਿਚਾਰ ॥੪੩੪

(ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਕਥਾ)

ਗੁਨ ਅਵਗੁਨ ਮੁਰ ਕਛੁ ਨ ਨਿਹਾਰਹੁ ।

ਬਾਂਹ ਗਹੇ ਕੀ ਲਾਜ ਬਿਚਾਰਹੁ ॥ ੫੩

(ਚਰਿਤ੍ਰ-੪੦੫)

੧੪—ਅਪਨਾ ਜਾਨਿ ਕਰੋ ਪ੍ਰਤਿਪਾਰਾ ॥

ਤੁਮ ਸਾਹਿਬ ਮੈ ਕਿੰਕਰ ਥਾਰਾ ॥...੪੩੯

(ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ-ਕਥਾ)

ਸਤਿਕਾਲ ਮੈ ਦਾਸ ਤਿਹਾਰੀ ।

ਅਪਨੀ ਜਾਨਿ ਕਰੋ ਪ੍ਰਤਿਪਾਰੀ ।—੫੩

(ਚਰਿਤ੍ਰ ੪੦੫)

੧੫—ਤਾਹਿ ਸਿੱਖਜ ਜੋ ਹਮੈਂ ਬਤਾਵੈ ।

ਤਾ ਕੇ ਕਾਲ ਨਿਕਟ ਨਹਿ ਆਵੈਂ॥੩

(ਚਰਿਤ੍ਰ ੨੩)*

ਸੱਤਿਨਾਮੁ ਜੋ ਜਿਥ ਲਖ ਪਾਵੈ ।

ਤਾਕੇ ਕਾਲ ਨਿਕਟ ਨ ਆਵੈ ॥ ੨੧

(ਚਰਿਤ੍ਰ ੮੧)

ਜੇ ਕਲਿ ਕੇ ਇਕ ਬਾਰ ਧਿਐ ਹੈ ।

ਤਾ ਕੇ ਕਾਲ ਨਿਕਟ ਨਹਿ ਐ ਹੈ ॥੩੮੮†

*ਇਹ ‘ਪੁਰਖ ਚਰਿਤ੍ਰ’ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੈ।

†‘ਚਰਿਤ੍ਰ ਪਾਖਜਾਨ’ ਰਚਨਹਾਰ ਦੀ ਬੇਨਤੀ।

੯੨.

(੧੬) ਫਿਰੈਂ ਰੁੱਡ ਮੁੰਡੀ, ਤਨੰ ਤੱਛ ਤੀਰੀ ॥੨੭। ਅਧਿਆਇਆ ੧੧
(‘ਅਪਨੀ ਕਥਾ’)

ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਇਹੋ ਤੁਕ ‘ਰਾਮ ਕਥਾ’ ਦੇ ੪੧੮ਵੇਂ ਛੰਦ ਵਿਚ
ਪੜ੍ਹ੍ਹ ਵੇਖੋ ।

(੧੭) ਤੂੰ ਸੁ ਕੁਮਾਰਿ ਰਚੀ ਕਰਤਾਰਿ;
ਬਿਚਾਰ : ਚਲੇ ਤੁਹਿ ਕਿਉਂ ਬਨਿ ਐਹੈ ॥੨੪॥
(ਰਾਮ-ਕਥਾ)

ਤੂੰ ਸੁ ਕੁਮਾਰਿ ਕਰੀ ਕਰਤਾਰਿ;
ਸੁ ਹਾਰਿ ਪਰੇ ਤੁਹਿ ਕਉਨ ਉਠੈ ਹੈ ॥੨੪॥
(ਚਰਿਤ੍ਰੇ ੮੧੮ਵੇਂ)

(੧੮) ਕਿਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸੇ ਕੀਟ ਕੋਟੈ ਉਪਾਏ ।
ਊਪਾਰੇ ਗੜ੍ਹੇ, ਫੇਰਿ ਮੇਟੇ ਬਨਾਏ ॥੮॥ ੮੬
(ਅ: ਊਸਤਤਿ)

ਊਪਾਰੇ ਗੜ੍ਹੇ ਫੇਰਿ ਮੇਟੇ ਉਪਾਏ ।...॥੮੬॥
ਕਿਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਸੇ ਕੀਟ ਕੋਟੈ ਬਨਾਏ ।...॥੮੭
(ਬਿਚਿਤ੍ਰੇ ਨਾਟਕ-ਮੰਗਲਾਚਰਨ)

(੧੯) ਖਲ-ਖੰਡਨ ਹੈਂ ! ਮਹਿਮੰਡਨ ਹੈਂ ॥ ੧੭੧ ॥
(ਜਾਪੁ)

ਇਹ ਦੇਵੇਂ ਤੁਕਾਂ, ‘ਰਾਮ-ਕਥਾ’ ਦੇ ੩੪੦ਵੇਂ ਛੰਦ ਵਿਚ
ਹੂੰ ਬ-ਹੂੰ ਆਈਆਂ ਹਨ ।

(੨੦) ਅਪੇ ਆਪ ਬਾਹੰ । ਉਭੈ ਜੀਤ ਚਾਹੰ ॥... ੩੮
(‘ਅਪਨੀ ਕਥਾ’—ਆਧਿ: ੩)
ਕਟਾ ਕੱਟ ਬਾਹੰ । ਉਭੈ ਜੀਤ ਚਾਹੰ ॥...॥੧੯੮॥੮੬
(ਚੰਡੀ-੨)

—ਆਦਿਕ ਅਨੇਕਾਂ ਤੁਕਾਂ ਤੇ ਫਿਕਰੇ, ‘ਜਾਪੁ’ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ‘ਚਰਿਤ੍ਰੇ ਪਾਖਜਾਨ’
ਤੇ ‘ਜ਼ਫਰਨਾਮੇ’ ਤੱਕ ਘਿਉ-ਖਿਚੜੀ ਹਨ । ਅਤੇ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਕਿ

੯੩.

ਇਸ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਟਿੱਕੇ ਕਵਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣਿ ਦੀ ਆਤਮਾਂ ਓਤ-ਪੋਤ
ਹੈ; ਤੇ ਪਰਤੱਖ ਦੀਦਾਰੇ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ।

੪-ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਕਈ ਪੂਰੇ ਛੰਦ, ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਯਾ
ਨਾਮ ਮਾਤ੍ਰ ਪਾਠ-ਭੇਦ ਨਾਲ, ਇੱਕ-ਦੂਜੇ ਗ੍ਰੰਥ ਯਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਦਰਜ
ਹਨ । ਜਿਹਾ ਕਿ—

(੧) ਮੇਰੁ ਕਰੋ ਤ੍ਰਿਣ ਤੇ ਮੁਹਿ ਜਾਹਿ,.....॥੪੭॥

‘ਚਰਿਤ੍ਰੇ ਪਾਖਜਾਨ’ ਦੇ ਮੰਗਲਾ ਚਰਨ ’ਚੋਂ ਲੈ ਕੇ, ‘ਬਿਚਿਤ੍ਰੇ
ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ’ ਦੇ ਮੰਗਲ ਵਿਚ ੯੨ ਅੰਕੁ ਪੁਰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਹੈ ।

(੨) ਨਹੀਂ ਜਾਨ ਜਾਈ ਕਛੂ ਰੂਪ ਰੇਖੀ ।...॥੯੩॥

‘ਅਕਾਲ ਉਸਤਤਿ’ ਤੇ ੨੬੬ਵੇਂ ਚਰਿਤ੍ਰੇ ਦੇ ੮੭ ਅੰਕ ਪੁਰ ਭੀ
ਦਰਜ ਸੀ । ‘ਬਿਚਿਤ੍ਰੇ ਨਾਟਕ’ ਦੇ ਮੰਗਲਾ-ਚਰਨ ਵਿਚ ੧੪ਵੇਂ ਨੰਬਰ
ਪਰ ਫਿਰਿ ਪਾਇਆ ਹੈ ।

(੩) ਕਾਗਦ ਰੀਪ ਸਭੈ ਕਰਿਕੈ,...॥੧੪॥

ਚਰਿਤ੍ਰੇ ੨੬੬ਵੇਂ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕਾ ਸੀ; ਫਿਰ ‘ਬਿਚਿਤ੍ਰੇ ਨਾਟਕ
ਗ੍ਰੰਥ’ ਦੇ ਮੰਗਲ ਵਿਚ ੧੦੧ਵੇਂ ਅੰਕੁ ’ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ; ਅਗੁ ਰਤਾ
ਮਾਸਾ ਫਰਕ ਪਿਆ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ‘ਅਸਵੇਟਕ ਕਬਿੱਤਾਂ’ ਦੇ ਪੰਜਾਹਵੇਂ
ਨੰਬਰ ਪੁਰ ਬੀ ਆ ਗਿਆ ।

(੪) ਮੂਕ ਉਚਰੈ ਸਾਸਤ੍ਰੇ ਖਟ,...॥੪੩॥

ਇਹ ਦੋਹਰਾ ‘ਚਰਿਤ੍ਰੇ ਪਾਖਜਾਨ’ ਪੋਥੀ ਦੇ ਮੰਗਲੀਕ (ਪਹਿਲੇ)
ਚਰਿਤ੍ਰੇ ਵਾਸਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਰਚਿਆ ਸੀ । ਫਿਰ ‘ਅਪਨੀ-ਕਥਾ’ ਲਿਖਣ
ਲੱਗਿਆਂ, ਛੇਕੜਲੀ ਤੁਕ ਕੁਝ ਕੁ ਬਦਲ ਕੇ, ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇਆ ਵਿਚ ਦੂਜੇ
ਨੰਬਰ ’ਤੇ ਰੱਖ ਲਿਆ ਹੈ ।

(੫) ਤਾਹਿੰ ਪਛਾਨਤ ਹੈ ਨ ਮਰਾਂ ਪਸੁ;

ਜਾ ਕੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਤਿਰੂ ਪੁਰ ਮਾਹੀਂ...॥ ੧੨॥

ਇਹ ਸਵੈਯਾ, ‘ਮਹਾਂ ਕਾਲ’ ਦੇ ਉਪਾਸਕ ‘ਕਵਿ ਰਾਮ ਜੀ’ ਨੇ,
੨੬੬ਵੇਂ ਚਰਿਤ੍ਰੇ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ; ‘ਬਿਚਿਤ੍ਰੇ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ’ ਦੇ
ਮੰਗਲਾਚਰਨ ਵਿਚ ਦੋ ਅੰਕੁ ’ਤੇ ਫਿਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ।

੯੪.

(੬) ਏਕੈ ਰੂਪ ਅਨੂਪ ਸਰੂਪਾ ।
ਰੰਕ ਭੜ੍ਹੇ ਰਾਵਤ ਕਹੀਂ ਭੂਪਾ ।—॥੩੯੪
(ਚ. ੪੦੫)

ਏਕਹ ਰੂਪ ਅਨੂਪ ਸਰੂਪਾ ।
ਰੰਕ ਭੜ੍ਹੇ ਰਾਵਤ ਕਹੀਂ ਭੂਪਾ ।...॥੩੭
(ਚਉਥੀਸਾਵ:-ਭੂਮਕਾ)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਨਜ਼ੀਰਾਂ ਇਸ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚੋਂ
ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਸਾਰੀ ਰਚਨਾ
ਇੱਕੇ ਮਹਾਂ ਕਵੀਸ਼ਰ ਦੀ ਭ੍ਰਿਤ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

੫-ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਬੂਤ:-

ਉੱਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਪੱਥਰ ਤੇ ਲੀਕ ਵਾਂਛੁ ਪੱਕੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ,
ਕਿ ਸਾਰੇ ‘ਬਿਚਿੜ੍ਹ ਨਾਟਕ ਗ੍ਰੰਥ’ ਦੇ ਰਚਣਹਾਰ, ‘ਅਪਨੀ-ਕਥਾ’ ਦੇ
ਨਾਇਕ ਦਸਮੇਸ਼ ਪਿਤਾ ਜੀ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਨੇ ਅਪਣਾ ਆਪ
‘ਰਾਮ’ ਤੇ ‘ਸਜਾਮ’ ਆਦਿ ਕਵਿ-ਛਾਪਾਂ ਢਿੱਲੇ ਹੀ ਛੁਪਾਇਆ ਹੈ।
ਸ਼ਬਦ ਚੋਣ, ਤੁਕਾਂ ਤੇ ਮੁਹਾਵਰਿਆਂ ਆਦਿ ਦਾ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਵਿਖਾਕੇ
ਇਹ ਭੀ ਸਿੱਧ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ, ਕਿ ‘ਚਰਿਤ੍ਰੋ-ਪਾਖਜਾਨ’ ਵਿਚ ਆਏ
‘ਰਾਮ’, ‘ਸਜਾਮ’ ਤੇ ‘ਕਾਲ’ ਆਦਿ, ਕਵਿ ਸ਼੍ਰੋਮਣਿ ਸ੍ਰੀਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੀ ਉਪਨਾਮ ਹਨ। ਹੁਣਿ ਇਕ ਹੋਰ ਸਬੂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ, ਇਸ
ਲੇਖ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਂਹਦੇ ਹਾਂ।

‘ਰਾਮ-ਕਥਾ’ ਵਿੱਚ, ਗ੍ਰੰਥ-ਕਰਤਾ ਜੀ ਨੇ ਅਪਣਾ ਨਾਮ ‘ਗੋਬਿੰਦ
ਦਾਸ’ ਤੇ ਉਪਨਾਮ ‘ਸਜਾਮ’ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਥਾ ਵਿਚ ਰਾਣੀ
ਕੇਕਈ ਨੂੰ, ਰਾਜਾ ਦਸਰਥ ਵੱਲੋਂ ਬਚਨ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ
ਹੋਏ ਆਪ ਦਸਦੇ ਹਨ:-

ਪੁਨਿ ਦੇਵ ਅਦੇਵਨ ਜੁੱਧ ਪਰੋ ।
ਜੱਹ ਜੁੱਧ ਘਣੇ ਨਿ੍ਧੁਪ ਆਪ ਕਰੋ ।
ਹਤਿ ਸਾਰਥੀ ਸਯੰਦਨ ਨਾਰਿ ਹਕਜੋ ।
ਯਹ ਕੌਤਕ ਦੇਖਿ ਨਰੇਸ ਚਕਜੋ ॥੧੬

੯੫.

ਪੁਨਿ ਰੀਝਿ ਦਾਏ ਵੇਉ ਤੀਅ ਬਰੰ ।
ਚਿਤ ਮੋ ਸੁ ਬਿਚਾਰ ਕਛੂ ਨ ਕਰੰ ।
ਕਹੀ ‘ਨਾਟਕ’ ਮਧਰੁ ‘ਚਰਿਤ੍ਰ’ ਕਥਾ ।
ਜਜ ਦੀਨ ਸੁਰੇਸਿ ਨਰੇਸ ਜਥਾ ॥੧੭

ਭਾਵ ਇਹ, ਕਿ ਇਕੇਰਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਤੇ ਦੈਤਾਂ ਦਾ ਜੁੱਧ ਮਚਿਆ ਸੀ। ਉਸ
ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਦਸਰਥ ਭੀ ਇੰਦਰ (ਸੁਰੇਸ) ਦੇ ਸੱਦੇ ਪੁਰ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਇਆ
ਸੀ। ਉਸ ਮੌਕੇ ਕੇਕਈ ਨੇ ਰਾਜੇ ਦੇ ਰਥ ਦਾ ਰਥਵਾਨ (ਕੋਚਵਾਨ) ਬਣ
ਕੇ, ਖੁਦ ਰਥ ਹੱਕਿਆ; ਤੇ ਰਾਜੇ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਾ ਕੇ ਦੋ ਬਚਨ (ਵਰ) ਲੈ ਲਏ
ਸਨ। ਕਿਵੇਂ ਇਹ ਗੱਲ ਹੋਈ? ਇਸ ਦਾ ਪੁਰਾ ਹਾਲ, (ਹਨੂਮਾਨ)
‘ਨਾਟਕ’ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ; ਅਤੇ ਅਸਾਂ ਬੀ ‘ਚਰਿਤ੍ਰੋ-ਪਾਖਜਾਨ’ ਗ੍ਰੰਥ
ਦੇ ੧੦੨ ਵੇਂ ‘ਚਰਿਤ੍ਰ’ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਤਿਹ ਤੇ ਕਹੀ ਥੋਰੀਐ ਥੀਨ ਕਥਾ
ਬਲ ਤੈ ਉਪਜੀ ਬੁੱਧਿ ਮੱਧਿ ਜਥਾ ॥੧੮

ਇਸ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਸਿੱਧ ਹੋਣ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ
ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ; ਕਿ ‘ਰਾਮ-ਕਥਾ’ ਤੇ ‘ਚਰਿਤ੍ਰਾਂ’ ਦੀ ਪੋਥੀ ਠੀਕ ਇੱਕੇ ਉੱਤਮ
ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ ਦੀ ਉਪਜ ਹਨ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ, ਸੰਮਤ ੧੧੫੨-੩
ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਕਥਾ-ਪ੍ਰਸੰਗ ਨੂੰ, ਸੰਮਤ ੧੧੫੪-੫ ਵਿੱਚ ਲਿਖੀ
ਜਾ ਰਹੀ ‘ਰਾਮ-ਕਥਾ’ ਵਿਖੇ ਦੁਹਰਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ ਗਈ।

੬-ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਤੇ
ਬੀਰ ਰਸ ਦੇ ਛੰਦ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਬੀ ਆਏ ਹਨ; ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ-ਚੋਣ
—ਬਲਕਿ ਤੁਕਾਂ ਤੱਕ—ਇਕਸਾਰ ਹਨ। ‘ਬਿਚਿੜ੍ਹ ਨਾਟਕ’ ਦੇ ਹਰ
ਅਧਿਆਂ ਤੇ ‘ਚਰਿਤ੍ਰੋ-ਪਾਖਜਾਨ’ ਦੇ ਹਰ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦਾ ਆਰੰਭ ਅਤੇ
ਹਰਿ ਚਰਿਤ੍ਰ ਦੇ ਨਾਇਕ-ਨਾਇਕਾ ਦੇ ਬਲ-ਹੁਸਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਭੀ
ਲਗ-ਪਗ ਇੱਕੋਜਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਮੰਨਣਾਂ ਪੈਂਦਾ ਹੈ; ਕਿ ‘ਦਸਵੇਂ
ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਕੇ ਗ੍ਰੰਥ’ ਵਿਚ ਆਏ ਸਾਰੇ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੋਥੀਆਂ ਤੇ ਕਥਾ-ਪ੍ਰਸੰਗ
ਜ਼ਰੂਰ ਇੱਕੋ ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਦੇ ਰਚੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਸਨੇ ਕਿਤੇ ‘ਰਾਮ’,
‘ਸਜਾਮ’, ‘ਗੋਬਿੰਦ’ ਤੇ ‘ਕਾਲ’ ਆਦਿ ਨਾਵਾਂ-ਉਪਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਆਪਾ
ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਹੈ; ਕਿਤੇ ‘ਕੀਟ’, ‘ਦਾਸ’ ਯਾਂ ‘ਕਵਿ’ ਵਰਗੇ ਲਡੜਾਂ
ਨਾਲ ਹੀ ਬੁੱਤਾ ਸਾਰ ਲਿਆ ਹੈ॥

ਮੇਰੀ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਦੇ ਚਰਨਾਂ 'ਚੀ ਜੋਦੜੀ

ਇਸ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤ-ਭੰਡਾਰ ਵਿਚ ਜੇ ਨਰ-ਨਾਰੀ ਦੇ ਜਿਣਸੀ-ਤੱਲੁਕਾਤ ਬਾਰੇ, ਕਿਤੇ ਨੰਗੇ ਸ਼ਬਦ ਭੀ ਆਏ ਹਨ; ਤਾਂ ਓਥੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਕੇ ਹੀ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਹਿਕਮਤ-ਵੈਦਕ, ਡਾਕਟਰੀ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ, ਅਤੁ 'ਕਾਮ ਸਾਸਤ੍ਰ' ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿਚ ਜੇ ਇਜੇਹੇ ਲਫਜ਼ ਬੁਰੇ ਨਹੀਂ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ; ਤਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਸਿੰਗਾਰ-ਰਸੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਭੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੇਖਕੇ ਗਿਲਾਨੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ।

'ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਵਿੱਚ ਬੇਅੰਤ ਸ਼ਬਦ 'ਆਤਮਾ' ਨੂੰ 'ਇਸਤ੍ਰੀ' ਤੇ 'ਪਰਮਾਤਮਾ' ਨੂੰ 'ਪਤੀ' ਮੰਨਕੇ ਰਚੇ ਗਏ ਹਨ। ਫੁਨਹੇ, ਲਾਵਾਂ, ਬਿਰਹੇ ਤੇ ਬਾਰਾਂ ਮਾਹ ਸਿੰਗਾਰ-ਰਸ ਦੇ ਹੀ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨੇ ਹਨ; ਪਰ ਪਰਮਾਰਥਕ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ; ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਕਿੰਤੂ-ਕਾਰ ਦੀ ਨੁਕਤਾ-ਚੀਜ਼ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਜਿਹਾ ਕਿ-

(੧) ਮਨ ਮੰਦਰਿ ਜੇ ਦੀਪਕੁ ਜਾਲੇ
ਕਾਇਆ ਸੇਜ ਕਰੇਈ ।

'ਗਿਆਨ ਰਾਉ' ਜਬ ਸੇਜੇ ਆਵੈ
ਤ 'ਨਾਨਕ' ਭੋਗ ਕਰੇਈ ॥੪॥੧॥ ੩੫
(ਆਸਾ-ਘਰ ਈ, ਮਹਲਾ ੧)

(੨) ਕਤਿਕ ਕੁੰਜਾਂ, ਚੇਤ ਢਾਉ, ਸਾਵਣਿ ਬਿੱਜੁਲੀਆਂ;
ਸੀਆਲੇ ਸੋਹੰਦੀਆਂ ਪਿਰ ਗਲਿ ਬਾਹੜੀਆਂ ॥੬
(ਆਸਾ, ਸੇਖ ਫਰੀਦ)

(੩) ਮੇਰੀਂ ਰੁਣਝੁਣ ਲਾਇਆ ਭੈਣੇ ! ਸਾਵਣੁ ਆਇਆ ।
ਤੇਰੇ ਮੁੰਧ ਕਟਾਰੇ ਜੇਵਡਾ, ਤਿਨਿ ਲੋਭੀ ਲੋਭ ਲੁਭਾਇਆ ।

* * * * *

ਚੂੜਾ ਭੰਨੁ ਪਲੰਘ ਸਿਉਂ ਮੁੰਧੇ,
ਸਣੁ ਬਾਹੀਂ ਸਣੁ ਬਾਹਾਂ ।
ਏਤੇ ਵੇਸ ਕਰੋਂਦੀਏ ਮੁੰਧੇ !
ਸਹੁ ਰਾਤੇ ਅਵਰਾਹਾਂ ।
ਨਾ ਮਨਿਆਰੁ ਨ ਚੂੜੀਆਂ,
ਨਾ ਸੇ ਵੰਗੜੀਆਹਾਂ ।
ਜੇ ਸਹ ਕੰਠਿ ਨ ਲੱਗੀਆਂ,
ਜਲਨੁ ਸਿ ਬਾਂਹੜੀਆਹਾਂ ।

ਸਭਿ ਸਹੀਆਂ ਸਹੁ ਰਾਵਣਿ ਗਈਆਂ;
ਹਉਂ ਦਾਧੀ ਕੈ ਦਰਿ ਜਾਵਾਂ !
ਅੰਮਾਲੀ ਹਉਂ ਖਰੀ ਸੁਚੱਜੀ,
ਤੈਂ ਸਹ ਏਕਿ ਨ ਭਾਵਾਂ !
ਮਾਠਿ ਗੁੰਦਾਈਂ ਪਟੀਆਂ,
ਭਰੀਐ ਮਾਂਗ ਸੰਧੂਰੇ ।
ਅੱਗੇ ਗਈ ਨ ਮੰਨੀਆ,
ਮਰਉਂ ਵਿਸੂਰਿ ਵਿਸੂਰੇ !
ਮੈ ਰੋਵੰਦੀ ਸਭੁ ਜਗੁ ਰੁੱਨਾ,
ਰੁੰਨੜੇ ਵਣਹੁੰ ਪੰਖੇਰੁ ।
ਇਕ ਨ ਰੁੱਨਾ ਮੇਰੇ ਤਨ ਕਾ ਬਿਰਹਾ,
ਜਿਨਿ ਹਉਂ ਪਿਰਹੁੰ ਵਿਛੋੜੀ !
* * * * *

ਕਿਉਂ ਨ ਮਰੀਜੈ, ਜੀਅੜਾ ਨ ਦੀਜੈ;
ਜਾਂ ਸਹੁ ਭਇਆ ਵਿਡਾਣਾ !! ੧।੩
(ਗਾਗੁ ਵਡਹੰਸੁ ਮ: ੧)

(੪) ਚੇਤੁ ਬਸੰਤੁ ਭਲਾ, ਭਵਰ ਸੁਹਾਵੜੇ !
ਬਨ ਫੂਲੇ ਮੰਝਿ ਬਾਰਿ, ਮੈ ਪਿਰੁ ਘਰਿ ਬਾਹੁੜੈ !
ਪਿਰੁ ਘਰਿ ਨਹੀਂ ਆਵੈ, ਧਨ ਕਿਉਂ ਸੁਖ ਪਾਵੈ;
ਬਿਰਹਿ ਬਿਰੋਧ ਤਨੁ ਛੀਜੈ !

੯੮.

ਕੋਚਿਲ ਅੰਬਿ ਸੁਹਾਵੀ ਬੋਲੈ;
 ਕਿਉਂ ਦੁਖੁ ਅੰਕਿ ਸਹੀਜੇ।
 ਭਵਰੁ ਭਵੰਤਾ ਛੁਲੀ ਡਾਲੀ,
 ਕਿਉ ਜੀਵਾਂ ਮਰੁ ਮਾਏ॥ ੫

...

(੫) ਸਾਵਣਿ ਸਰਸ ਮਨਾ,
 ਘਣੁ ਵਰਸਹਿੰ ਰੁੱਤਿ ਆਏ।
ਮੈ ਮਨਿ ਤਨਿ ਸਹੁ ਭਾਵੈ,
ਪਿਰ ਪਰਦੇਸਿ ਸਿਧਾਏ।
ਪਿਰੁ ਘਰਿ ਨਹੀ ਆਵੈ, ਮਰੀਐ ਹਾਵੈ;
ਦਾਮਨਿ ਚਮਕਿ ਡਰਾਏ।
ਸੇਜ ਇਕੇਲੀ ਖਰੀ ਦੁਹੇਲੀ;
ਮਰਣੁ ਭਇਆ ਦੁਖੁ ਮਾਏ।
 ਹਰਿ ਬਿਨੁ ਨੀਂਦ ਭੂਖ ਕਹੁ ਕੈਸੀ;
 ਕਾਪੜੁ ਤਨਿ ਨ ਸੁਖਾਵਏ !
'ਨਾਨਕ' ਸਾ ਸੋਹਾਗਣਿ ਕੰਤੀ,
ਪਿਰ ਕੈ ਅੰਕਿ ਸਮਾਵਏ॥ ੬
(ਤੁਖਾਰੀ-ਛੰਤ ਮ: ੧, ਬਾਰਹ ਮਾਹਾਂ)

ਇਤਿ ਆਦਿਕ ਅਨੇਕਾਂ ਰਸੀਲੇ ਸ਼ਬਦ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚ ਹੈਗੇ ਨਿ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਯਾ ਭਰਾਤਾਂ ਦੇ ਪਵਿੜ੍ਹ ਨਾਮ ਨਾ ਹੋਣ; ਤੇ ਇਕ 'ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ' ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ ਬੀ ਨਾਂ ਹੋਵੇ; ਤਾਂ ਰਸਿਕ ਬੰਦਾ, ਸਿੰਗਾਰ-ਰਸੀ ਰਚਨਾਂ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ, ਕੋਈ ਫਰਕ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। 'ਪਿਰੁ' ਦਾ ਨਾਮ 'ਹਰੀ' ਹੈ, ਯਾ 'ਹਰੀ ਰਾਮ'; 'ਗਿਆਨ ਰਾਉ' ਹੈ ਯਾ 'ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ'; ਪਾਠਕ ਦੇ ਤਸੱਵਰ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪਾਊਂਦਾ। ਪਾਠਕ ਦੀ ਮਾਨਸਕ ਰੁਚੀ ਹੀ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਰਹਿਬਰ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:-

੯੯.

"ਮਾਖੀ ਚੰਦਨੁ ਪਰਹਰੈ, ਜਹਾਂ ਬਿਗੰਧ ਤਹਾਂ ਜਾਇ"
 ਤੇ "ਜਿੱਥੈ ਡਿੱਠਾ ਮਿਰਤਕੇ, ਇੱਲ ਬਹਿਠੀ ਆਇ।"

ਜਿਵੇਂ ਹਰ ਪਾਠਕ, ਅਪਣੀ ਰੁਚੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਚੰਗਾ ਯਾ ਮੰਦਾ ਅਸਰ ਕਬੂਲਦਾ ਹੈ। ਜੀਕੁਣ ਗਉ ਦੇ ਬਣਾਂ 'ਚੋਂ ਵੱਛਰੂ ਤਾਂ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘ ਲੈਂਦਾ ਇ; ਪਰ ਚਿੱਚੜੀਆਂ ਤੇ ਜੋਕਾਂ ਗੰਦੀ ਰੱਤੁ ਚੁਸਣ ਵਿਚ ਹੀ ਲੱਗੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੀਕੁਣ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿਚੋਂ ਭੀ ਵਖੇ ਵਖਰੇ ਭਾਵ ਪਾਠਕਾਂ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਉ ਵੱਸਿ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨੇ ਹਨ। ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਮਾਨੁੱਖੀ ਲੋੜਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਭ ਉਪਦੇਸ਼ ਮੌਜੂਦ ਹੈ; ਪਰ-

ਹਰਿ ਹੈ ਖਾਂਡੁ ਰੇਤੁ ਮਹਿ ਬਿਖਰੀ, ਹਾਥੀ ਚੁਨੀ ਨ ਜਾਇ।
 ਕਹਿ ਕਬੀਰ ਗੁਰਿ ਭਲੀ ਬੁਝਾਈ: ਕੀਟੀ ਹੋਇ ਕੈ ਖਾਇ ॥

—'ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ'-ਬਚਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਇਸ ਵਿਚੋਂ ਸੁਭ-ਸਿਖਿਆ, ਆਪੇ ਆਪਣੀ ਮਨੋ ਵਿਰਤੀ ਦੇ ਪਿਛੇ ਲਗ ਕੇ ਹੀ ਪਾਠਕਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਉ ਬਦਲਨਾ ਸਾਡੇ ਵੱਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਸਾਡਾ ਫਰਜ਼ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਮਈ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸੋਖਿਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਪਰਚਾਰਨਾ ਹੈ; ਜਿਸ ਦਾ ਇਕ ਸਾਧਨ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਪਦ-ਛੇਦ ਕਰਕੇ ਛਾਪਣਾ ਤੇ ਸੋਖੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਅਰਥ-ਬੰਧ ਕਰਾਉਣਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਸਰਬ ਸਾਧਾਰਨ ਜਨਤਾ, ਆਪ ਹੀ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤ-ਸੇਵਾ ਦੀ ਕੂਤ-ਕੀਮਤ ਅੰਕ ਲਵੇਗੀ; ਤੇ ਵੇਖ ਲਈਗੀ, ਕਿ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਇਹ ਬਾਣੀ, ਮਾਨੁੱਖ ਮਾਤ੍ਰ ਲਈ ਕਿਤਨੀ ਕੁ ਲਾਹੇਵੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਉਗਾਹ ਹੈ। ਕਿ ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਗੁਰਮੁਖ ਵਿੱਦਵਾਨ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦਾ ਅਦਬ-ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਪਾਠ-ਵਿਚਾਰ, ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ (ਆਦਿ) ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸਮਾਨ ਹੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਪੁਰਾਤਨ ਰਹਿਤ-ਮ੍ਰਿਜਾਦਾ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ 'ਪ੍ਰੇਮ ਸੁਮਾਰਗ' ਵਿਚ ਹੁਕਮ ਹੈ:-

੧੦੦.

“ਬਾਣੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਲੇ ਕਰਿ ਦਸਵੀਂ ਦੀ—‘ਬਿਚਿੜ੍ਹ
ਨਾਟਕ’* ਹੋਰ ਬਾਣੀ ਗਿਰੰਥ ਕੀ, ਹੋਰਨਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ
ਦੀ ਹੋਵੈ; ਸੋ—ਪੜ੍ਹੈ।”
(ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਪੰਡਿਤ ਬਚਨ ਦੂਜਾ)

ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਦੀਵਾਨ-ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਭਾਈ ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ
'ਛਿਬਰ' ਭੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਉਪਦੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਲਿਖਦਾ ਇਹ:-

ਜਿਤਨਾ ਹੋਇ ਆਵੈ, ਤਿਤਨਾ 'ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਦੇ ਬਚਨ ਕਮਾਣੇ।
ਬਿਨਾਂ 'ਗ੍ਰੰਥ' ਕੋਈ ਹੋਰ ਨ ਜਾਣੇ।
'ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਹੈਨਿ ਦੁਇ ਸਕੇ ਭਾਈ।
ਇੱਕ ਹੈ 'ਵੱਡਾ', ਇੱਕ 'ਛੋਟਾ' ਕਹਾਈ ॥੨੯੫

...

ਗੁਰੂ ਅਰਜੁਨ ਜੀ ਕੇ ਧਾਮ
'ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ' ਜਨਮੁ ਹੈ ਧਾਰਾ।
ਦਾਇਆ ਸੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ
ਲਿਖਾਰਾ-ਖਿਡਾਵਣਹਾਰਾ ॥ ੨੯੬
'ਛੋਟਾ' ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ' ਜਨਮੇ
ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕੇ ਧਾਮ।
ਸੰਮਤੁ ਸਤਾਰਾਂ ਸੌ ਪਚਵੰਜਾਹ;
ਬਹੁਤ ਖਿਡਾਵੇ-ਲਿਖਾਰੇ ਨਾਮ।
ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸੀ ਪਿਆਰਾ;
ਹੱਥੀਂ ਲਿਖਿਆ-ਖਿਡਾਇਆ।
ਸਿੱਖਾਂ ਕੀਤੀ ਅਰਦਾਸਿ:-
“ਜੀ! ਅਗਲੇ ਨਾਲਿ ਚਾਹੀਏ ਰਲਾਇਆ ॥੨੯੭

*ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ, 'ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ' ਦਾ ਆਮ ਪ੍ਰਸਿੱਧ
ਨਾਮ 'ਬਿਚਿੜ੍ਹ ਨਾਟਕ' ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਲਭਦਾ ਹੈ।

੧੦੧.

ਬਚਨ ਕੀਤਾ: “‘ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਹੈ ਉਹ;
ਏਹ ਅਸਾਡੀ ਹੈ ਬੇਡ !”
ਨਾਲ ਨ ਮਿਲਾਇਆ, ਆਹਾ ਪਿਆਰਾ;
ਕਉਨ ਜਾਣੇ ਭੇਦ !!
ਸੋ, ਦੇਨੇ ਗ੍ਰੰਥ ਭਾਈ, ‘ਗੁਰ’ ਕਰਿ ਜਾਨੇ!
ਵੱਡਾ ਹੈ ‘ਟਿੱਕਾ ਗੁਰ’,
ਗੁਟਕੇ ਪੇਥੀਆਂ ਪੁੜ੍ਹ-ਪੇਤ੍ਰੇ ਕਰਿ ਪਛਾਨੇ ॥੨੯੮
ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾ ਆਖੀ ਹੈ ਇੱਕੋ ਗੱਲੇ।
ਸਿੱਖ ਸੋਈ, ਜੋ ਕਹੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੱਲੇ ।...॥੨੯੯
(ਬੰਸਾਵਲੀ ਨਾਮਾ ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਕਾ)

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ‘ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ’ ਤੇ ਆਪਣੇ
ਰਚੇ ‘ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ’ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬੀੜ (ਜਿੱਲਦ) ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਕਰਨਾ
ਮੁਨਾਸਿਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ; ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਗੁਰਸਿੱਖ ਭਾਈ
ਮਨੀ ਸਿੰਘ ‘ਸ਼ਹੀਦ’ ਨੇ, ਸਾਰੀ ਹੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨੂੰ, ਸਮਾਨ ਸਤਿਕਾਰ
ਦੇਂਦਿਆਂ, ਕਰਤਾ-ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਕੇ, ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਨਾ
ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸਮਕਾਲੀ ਗੁਰਮੁਖ, ਭਾਈ
ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਖਿਆਲਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤਿ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ; ਤਦ ਵੀ ਦੋਹਾਂ
'ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬਾਂ' ਨੂੰ ਧਰਮ-ਗ੍ਰੰਥ ਮੰਨ ਕੇ, ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਤਿਕਾਰ ਜ਼ਰੂਰ
ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਐਪਰ ਅਸੀਂ ਐਡੇ ਸੌੜ-ਨਜ਼ਰੀਏ ਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਫੈਲਸੂਫ
ਬਣ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਕਿ ਦਸਮੇਸ਼-ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨਾ ਤਾਂ ਪਾਸੇ
ਰਿਹਾ; ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਰਚੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ-ਪਾਠ ਕਰਨਾਂ ਭੀ ਪਾਪ ਮੰਨ
ਬੈਠੇ ਹਾਂ। ਅਫਸੋਸ !!

ਜੇ ਗੁਰੂ-ਪੰਥ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਸਾਰੀ
ਰਚਨਾ (ਬਾਣੀ) ਇੱਕ ਬੀੜ ਵਿਚ ਰੱਖਣੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ; ਤਾਂ ਨਾਂ ਸ਼ਹੀ;
'ਬਿਚਿੜ੍ਹ ਨਾਟਕ' ਤੇ 'ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਬੋਧ' ਦੇਵੇਂ ਗ੍ਰੰਥ ਵੱਖੇ ਵੱਖਰੇ ਕਰਕੇ,
ਦੋ ਸੈਂਚਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਇ।
ਲੇਕਿਨ ਕੁਝ ਕੁ ਕਿੰਤੂਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤਰਕ-ਵਿਤਰਕ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਕੇ, ਇਸ
ਮਹਾਂ ਉੱਤਮ ਗ੍ਰੰਥ ਨੂੰ ਤ੍ਰਿਸਕਾਰ ਤੇ ਨਜ਼ਰੰਦਾਜ਼ੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਨਹੀਂ

ਬਣਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਸਾਡਾ ਮੌਜੂਦਾ ਰਵੱਈਆ, ਨਿਰਾ ਆਪਣੇ
ਧਰਮ-ਪਿਤਾ ਤੇ ਅੰਤਮ ਗੁਰ-ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਦਾ ਸੁਚਕ ਹੀ
ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅਤਿਅੰਤ ਆਕ੍ਰਿਤਘਨਤਾ ਤੇ ਘੋਰ ਅਵੱਗਿਆ
ਦਾ ਦਿਖਾਵਾ ਭੀ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ

ਨੋਟ-ਇਹ ਲੇਖ, ਪਹਿਲੋਂ ‘ਦਸਮ-ਗ੍ਰੰਥ-ਸਥਦਾਰਥ’ ਦੀ ‘ਭੂਮਕਾ’
ਵਜੋਂ ਸਨ ੧੯੩੫-ਈ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਫਿਰ ਹੋਰ ਲੱਭੇ
ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਸਾਲੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਪੁਰ, ਕੁਝਕ ਵਾਧੇ ਨਾਲ ੧੯੪੮ ਐਪ੍ਰਿਲ
੧੯੪੮ ਨੂੰ ‘ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ’ ਵੱਲੋਂ ‘ਕਮਰਾ-ਲੈਕਚਰ’ ਦੇ
ਤੌਰ ਪੁਰ ਪਤਿਆਂ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਰੋਤਿਆਂ ਤੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੇ ਬੜਾ ਪਸੰਦ
ਕੀਤਾ ਸੀ; ਤੇ ਬੜੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ
ਤੱਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਈਆਂ ਅਹਮ ਤ੍ਵਾਰੀਖੀ ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਬਲ-ਬੁੱਤੇ
ਉਤੇ ਮੁਕੱਮਲ ਕਰਕੇ, ਵਿਚਾਰਵਾਨ ਸੱਜਨਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਗੋਚਰੇ ਕੀਤਾ
ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

‘ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ’ ਸੰਨ ੧੯੪੫ ਤੋਂ ਕਾਇਮ
ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਇਸ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ। ਚੰਦਾ
ਸੋਸਾਇਟੀ ਦਾ ੧੦) ਸਾਲ ਹੈ। ਅਰੁ ਸੋਸਾਇਟੀ ਵਲੋਂ ਤ੍ਰਿਮਾਹੀ
ਰਸਾਲਾ ‘ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਤ੍ਰ’ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਜੋ ਮੈਂਬਰ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਮੁਫਤ
ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ‘ਸੋਸਾਇਟੀ’, ਪੁਰਾਤਨ ਤਾਰੀਖੀ ਮਸਾਲਾ, ਸ੍ਰੋਮਣੀ
ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ‘ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਈਬ੍ਰੇਰੀ’ ਵਿੱਚ
ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਅਣਛਪੇ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮਸਾਲੇ ਨੂੰ
ਆਪਣੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਰਾਹੀਂ ਇਤਿਹਾਸ-ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਣ ਦਾ ਉੱਦਮ
ਭੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਭੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰ ਰਹੀ
ਹੈ। ‘ਸੋਸਾਇਟੀ’ ਵੱਲੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪੁਸਤਕ, ‘ਸ੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ’
ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਛਪ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਮੈਂਬਰ ਸਾਹਿਬਾਨ ਇਹ ਪੁਸਤਕ,
ਪੈਣੀ ਕੀਮਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਤਾਬਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ
ਲਾਗਤ ਮੂਜਬ ਹੀ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ।

੧—ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਗਾਰਾਂ (ਪੰਜਾਬੀ)—ਭੇਟਾ ੩॥

੧੯੪੮ ਈ: ਵਿੱਚ ਦੀਪਮਾਲਾ ਦੇ ਮੌਕੇ ‘ਸਿੱਖ ਐਜ਼ਕੋਸ਼ਨਲ
ਕਾਨਫ੍ਰੈਸ’ ਪਟਿਆਲੇ ਹੋਈ ਸੀ! ਉਸੇ ਮੌਕੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮੁਬਾਰਕ
ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ
ਭੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਵਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ
ਪੁਰਾਤਨ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਹੈ।

੨—ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ (ਗੁਰਮੁਖੀ)—ਭੇਟਾ ੧॥

ਜਿਤਨੀਆਂ ਕੁ ਲਿਖਤੀ ਗੁਰਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ‘ਸੋਸਾਇਟੀ’ ਨੂੰ ਹੁਣ
ਤੱਕ ਲੱਭ ਸਕੀਆਂ ਹਨ, ਸਾਰੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ
ਵਿੱਚ ਛਾਪ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਪ੍ਰੈਸ, (ਰਾਮਸਰ ਰੋਡ) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ
ਸ: ਰਵੇਲ ਸਿੰਘ ਸਕੜ੍ਹ (ਟਰਸਟਸ) ਸ਼੍ਰੋ: ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ
ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੇਠ ਡਪੀ।